

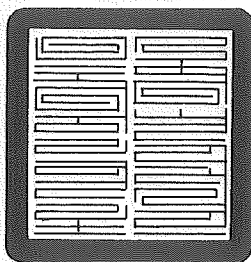
KELETKUTATÁS

Kiadja a Körösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1989. tavasz

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL
közreműködésével

BUDAPEST

Tartalom

Berta Árpád , Új vélemény török eredetű törzsneveinkről.	3
Pálóczi Horváth András , Kun sírleletek — a viselet, fegyverzet és lószerszám.	18
Kemal H. Karpát , Kossuth Törökországban: a magyar menekültek szerepe az Oszmán Birodalom modernizálódásában.	36
Székely György , Moldvai oszmán hadicélpontok földrajzi és történeti kérdései.	48
Lederer György , A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez (II. rész).	53
Simon Róbert , Muszlimok és keresztények az Ibériai félszigeten — ahogyan Ibn Haldün látta őket	73

SZEMLE

Könyvek

Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Kakuk Zsuzsa) **82** — *Between the Danube and the Caucasus* (Zimonyi István) **90** — *Wolgatatarische Dialektstudien* (Torma József) **93**

Konferenciák

VI. nemzetközi turkológiai konferencia (Nyíri Mária) **95** — A Török Nyelvtudományi Társaság nemzetközi török nyelvészeti konferenciája (Nyíri Mária) **99** — VI. eposz szimpozium (U. Köhalmi Katalin) **102**

Kiállítások

Magyar-török közös múlt (Hóvári János) **105**

Krónika

Karácson Imre (Fodor Pál) **109** — Krónika, 1988 (Dávid Géza) **115** — A Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozata (Torma József) **117**

Angol nyelvű összefoglalók/Brief Summaries of the Papers 121

A borítón: A magyarok bevonulása. Morelli Gusztáv fametszete Feszty Árpád körképe nyomán (részlet)

Megjelent az MTA-Soros Alapítvány anyagi támogatásával.

Berta Árpád

Új vélemény török eredetű törzsneveinkről

Közismert, hogy hiteles történeti források szólnak arról, hogy a honfoglaló magyarság törzsszövetségi keretek között élt, törzsekre oszlott. Az őstörténeti kérdések után érdeklődők azt is jól tudják azonban, hogy máig tisztázatlanok a magyar törzsszövetségre vonatkozó alapkérdések, a részletekről nem is beszélve.

Nem tudjuk, hogy mikor jött létre a magyar törzsszövetség; hol alakultak ki a törzsszövetségi keretek; milyen külső vagy belső, vagy méginkább külső és belső tényezők hozták létre a magyar törzsek szövetségét; egyszeri gyors szerveződés vagy ellenkezőleg, egy több szakaszból álló, hosszabb történeti folyamat eredménye-e a törzsszövetségi keretek kialakulása?

Feltevések persze vannak. Van kutatónk, aki évszázadokkal a magyar honfoglalást megelőző időre teszi a törzsszövetség kialakulását, de akad olyan őstörténészünk is, aki közvetlenül a honfoglalás elé helyezi mindennek létrejöttét. A gyors összeszerveződés koncepciójának éppúgy vannak hívei, mint az ezzel ellentétes nézetnek. Ez utóbbi vélemény képviselői úgy gondolják, hogy a törzsszövetség kialakulása csakis hosszan tartó folyamat eredménye lehet.

Vannak azonban érintkezési pontok is, még a szélsőséges nézetek között is. Azt ugyanis nemigen kétli a kutatás, hogy a törzsszövetségre vonatkozó kérdésekre helyes válaszokat törzsneveink segítségével hívása nélkül aligha adhatunk. Így azután nem is akad olyan őstörténeti áttekintés, mely ne térne ki a törzsnevek kérdésére.

A magyar törzsnevek első értelmezési kísérletei már a 18. században megszülettek, de ezek nem haladták meg a naív próbálkozások, a dilettáns kísérletek színvonalát.

Döntő fordulatot törzsneveink kutatásának történetében 1930 hozott. Ekkor jelent meg Németh Gyula máig nagy hatású és törzsneveink vonatkozásában meghatározó jelentőségű munkája, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Németh Gyula elsőként jelentkezett a magyar törzsnevek tudományos igényű magyarázatával, s mindmáig ezt az 1930-as értelmezést tekinthetjük a legösszefogottabb kísérletnek törzsneveink eredeztetése terén.

Bár kezdettől fogva voltak az irodalomban bizonyos fenntartások, sőt kételyek Németh néhány etimológiai magyarázatával szemben, megfajtái mégis elterjedtek,

Előadásként elhangzott 1988. november 24-én Szegeden, a Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozata 50. felolvasó ülésén, melyet a Tagozat Kuun Géza gróf születésének 150. évfordulója alkalmából tartott. Az előadásban foglaltakról rövid közlemény jelent meg az *Élet és Tudomány* 1988/51. számában (1608 – 609). A közleményben – sajnálatos módon – számos értelemzavaró sajtóhiba van. Ezekért – korrektúra hiányában – felelősséget nem vállalhatok. Ugyancsak elhangzott a Kőrösi Csoma Társaság 1989. január 17-i felolvasó ülésén. (B. Á.)

a magyar őstörténet kutatói átvették etimológiai megoldásait. Sőt, nem egyszer még koncepciókat is építettek a turkológus Németh Gyula fejtegetéseire.

Németh magyarázata szerint a nyolc magyar törzsnév közül egy, a *Nyék*, finnugor származású, egy, a *Megyer*, ugor tövű, de a magyarban török eredetű, a többi hat pedig török etimológiával rendelkezik. Közülük hármat, a *Gyarmat*-ot, a *Jenő*-t és a *Keszi*-t eredeztette a bolgár-török nyelvágból, háromról, a *Kürt*-ről, *Kér*-ről és *Tarján*-ról meg azt tanította, hogy ezek származhatnak a köztörökből is.

Németh megfejtései oly mértékben beépültek a magyar őstörténeti irodalomba, hogy megszerzett szilárd pozícióikat nemcsak az itt-ott jelentkező szkepszis, de néhány kritikusabb szerző ellenérvei sem tudták megingatni, sőt, nem sikerült ez magának Németh Gyulának sem, aki 1975-ben, egy kései cikkében törli korábbi magyarázatai közül a *Megyer*-ét, a *Gyarmat*-ét és a *Kér*-ét. Mindennek immár 13 éve, de még az idén is olvashattunk olyan *Magyar őstörténet*-et, melynek szerzője Németh 1930-as véleményét ismételteti.

Kritikusabb szerzők, persze, már korábban sem tették ezt, hiszen jól látták, hogy Németh magyarázatainak vannak gyenge pontjai is. Németh Gyula egyik legértőbb és kellő munícióval felszerelt kritikus, Ligeti Lajos utolsó nagy szintézisében 1986-ban így foglalta össze törzsneveinkkel kapcsolatos álláspontját: „Úgy vélem, nem értek meg a feltételei a magyar törzsnevek elfogadható magyarázatának...” (252). Ligeti álláspontja – úgy látszik – több a megszokott óvatosságánál, ez egy rendkívül szkeptikus vélemény.

A kialakult helyzetet mindenesetre jól jellemzi Ligeti megnyilvánulása: Némethénél jobb magyarázatok 1930 óta nem születtek, sőt Németh maga vissza is vont közülük néhányat. A kutatás holtpontra jutott.

Az elmúlt két évben, amikor is munkám úgy alakult, hogy elsősorban törzsneveinkkel, ill. a hozzájuk fűződő őstörténeti kérdésekkel foglalkozhattam, konstatálva ezt a holtpontra, igyekeztem mérlegelni a továbblépés esetleges esélyeit, átgondolni a lehetőségeket. Ezek eredményeként úgy látom, hogy nem tudok csatlakozni Ligeti Lajos – imént idézett – elutasító véleményéhez. Nem érzem megfejthetetlennek törzsi elnevezéseinket, s úgy gondolom, hogy sikerült előrehaladást elérni magyarázatukban. Erről szeretnék beszámolni a továbbiakban.

Mindenekelőtt lássuk törzsneveinket!

A honfoglaló magyarság törzsneveire két alapvető forrásunk van.

Az egyik, Konstantinos Porphyrogenetos bizánci császárnak a munkája, *A birodalom kormányzása*, a másik pedig a magyar helynévi anyag.

A császár 952 körül írt művéről, ennek forrásairól, a császár Bizáncban járt magyar informátorairól, Bulcsúról és Termacsúról, a görög szövegben genitívuszi végződésekkel ellátott magyar törzsnevek lehetséges filológiai problémáiról és az ezekkel összefüggő kérdésekről kisebb könyvtármű irodalom szól. Abban a kutatás többnyire meg egyezik, hogy hitelesnek tartja a császár által közölt törzsnévi listát, és úgy véli, hogy az ott szereplő alakok egykori ómagyar kiejtést tükröznek és ekként hangozhattak: *Nyeki, Megyeri, Kürtügyermatu, Tarjan(u), Jeney, Keri, Keszi*.

A másik forrást törzsneveinkre a történelmi Magyarország területén szétszórtan található helynevek jelentik. Azt régóta tudjuk, hogy a császár listáján szereplő törzs-

nevek mindegyike megtalálható helynévként is, sőt igen gyakoriak! 20–30, néha akár 40–50 helynevünk is tükrözhet egy egykori törzsnevet. Nem nehéz mai *Nyék*, *Megyér*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér* és *Keszi* helyneveinket azonosítani a császárnál lejegyzett egykori ómagyar hangalakokkal.

Bár parázs vita alakult ki történészeink között e helynevek keletkezését illetően, az vitán felül áll, hogy e helynevek korai előfordulású része mindenképpen törzsnévi eredetű. Így ezek történeti adatai fontos támpontokat adnak a törzsnevek magyarázatához is.

Két rövid példát említek arra, hogy a két forrást, vagyis a 10. századi bizánci törzsnévi listát és a magyar helynevek által nyújtott anyagot, mindenképpen együtt kell kezelnünk.

Az egyik ilyen példa egy többféleképpen magyarázott ellentmondás. A császárnál hét törzsnév van felsorolva (most hagyjuk figyelmen kívül a listán elsőként feltüntetett *kabar*-okat, akikről tudjuk, hogy a kazárok közül váltak ki), de a hét törzsnek nyolcféle helynevünk őrzi az emlékét. A bizánci forrás *Kürtügyermatu* törzsnévről szól, ilyen helynevünk viszont nincsen, de van *Kürt* és van *Gyarmat*. Ezek tehát egykor önálló törzsek voltak, majd valami történt velük, lesz még róla szó, s a császárnál egy névként szerepel a kettő.

A másik példa az egyes ómagyar hangalakok tisztázására vonatkozik. A császár listáján a *Keri* és *Keszi* törzsnevek első szótagi magánhangzója α -val van írva. Ez elvben jelölhet *á*-t, *â*-t sőt *o*-t, de *e*-t is. A *Kér* és *Keszi* helynevek történeti adatai egyértelművé teszik, hogy a bizánci forrás α -ja itt mindkét esetben nyílt *e*-t jelöl. Volt olyan neves nem-magyar turkológus, aki nem ismerve a magyar helynévi anyagot, Konstantinos *Keri* adatát *Kari*-nak, a *Keszi*-t meg *Kasi*-nak olvasta, s a téves olvasatokból kiindulva nem is juthatott helyes megoldáshoz. A *Kari*-t 'Öreg'-nek, a *Kasi*-t törzsnevet 'Karám'-nak magyarázta.

Természetesen csakis a két forrás együttes használata menthet meg az ehhez hasonló tévedésektől.

Abban is megegyezésre jutott a kutatás, hogy a Konstantinosnál lejegyzett hangalakokból a mai magyar helynevek jól érthetők, vagyis a *Nyeki*-ből a *Nyék*, a *Megyéri*-ből a *Megyér* stb. mind olyan hangtani változások, melyek nem mondanak ellent ismereteinknek. Egyetlen kivétel ez alól a *Keszi* törzsnév, de erre még visszatérek.

Sok minden tisztázódott tehát a magyar törzsnevek körül, de nyitva maradt az egyik legfontosabb kérdés, az, hogy miként magyarázhatjuk az ismert ómagyar alakokat. Sőt, láttuk, az is kérdéssé vált, hogy egyáltalán értelmezhetjük-e törzsneveinket?

A fenntartások jól érthetők. A történeti névtan rendkívül ingoványos terület. Rendelkezésünkre áll ugyanis egy többé-kevésbé rövid hangalak, s ellentétben közszavainkkal ismeretlen a jelentése. Fantázia kérdése, hogy milyen jelentést, sőt jelentéseket találunk számára.

Abból indultam ki, hogy nem lehet *egy* magyar törzsnevet megfejteni, vagyis kudarcra van ítélve és esélytelen a próbálkozás, ha az egyes törzsneveket a többiektől elszakítva, önállóan vizsgáljuk. Esélyünk a megfejtésükre csakis akkor lehet, ha megpróbáljuk megtalálni azt a rendszert, melyet törzsneveink alkotnak. Feltéve, persze, ha egyáltalán van ilyen rendszer a törzsneveink között. Azt, hogy ilyen rendszer lé-

tezhet, jól példázzák a szintén Konstantinosnál lejegyzett besenyő törzsnevek.

Konstantinos besenyő törzsneveit éppen Németh Gyula fejtette meg sikeresen, s ha némely részletek változatlanul homályosak is, az nem kétséges, hogy jó a megoldása, hiszen éppen maguk a besenyő törzsnevek, ill. rendszer voltak igazolja a kutatás számára, hogy helyes a megfejtés. A nyolc ismert besenyő törzsnév mindegyike kéttagú. Első tagja mindegyiknek lószínnév, második tagja pedig méltóságnév. Ez egy teljesen szimmetrikus, világos rendszer, ahol a törzsnevek egymást magyarázzák.

A kérdés tehát úgy hangzik, hogy tudunk-e rendszert találni a magyar törzsi elnevezések között?

Úgy látom, hogy igen, ha nem is olyasféle szabályosságot, mint a besenyő törzsnevek esetében. Persze, a besenyő törzrendszerrel jól látjuk, hogy az egy friss, mesterseges rendszer, és a magyar törzsnevektől nem feltétlenül várható el, egy, a besenyőkéhez hasonló szabályszerűség.

A megszólaló magyar törzsnevek egyébként – mint látni fogjuk – sajátmaguk magyarázzák meg a tapasztalható aszimmetria okait, s ezzel is hozzájárulnak a rendszer hiteléhez.

Elképzelésem szerint a nyolc magyar törzsnév közül az első két elemet külön kell kezelnünk. A *Nyék* és a *Megyer* törzsnév ugyanis nemcsak származását, de jelentését tekintve is külön kategóriába tarthat.

A *Nyék* 'Sóvény' jelentése erősen valószínűsíthető. Rendkívül ősi szó, ha nem is vagyok meggyőződve ugor származásáról. Fenntartom – itt nem részletezhető – jó okok miatt annak a lehetőségét, hogy a *Nyék*-nek ősi *nyár*, *nyak* szavaink kategóriájában van a helye, tehát azok között a nagyon korai török átvételeink között, ahol máig vitatott ősi *n̄*- ~ köztör. *y*- szókezdő megfeleléssel számolhatunk.

A másik, külön kategóriába utalt törzsnevünk a *Megyer*. Szókezdő *m*-je, ha eredeti, kizárja a török eredeztetés lehetőségét. Valószínű, hogy finnugor szó. Úgy látzik, minden megfejtési kísérletnek ellenáll. Az irodalomban lévő eddigi javaslatok nem többek hipotézisnél. Ligeti Lajos 1986-os új megoldási kísérlete sem vitte előre a kérdést. Változatlanul bizonytalanságban vagyunk a megfejtést illetően.

További hat törzsnevünket, a *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér* és *Keszi* törzsneveket török eredetűnek gondolom. Ebben az alapkérdésben tehát csatlakozom Németh Gyulához, ha javasolt megoldásait négy esetben nem is tudom elfogadni (ezek a *Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő* és *Kér*), s másként magyarázom a *Keszi* törzsnév származását is, annak ellenére, hogy jelentését illetően nincs okom eltérni Németh megoldásától.

Törzsneveink magyarázatát a végén kezdem.

Keszi törzsnevünk eredeti jelentése 'Töredék' volt, mint azt már Németh Gyula megállapította. Ő úgy gondolta, hogy törzsnevünk bolgár-török eredetű és egy **Kesey* átadó alakot rekonstruált a magyar törzsnév számára.

Már Németh Gyula is felfigyelt rá, hogy a 10. századi bizánci forrás ómagyar **Keszi* alakja és a magyar helynevek *Keszi*, *Kesző*, *Keszü* alakjai között ellentmondás tapasztalható, hiszen az ómagyar **Keszi*-nek a mai magyarban **Kesz* lenne a várható megfelelése. Az ellentmondás feloldására Németh magyar oldalon kereste a választ. Nem tudom követni magyarázatát, s úgy látom, hogy Pais Dezső és Ligeti Lajos helyes úton jártak, amikor nem zárták ki annak a lehetőségét, hogy kétféle átadó alak

kerülhetett nyelvünkbe.

Úgy gondolom, hogy az ómagyar **Keszi* törzsnév forrása egy török *Kes* 'Töredék' jelentésű szó volt, míg a ma már csak helyneveinkben tükröződő *Keszi*, *Kesző*, *Keszü* egy török *Kesek* 'Kis Töredék' jelentésű szóból származik.

Ez utóbbi hangalak, a *Kesek*, a *Kes* -*ek* kicsinyítő képzős származéka.

Nemcsak a kétféle átdadó alak feltételezésében térek el Németh Gyula magyarázatától, de abban is, hogy a *Kesek* alakot nem igei, – Németh a 'vág' jelentésű *kes*-igéből indult ki – hanem névszói származéknak tartom és annak sem látom okát, hogy bolgár-török eredetűnek véljük törzsnévünket. Az is igaz viszont, hogy nem is zárhatjuk ki a törzsnév bolgár-török eredetét, hiszen szavunk köztörök kritériummal sem rendelkezik.

Kér törzsnévünkről 1930-ban Németh azt vallotta, hogy jelentése 'Óriás' volt. Később visszavonta ezt a magyarázatot. Menges elhibázott kísérletéről már szoltam, s megemlítem, hogy volt olyan igazolhatatlan próbálkozás is, mely a törzsnévet régi magyar 'kéreg' jelentésű *kér* szavunkkal egyeztette.

Úgy gondolom, hogy a *Kér* törzsnév a törökből fejthető meg. Forrása egy török **Kerü/Keri* átdadó alak lehetett, s eredeti jelentése 'Hátsó, Végső, Utolsó' volt.

A török szó, eredetét tekintve, származék. Alapja egy **kē* 'hátralévő rész, hátralévő hely' jelentésű szóalak, melynek rekonstrukciójához bőségesen van alapunk, hiszen az ősi **kē* különféle származékai jól adathatók a törökségben.

A *ri/ri* eredetét tekintve irányhatározói végződés. A *kerü/keri* ill. fejleményei számos mai török nyelvben határozószói jelentésben, általában 'hátra; vissza; hátrafelé' jelentésben ismeretesek. Ugyanakkor a török nyelvekben, és így volt ez már az ótörökben is, gyakori jelenség a határozószavak főnevesülése. Ezt tapasztaljuk a *kerü/keri* esetében is. Példaként az oszmáni *geri* (szabályos fejlemény a *keri/kerü* helyén!) jelentéseit említem: 'hátralévő, hátra; hátralévő, hátralévő maradt; hátsó rész; hát; hátralévő hely; (madaraknál) far; hátsó; hátsó' stb.

Ami a származtatás hangtani részét illeti, egyetlen körülményt kell megemlítenem: a török szó első szótagi magánhangzója eredetileg kétségtelenül zárt *ē* volt, az ómagyar hangalakban viszont – a bizánci forrás α -ja tanúskodik róla – nyílt *e* hang állt. Ha ez az ómagyar nyílt *e* nem egy nyelvjárási variáns volt, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a török átdadó alakban nem az etimológikus zárt *ē*, hanem nyílt *e* volt. Ez egy hipotézis, de olyan hipotézis, mely semmilyen nehézséget nem gördít a származtatás útjába, hiszen számos olyan esetet ismerünk a török nyelvek történetéből, sőt a magyar nyelv török jövevényszavainak történetéből, mely világosan mutatja, hogy az egykori török oppozíció a nyílt és zárt *e* között igen korán megbomlott.

Sőt, úgy látom, hogy az adott szóban nemcsak feltételezhetjük, de igazolhatjuk is, hogy a zárt *ē* helyén a törökségben a nyílt *e* is megvolt. Ennek részletezése megszűre vezetne, itt le kell mondanom róla.

Jenő törzsnévünk Németh Gyula által adott magyarázata széles körben elfogadott az irodalomban. Még Ligeti Lajos is támogatta Németh megfejtését.

E magyarázat szerint *Jenő* törzsnévünk egy bolgár-török **Yeney* < **Yiney* <

**İney* 'Bizalmas, Tanácsadó, Miniszter' jelentésű szóból származik. A rekonstruált bolgár-török alakokban a *y*- másodlagos, protetikus hang, és feltevés a szó magashangrendűsége is. A köztörökben egy igazolható *īnaq* alakot tudunk kimutatni. Más szóval, Németh Gyula magyarázata egy minimum három, de inkább négy csillagos rekonstrukció, mely nem elképzelhetetlen, de nem is nagyon csábító, mert elégséges, hogy a feltett rekonstrukciós láncolat egyetlen tagja meginogjon, s máris védhetetlen a konstrukció.

Úgy látom, hogy *Jenő* törzsnevünket lényegesen egyszerűbben is magyarázhatjuk.

Átadó alakként egy török **Yenek* formából indulok ki, melynek 'Oldalka', esetleg 'Arc' lehetett a jelentése. A **Yenek* eredeti jelentésének vaglyagossága abból fakad, hogy az átadó alak egyaránt magyarázható egy régibb **Yanaq*, és egy régibb **Yanaq* alakból.

Akármelyik alapalakból, tehát akár a *Yanaq*-ból, akár a *Yanaq*-ból indulok ki, végső fokon egy jól ismert, ősi török szó származékára, az 'Oldal' jelentésű *yan* szó származékára gondolok. Ennek a *yan* szónak a *yanaq* az *-aq* kicsinyítő képzős származéka, a *yanaq* pedig *-gaq* denominális nomenképzős származéka. A *yanaq* jelentése 'oldalka', a *yanaq*-é pedig eredetileg 'arc, az arc két oldala', vagyis az 'ami oldalt van'.

Látszólag bonyolítja a helyzetet, hogy már igen korán tapasztalhatunk a törökségben egy nyomon követhető keveredést a *yan* és származékai, valamint egy szintén jól ismert török szó, az *en* és származékai között. Az *en* szó jelentése eredetileg 'arc, orca, az arc két oldala', majd innen 'ajtófélfá' volt. Ez utóbbi jelentésváltozáshoz jó analógiát nyújt az angol *cheek* 'arc' szó, melynek többes számú *cheeks* alakja 'ajtófélfá'-t jelent. A török *en* szónak is van *enek* (*en* + *-gek*) származéka, éppúgy mint a *yan*-nak *-gaq* képzős formája. Az *enek* szó 'áll, állkapocs' jelentésű. Így azután nem csodálkozhatunk rajta, hogy a *yanaq* igazolható jelentései a következők: 'áll, állkapocs', 'arc, az arc két oldala', 'oldal', 'ajtófélfá, az ajtó két oldala'. A mai nyelvi adatok sem tanulság nélküliek, de messze vezetne elemzésük. (Azt csak zárójelben jegyzem meg, hogy a *yan* és az *en* esetleges, ősbibb fokon való egyezése nem zárható ki.)

A *Jenő* törzsnev javasolt etimológiája szempontjából elégséges, ha megelégszünk a rekonstrukciót nem igénylő *yanaq* és *yanaq* alakok kijelölésével.

A javasolt etimológia szempontjából egy kérdésre kell választ adni, mégpedig arra, hogy van-e lehetőségünk **Yenek* átadó alakból kiindulni?

Azt gondolom, hogy a kérdésre határozott igennel válaszolhatunk, s ezt a feltevést semmiképpen sem nevezhetjük merésznek, sőt, akár a *Yanaq*-ból, akár a *Yanaq*-ból indulunk ki, a **Yenek* alak felvétele szabályosnak mondható.

Az *a > e* változás jól ismert jelenség a törökségben, mégpedig olyan esetben, mint amilyen a mi szavunk. A változás kiváltója a *y* hang.

Régóta tudjuk, hogy ez a jelenség néhány kipcak nyelvben rendszerszerűnek mondható. Tudjuk, hogy ismert a jelenség a történeti kipcak nyelvekben is, így a kunban és a besenyőben.

A besenyő *ya- > ye-* változásra jó példát találunk Konstantin császár magyar törzsneveket is rögzítő munkájának besenyőkről szóló részében, ahol a császár megadja az

Urál folyó besenyő nevét Γείξ (*Yeyiq ~ *Yeyix) alakban. A folyó török neve *Yayıq*, a császár azonban az első szótagi magánhangzót *ε*-vel jelöli. Nem kétséges, hogy a besenyőben *ya* > *ye*- változás volt. (Egyébként a bolgár-török nyelvágban is találunk példát a kondicionált *a* > *e* változásra. A *Ĵabǵu* szó nem első szótagi *a*-val, hanem *e*-vel került át nyelvünkbe: *Ĵewü, *Ĵewi.)

Mindez azt jelenti, hogy az *a* > *e* változásra igen korai példáink vannak.

Ami a szóközépi *-ŋ*- kérdését illeti – abban az esetben, ha a *yaŋaq* alak és nem a *yanaq* volt a kiindulópont – itt sem ütközünk nehézségbe. Az *-ŋ* > *-n*- változás korai meglétét megint csak a besenyőből mutathatjuk ki, sőt, hogy még tökéletesebb legyen az analógia, olyan szóból, mely besenyő jövevényeink közé tartozik. Ez a *Tonuzoba* név, mely egy besenyő *Tonuz-aba* alakot tükröz. Első tagja a *tonuz* 'disznó' jelentésű szó, melynek a köztörökben eredetibb *tonuz* felel meg.

Úgy gondolom, hogy a csábító besenyő párhuzamok ellenére sem szükséges feltétlenül besenyő átvételre gondolnunk *Jenő* törzsnevünk esetében. Egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy törzsnevünk egy besenyőféle nyelvből származhatott, köztörök kritériumot hordoz.

Láttuk, hogy *Gyarmat* törzsnevünket a 10. századi bizánci forrás a *Kürt* törzsnévvél együtt, összevont *Kürtügyermatu* alakban említi. Helynévi adataink szépen mutatják, hogy itt két törzsről van szó, melyek valamilyen okból egykor egyesültek, vagy egymás mellé kerültek. A kérdés régóta vitatott, megoldására több kísérlet is történt. Úgy gondolom, hogy erre is választ kaphatunk törzsneveinktől, de nézzük először a két, egykor önálló törzs jelentését.

A *Gyarmat* törzsnév a szakirodalomban ismeretlen eredetűnek van minősítve, bár erre a körülményre még nem minden őstörténészünk figyelt fel. Így azután itt-ott felbukkan még Németh egykori magyarázata, miszerint törzsnevünk jelentése 'Fáradhatatlan'. (Zárójelben említem meg, hogy ismereteim szerint Mándoky Kongur István sem vonta még vissza védhetetlen ötletét, miszerint *Gyarmat* törzsnevünk a *sarmata* népnévvel függ össze.)

Ligeti Lajos több ízben is foglalkozott a *Gyarmat*-tal, s török eredetét nagyon valószínűnek mondta. Németh származtatását kezdettől elhibázottnak vélte. 1986-os utolsó szintézisében Ligeti, mint igazolásra váró ötletet azt is megemlíti, hogy a *Gyarmat* törzsnév esetleg a török *yār-* 'hasít' ige bolgár-török **ĵār-* alakjának valamilyen származékából magyarázható.

Németh Gyula és Ligeti Lajos természetesen nem véletlenül kereste a *Gyarmat* etimológiáját a törökben. Ez a törzsnevünk is török eredetű, és közel hasonló kiinduló alakból kísérlem megfejtani, mint azt Németh és Ligeti várta.

Gyarmat törzsnevünk ómagyar **Gyarmātu* alakja egy ősmagyar **Dźarimātj* hangalakú formára vezethető vissza. Ez az ősmagyar alak csuvasos nyelvből származik. Forrása egy **Ĵarimati* < **Ĵarimarti* 'Hát mögötti, Hát mögött [lévő]' jelentésű forma volt. Régi magyarul szólva, ez a 'Hát möge'.

A javasolt etimológiának sem hangtani, sem alaktani, sem jelentéstani akadálya nincsen. A feltételezett ősmagyar hangalakból az ómagyar szó szabályosan következik. Török oldalon is minden rendben van.

A török **Ĵarimati* átadó alak beszédes nyelvi kritériumokkal rendelkezik. A szó-

kezdő *j̄*-, az *-m*- és a *-t*- előtti *-r*- hiánya így együttesen kétségtelenné teszi, hogy ez a törzsnevünk bolgár-török nyelvágból való.

A török **Jarimarti* eredetileg egy szóösszetétel. Első tagja a *jarim*, melynek a köztörökben *yarin* megfelelője van. A *yarin* eredeti jelentése 'lapocka'. Megvan a szó a csuvasban is, *šurām* alakban 'hát' jelentésben. A *šurām* forma tökéletes, minden szempontból a várt megfelelés a bolgár-török **jarim* helyén.

Az összetétel második tagja az *art* szó. Jelentése eredetileg 'nyakszirt, tarkó', majd innen 'valaminek a hátsó része, möge'. Az *-i* szóvégződés az alaktanilag várt 3. személyű birtokos személyrag.

A **Jarimarti* szóösszetétel tehát minden szempontból szabályos szerkezet.

Az *arti* > *ati* változás, vagyis a *-t*- előtti *-r*- eltűnése gyakori jelenség, s ha önmagában nem is tekinthető „csuvasos” kritériumnak, jól ismert a csuvasból is. (Vö. pl. csuv. *vit*- 'beföd', *vite* 'tető' ~ köztörök *ört*-; csuv. *xätäl*-, *xöiöl*- 'megmenekül' ~ köztörök *qurtul*- és különösen fontos a csuv. *itā* 'páratlan szám' jelentésű szó, melynek a köztörökben *art*, *arti* megfelelője van.

Az *-r*- *-t*- előtti eltűnése nem újkeletű jelenség a csuvasban: a volgai bolgár feliratokban az *erti* 'volt' helyén *eti* van, sőt, *eci*, vagyis a **ti* > *ci* folyamat elé kell helyeznünk az *-r*-eltűnését. Ismert az *-r*-eltűnése a dunai bolgárban is.

Kürt törzsnevünk egykori ómagyar hangalakja *Kürtü* volt feltehetőleg, bár törzsnevi eredetű helyneveink némelyikének történeti adatai felvetik annak a lehetőségét, hogy az első szótagban egykor hosszú magánhangzó volt (ld. *Kuurth*, *Kyürth*, *Kyurth*). Az is igaz viszont, hogy ez utóbbi írásképek a 13–14. századból ismertek, s éppen a régebbi, 12. századi anyagban *-u*-s írásmóddal találkozunk.

Törzsnevünknek nincsen az irodalomban szilárd etimológiája, de ez esetben is Németh magyarázata tekinthető a legelterjedtebbnek. Szerinte a *Kürt* eredeti jelentése 'Hóvihar, Hólavina, Hótorlasz'. Németh ezt a magyarázatot főleg szemantikai okok miatt támogatta. Úgy látta, hogy a *Kürt* törzsnév szépen beleillik a török nép- és néprésznevek azon csoportjába, melyek valamilyen 'Hótömeg, Jégtömeg' jelentésű szóra vezethetők vissza.

Törzsnevünket én is törökből, mégpedig a bolgár-törökből magyarázom.

Úgy gondolom, hogy a *Kürt* forrása egy bolgár-török **Kögür* 'Mell' jelentésű szó volt és ehhez egy ősmagyar *-tü* kicsinyítő képző járult.

Török oldalon a szóközépi **-g*- felvétele az egyetlen indoklást igénylő pont. A mai csuvas *kakar* 'mell' szó szóközépi *-k*-ja egy eredeti **-k*-ra mutat, s etimológiai szempontból is **-k*-t várnánk, mivel a 'mell' jelentésű török szó egy **kök*- 'szopik' ige származéka.

A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A mai oguz alakok (ld. oszm. *göğüs*, *göğüz*, tkm. *gövüs*, gag. *güs*) nem szóközépi **-k*-ból, hanem **-g*-ből érthetők, s azt sem mondhatjuk, hogy a **-g*- jelentkezése az egykori *-k*- helyén csak egy török nyelvára vonatkozó másodlagos innováció, mert a kun kódexben *kögüs*, *kövüs* formákat találunk. A kun *kögüs* *-g*-jét ugyan tarthatjuk kipszak fejleménynek egy korábbi **-k*-helyén, de a *kövüs* *-v*-je már csakis **-g*-ből magyarázható.

Minden jogunk megvan tehát egy korai **köküz* ~ **kögüz* török nyelvjárási ingadozás feltételezésére, s ennek a bolgár-törökben **kögür* ~ **kögür* felel meg.

A bolgár-török *-ögü- helyén jelentkező ómagyar *-ü- vagy *-ǖ-, magy. -ü- hangot a -g- spirantizálódásával, majd a két szótag hosszú magánhangzón keresztüli lerövidülésével hangtanilag jól magyarázhatjuk. Jelzem, hogy két régi török jövevényszavunk van, melyekben egykor *-ögü- hangkapcsolat volt a törökben. Ezek a szavaink a *bölcs* és a *bü*. Az egyikben tehát -ö-, a másikban pedig -ü- a tör. *-ögü- helyén álló magyar képviselet. A *Kürt* törzsnév pedig már egy harmadik képviseletet, az -ü-t mutatja. Ez nem meglepő, főként ha belegondolunk, hogy kisszámú példával rendelkezünk, s átvételeink sem feltétlenül azonos kronológiai réteghez tartoznak.

A *Kürt* szövégi -t-jét, mely egy ősmagy., ómagy. *-tü szabályos fejleménye, kicsinyítő képzőnek gondolom. Közismert, hogy az ősmagyar/ómagyar korban a kicsinyítő képző használata rendkívül gyakori jelenség, és azt is tudjuk, hogy jövevényszavainkban is rendkívül gyakran jelentkezik. Analógiát nyújtanak török eredetű *Árpád* és *Gyeücsa* személyneveink, melyekben a -d és a -csa magyar kicsinyítő képző. Azt is láttuk, hogy *Jenő* és *Keszi*, *Kesző* törzsnévünkben kicsinyítő képző van, igaz, ezekben az alakokban már török oldalon jelentkezik a kicsinyítés.

Ezzel át is tekintettük törzsneveinket. A *Tarján* törzsnévről nincs lényeges mondanivalóm. Ez a törzsnévünk, mint azt Salamon Ferenc már több mint száz éve megállapította, s ezt követően Németh Gyula igazolta, a török *Tarqan* méltóságnév *Tarxan* alakjából származik. Ennek a méltóságnévnek eredeti jelentése 'szakrális kovács' volt. A magyarokhoz még magas címként került a *Tarxan*, mely után a mongol korra, mint a méltóságjelölők általában, fokozatosan devalválódott. Maga a szó egyébként eredetileg nem török, az irodalomban általában zsu-an-zsu-an-nak tartják.

A magyar törzsszövetség török eredetű törzsneveinek – a javasolt megfjtések szerint – a következő eredeti jelentéseket biztosíthatjuk: 'Mellecske' – 'Hát möge' – 'Tarxan [törzse]' – 'Oldalka (Arc)' – 'Utolsó' – 'Kis töredék'.

Miféle szabályosságot látunk itt? Milyen rendszer ez? Milyen következtetésekre juthatunk a feltárt etimológiák alapján? Egyszóval miről vallanak törzsneveink?

Csak a leglényegesebb észrevételek felsorolására szorítkozom:

1. A *Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő* és *Kér* elnevezések egy jelentéstani kategóriába tartoznak. Ezek az elnevezések a törzs törzsszövetségén belüli helyére mutatnak.

2. A 'Mellecske' jelentésű *Kürt* és a 'Hát möge' jelentésű *Gyarmat* törzsnevek bizonyosan egyidősek. Mindkettő csuvasos kritériumokat hordoz, mindkettő ősi átvétel. Jelentéstani szembenállásuk világossá teszi, hogy az egyik elnevezés feltételezi a másik meglétét. Az is természetes, hogy úgy van értelmük, ha köztük állt egy törzs, a feltehető Vezértörzs, melynek elején, a "mellénél" a *Kürt*, "a háta mögött" pedig a *Gyarmat* töltötte be a védőtörzs funkcióját.

3. Ha a *Jenő* egyidős lenne a *Kürt* és *Gyarmat* törzsi elnevezésekkel, aligha lenne köztörök jellegű. A *Kér* elnevezéssel viszont lehet egyidős, bár a *Kér* nemcsak a *Jenő* névvel, hanem a *Kürt* és *Gyarmat* elnevezésekkel is kerülhetett egyszerre a nyelvünkbe. Ez azonban inkább csak elvi lehetőség, sokkal inkább valószínű, hogy éppúgy mint a *Kürt/Gyarmat* páros, egyidős a *Jenő* és a *Kér* is. Ez, ha felállítható egy ilyen *Kürt/Gyarmat* és *Jenő/Kér* párhuzam, egyben azt valószínűsíthetné, hogy a *Jenő* eredeti jelentése 'Arc' volt. A *Jenő* és a *Kér* szintén védőtörzsek lehettek. A *Jenő* az "arcánál" vagy az "oldalánál" ill. "oldalain", a *Kér* pedig "hátul" védte a Vezér-

törzset.

4. Konstantinos császár listája a *Megyeri* után említi a *Kürtügyermatu*-t, majd a *Tarjan*, *Jeney*, *Keri* törzsek következnek. Mivel a magyar törzsszövetség kialakulásának kezdeti fázisában a *Megyer* (és természetesen a *Nyék*) nagy valószínűséggel már tagja volt a rendszernek, feltehető, hogy a *Megyer* volt az a Vezértörzs, amelyet a *Kürt* és a *Gyarmat* közrefogott. A 'Sövény' jelentésű *Nyék* helye a kialakuló törzsszövetség szélén (vagy szélein) lehetett.

5. Egy későbbi szakaszban jelentkezett a törzsszövetségben az új Vezértörzs, a *Tarjan*. Védőtörzsei a *Jenő* és a *Kér* voltak.

6. A 'Kis töredék' jelentésű *Keszi* sem véletlenül áll a császár felsorolásának a végén. Ez feltehetően egy egészen új elnevezés. Lehet, hogy nemcsak az elnevezésük friss, hanem újonnan csatlakozott, vagy csatolt maga a *Keszi* nevet viselő etnikai alakulat is. Nevük arra mutat, hogy létszámuk nem volt nagy.

7. A bizánci császár listáján *Kürtügyermatu* alakban szereplő alakulat, mely a *Kürt* és *Gyarmat* összevonását (pontosabban: egymás mellé rendelését) mutatja, csak is a *Tarján* Vezértörzsként való jelentkezése után jöhetett létre. A *Megyer* már nem rendelkezett tovább a privilégiumot jelentő elővéd-törzs-tartási joggal. Az egykori *Kürt* elővéd-törzs a *Megyer* mögé került, a *Gyarmat* mellé. A *Kürtügyermatu* ekként a *Tarján* elővédjévé vált. A *Tarján* védőtörzsei voltak még a *Jenő* és a *Kér* is. Egy ilyen értelmezés mindenesetre azzal a konzekvenciával jár, hogy a *Jenő* oldalvéd volt a rendszerben.

8. A magyar törzsszövetségről ill. szerkezetéről a törzsnevek alapján megállapítható, hogy katonai-hadi beosztáson alapszik.

9. Törzsneveink nem lehetnek önelnevezések. Az ilyen elnevezések származhatnak viszont a mindenkori Vezértörzstől és/vagy attól a külső hatalmi erőtől, amelyik aktív szerepet játszott a törzsszövetség kialakításában.

10. A törzsnevek nem mindegyike rendelkezik világosan értékelhető nyelvi kritériummal és olyan régiségjeggyel, mely az átvétel idejének megállapításához tájékoztatást nyújtana. Az mégis kiderül, hogy a magyar törzsszövetség kialakulását, annak a szervezeti formának a létrejöttét, melyet a 10. századi bizánci forrás ismertet, csak is több évszázadon át tartó, több szakaszból álló, időnkénti átszerveződést feltételező folyamat végeredményeként lehet elképzelni. Ennek egzakt nyelvészeti igazolásához elégséges törzsneveink tanúságtétele.

11. Az is következik törzsneveinkből, hogy a magyar törzsszövetség kialakulása során *előbb* bolgár-török, majd köztörök nyelvű törökség hatásával számolhatunk.

12. Nem szabad csodálkoznunk azon, hogy a magyar törzsszövetség kialakulása során a kezdeti szakaszban is már feltehetően meglévő *Nyék*, *Megyer*, *Kürt*, *Gyarmat* törzseken kívül volt-e még tagja a formálódó törzsszövetségnek, s ha igen, akkor milyen nevet hordozott. Csak annyit mondhatunk, hogy egy korai szakaszban nem lehetett pl. még *Jenő*, *Keszi* törzsnevünk, de természetesen valamilyen más néven már ekkor is meg lehetett az a törzsünk, mely később pl. a *Jenő* nevet kapta. Nagy valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy vannak olyan törzseink, melyeknek ősi finnugor nevet váltotta fel a török eredetű törzsnév.

Természetesen nem az előadás feladata az itt beterjesztett etimológiai javaslatok értékelése. Érintenem kell viszont azt a kérdést, hogy miként igazolhatók a fenti megfejtések.

Németh Gyula úgy látta, hogy törzsneveink megfejtésének elengedhetetlenül szükséges, de egyben elégséges feltétele a török etnonímák jelentéstani rendszerezése. Németh Gyula, hatalmas munkát elvégezve, 1975-ös cikkében már arról tudósít, hogy több mint 60 jelentéstani kategóriát tud felállítani a török nép-, törzs-, ág- és nemzetségnevek szemantikai vizsgálata eredményeként. Mindez – némi túlzással – azonban azt jelenti, hogy lassan nehéz lesz olyan hangalakú etnonímát találni, mely ne lenne valamelyik jelentéstani csoportba (néha többbe is) beosztható. Ez az eljárás tarthatatlan voltáról tanúskodik.

Úgy gondolom, hogy nem egy ilyen felduzzasztott rendszerezés, hanem a belső rendszer nyújt biztonságot. Ha van tehát egy törzsnév-listánk, ahol olyan alakok szerepelnek, melyek jelentése, mondjuk 'Kettő', 'Kék', 'Villám' és 'Szekeres' lehet, mert a lista törzsneveinek hangalakjai megegyeznek a felsorolt közszói státuszú hangalakokkal, a megfejtés még nem nevezhető biztonsággal eredményesnek, akkor sem, ha tudjuk, hogy vannak a törökségben számnévi, színnévi eredetű etnonímák, valamint olyanok is, melyek természeti jelenséget vagy közlekedési eszközt jelölnek. Ezzel szemben, biztosnak gondolhatjuk a megfejtést, ha olyan jelentéseket tudunk a törzsnévi listán szereplő törzsneveknek biztosítani mint pl. 'Kék', 'Sárga', 'Vörös' és 'Fekete'. Ez, persze, egy sarkított példa. Nem gondolhatjuk, hogy minden történetileg egymással összefüggő etnoníma egy jelentéstani csoportba rendezhető, s azt is tudjuk, hogy a történelem folyamán a törzsszövetségek többszöri átrendeződésnek voltak kitéve. Arra meg főként nem számíthatunk, hogy a törzsszövetségek a későbbi névtani vizsgálatokra való tekintettel alakultak ki. Így lehet, hogy van 'Kék', 'Három' és 'Bal' jelentésű törzsekből álló törzsszövetség. De ennek az igazolására jelenleg nem látok elégséges módszertani elvet. Ilyenkor csak az segít, ha történeti adatokkal igazoljuk, hogy a 'Kék' nevű törzs egy színnévi kategóriába sorolható csoportosulásból, a 'Három' egy számnévből és a 'Bal' pedig egy különféle irányokat jelölő kategóriából vált ki egykor.

Módszertani szempontból tehát a belső rendszert helyezem mindenek elé, s úgy látom, hogy a magyar törzsszövetség török eredetű nevei jól értelmezhető belső rendszert alkotnak, és ez döntő módon szól a megoldás hitelessége mellett.

Nem tartozik a szerencsés bizonyítási eljárások közé, amikor egy igazolandó tétele egy bizonyítandó feltevéssel próbálunk támogatni. Mégsem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy Konstantin császár törzsnévi listáján a törzsnevek sorrendje a javasolt megfejtések mellett szavaz.

Nagyon fontos az analógiák kérdése. Amennyiben a javasolt etimológiák helyesek, természetesen elvárható, hogy a törökségen belül is ki tudjunk mutatni olyan hadi szerveződések, mint amilyent a magyar törzsszövetségen belül konstatáltunk (frissen csatlakozott alakulat; határvédő törzs; elő-, oldal- és hátvédőtörzsek, központban álló Vezértörzs). Sőt, az is elvárható, hogy a törökös hadi szerveződés műszavai, a hadi beosztás terminológiája, a hadrendbe tartozó egységek elnevezései azonosságokat, de legalábbis hasonlóságokat mutassanak a magyar törzsi elnevezésekkel, hi-

szen azok hadi terminusok voltak eredetileg.

Nincs itt mód részletesen beszélni a török hadi szerveződéstről. Áttekintve a török legkorábbi történetétől, a 6. századtól a jóval a mongol koron túli hadi szerveződések, hadseregebeosztások, csatarendek történetét a 17. századig, megállapítható volt, hogy a leggyakrabban használt és alkalmazott beosztási típus az ún. "klasszikus ötös" beosztás volt. Ez elővédből, szárnyakból, centrumból és utóvédből állt. Igaz, ezen belül sokféle változat elképzelhető. Néhány jellemző hadi szerveződést mutatok csak be.

Az ötörök rendszer – az ötörök feliratok és a kínai források tanúsága szerint – a felderítőkön kívül az alábbi egységekből állt: elővéd–jobbszárny–balszárny. Valószínűsíthető, hogy volt a rendszerben centrum és hátvéd alakulat is.

A karahánida csatarend egységei (Kasgári és a Kutadgu bilig alapján): felderítők – elővéd – jobbszárny – balszárny – osztott centrum – hátvéd.

Timur egyik kedvelt hadrendje: külön-külön elővédekkel rendelkező jobbszárny – centrum – balszárny – oldalvédek – utóvéd – tartalék/málha.

Nagyon sokféle típust lehetne még bemutatni. A kérdésnek nagy irodalma van, bár úgy látom, hogy az átfogó összegzés még várat magára.

Vizsgálódásom alapján arra a következtetésre juthattam, hogy a török hadirendre vonatkozó terminológia jórészt megegyezik azzal, amit a magyar törzsi elnevezéseknél tapasztaltunk, legalábbis megtaláljuk hadi beosztási terminusként a törökségen belül az *art*, *yan*, *ked*, *keri* szavakat, és analógiák tucatjait tudjuk kimutatni. Néhányat említek közülük (nem zárom ki ezek közül a törökben mongol eredetű terminusokat sem, részarányuk azért ilyen számottevő, mert a mongol korban a korábbi török terminusok helyére léptek). Ilyenek tehát:

<i>alın</i> 'homlok'	>	'elővéd'
<i>maŋğay</i> 'ua.' (< mo.)	>	'ua.'
<i>qol</i> 'kar'	>	'szárny'
<i>ğar</i> 'ua.' (< mo. < tö.)	>	'ua.'
<i>bögrek</i> 'vese'	>	'oldalvéd'
<i>yan</i> 'oldal'	>	'ua.'
<i>art</i> 'tarkó'	>	'hátvéd'
<i>arqa</i> 'hát'	>	'ua.'
<i>boy</i> (< <i>bod</i>) 'törzs'	>	'centrum'

Sok hasonló példával rendelkezünk. Tanulságos a Kutadgu bilig felsorolása, amely szerint a következő seregrészek vannak: *ön* 'elülső oldal', *ked* 'hátsó rész', *on* 'jobb', *sol* 'bal', s az ellenség seregének 'nyaka' van (*boyın*). Tudjuk, hogy a mongol támogató segédcsoport, hátvéd' jelentésű *gejige* eredetileg 'varkocs' volt. Tökéletes szemantikai párhuzamot szolgáltat a szláv *tyl'* terminus. Sajátos jelentésváltozást tapasztalunk a mongol *qošıgun* > *qošūn* szó esetében. Eredeti jelentése 'csőr', majd innen 'előretolt egység, csapat', később egy adminisztrációs beosztási egység neve.

Tudjuk, hogy a magyar seregnek is *orr*-a van a BesztSzej. szerint, s ismerjük, hogy Anonymus *Scumtey*, 'szemecske' névvel illeti az öregységet. Hadtestről, derékhadról,

arcvonalról, szárnyakról beszélünk a magyarban is. Más nyelvekből is hozhatnánk hasonló példákat.

Tisztázásra váró kérdés még, hogy ismerünk-e olyan török etnonímákat, melyek hadi beosztásra vonatkozó műszavak voltak eredetileg?

Erre a kérdésre is igenlő választ adhatunk. Itt is csak néhány példát említhetünk.

Tudjuk, hogy a türk birodalomban megkülönböztetnek "külső" és "belső" törzseket. Nagyon ősi a "jobb" – "bal" felosztás is. Ez honos volt már a hiung-nu időkben, ismert Kínában. Török források *ič* 'belső' és *daš* 'külső' oguzokról szólnak, *ički* 'belső' és *tašqi* 'külső' *salur* törzsekről emlékeznek meg.

Sydykov tanulmányából tudjuk, hogy a kirgizek törzsi szervezetüket három alapvető csoportra osztják. Ezek elnevezése egyértelműen hadi terminus: *oŋ* – *sol* – *ičkilik* 'Jobbszárny' – 'Balszárny' – 'Centrum'. Sőt, van még egy kirgiz csoport, melynek neve *arqa qırǵızı*, vagyis 'Hát-kirgiz'. Igaz, itt csak az elnevezés nyújt analógiát, de maga az *arqa* ezúttal nem hadi terminus. Voltaképpen azt jelenti, hogy 'Hátul maradt' (vö. ehhez Ibn Fadlan *yataq* oguzait!), egy olyan kirgiz csoportról van ugyanis szó, mely a nagy ojrát támadás idején nem tartott a nagy többséggel, a délre vonuló kirgizekkel. Nagyon sok ilyen látszat analógiának van egyébként a nép- és néprésznevek között. Ezek sem teljesen érdektelenek: vö. pl. a csuvasoknál *anatri* 'alul lévő, alsó' és *vıryal* 'felső falu' vagy régebben *kay-yenči* 'felső, hátsó' ill. *mal-yenči* 'alsó, elülső' csuvas csoportokat. Ilyen "alvég" – "felvég" típusú elnevezéseket jóformán mindenütt találni. Ilyen a cseremiszeknél a *šengel mari* 'hátsó cseremisz' és *ončıl mari* 'elülső cseremisz'. Más kategória a 'szél, vég' jelentésű népnevek sora is: *Zürjén*, *Uk-rán*, *Permi*, *Lapp*, *Saxa* 'Jakut'.

Visszatérve a hadi terminusok nép- ill. néprésznevként való felbukkanásához, számos mongol példánk is van. Az egyik legismertebb a *dzungár* elnevezés, mely *Dzsungária*, *Dzungária* alakban földrajzi név is. Eredeti jelentése 'Balszárny' volt, a mongol *jegün ğar* hadi terminusból származik. Követő, a csatarendben következő jelentésűnek magyarázzák a *dahur* népnevet, 'Pajzs' jelentésre vezethető vissza a *halha* népnév. A mongol *Čaqar*, *Caxar* törzsnév eredeti jelentése 'Testőrség' lehetett. Van ilyenféle jelentésű török törzsnév is, az azeri *Tonqatar*. Bábur törzsnevei között szerepel a *Tuğči* 'Zászlós'.

Vannak tehát jól hasznosítható analógiáink.

Végezetül, egyfajta kitekintésként is, még egy érv hozható fel a magyar törzsnevek javasolt új magyarázata mellett.

Úgy látom ugyanis, hogy a magyar törzsnevek nemcsak egymáshoz igazodnak, hanem az általuk képviselt rendszer egy nagyobb rendszer szerves része.

Törzsneveink értelmezése kulcsot adott számos olyan – eddig nem kielégítően magyarázott – nép- s néprésznev megfejtéséhez, melyek viselői szorosan kötődnek történetileg a magyar törzsekhez, a magyar törzsszövetséghez, a honfoglaló magyarsághoz.

Ilyen a *szávarti* elnevezés, melyet a *szabír* népnévből magyaráztunk eddig, ilyenek lehetnek a *Berény*, *Ladány*, *Ság* egykori törzsnevek, a *Székely* elnevezés, s ilyen a *Kabar* is. Nagy valószínűséggel itt a helye a *baskír* népnévnek, de ide tartozik a

magyarság idegenek által használt *Ungar, hungarus* stb. neve is, melyet az *onogur* névből szokás magyarázni.

Remélem, hogy a közeljövőben ezeknek az értelmezéséről is számot adhatok.

IRODALOM

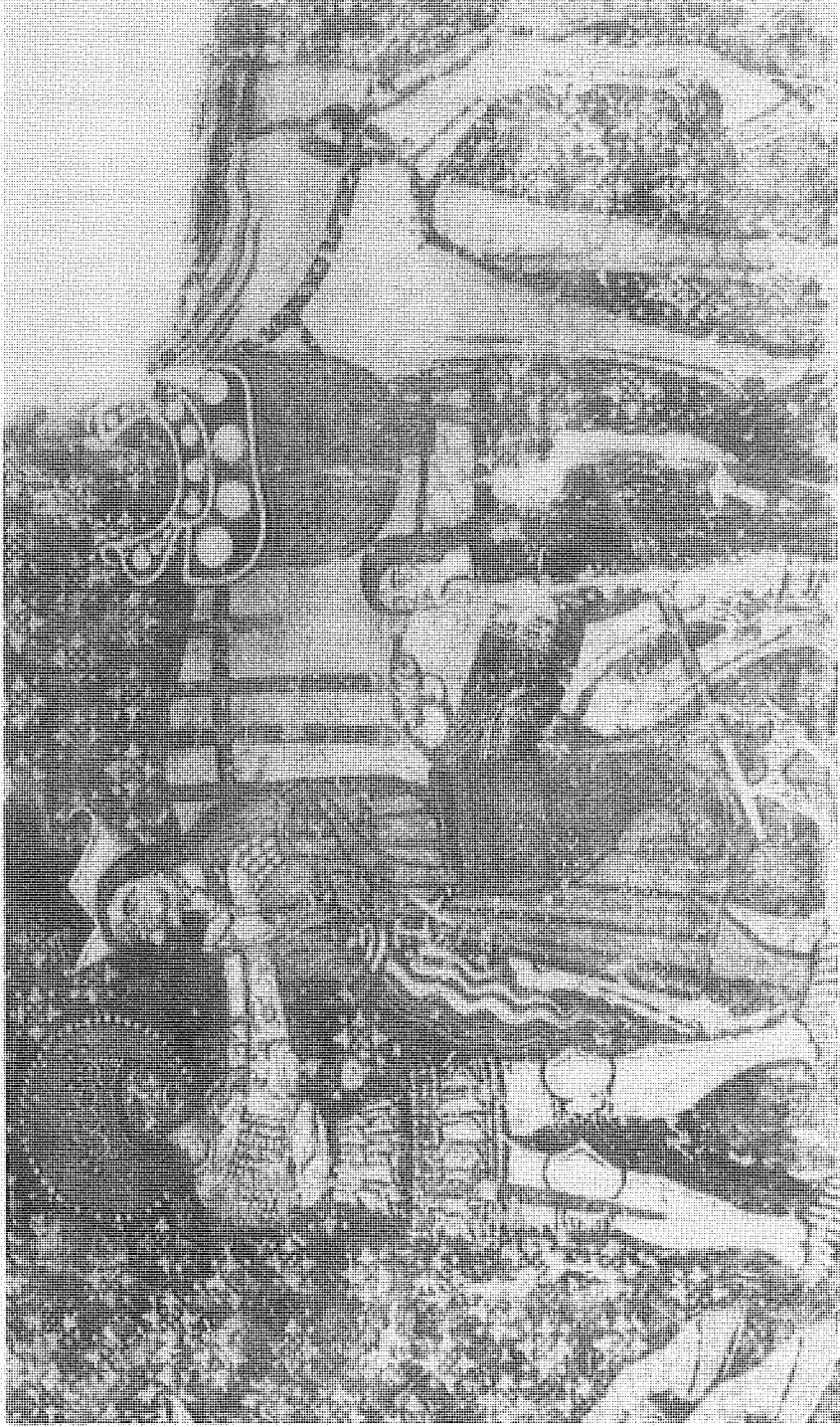
- Ašmarin, N. I. *Thesaurus linguae tschuvaschorum*. I–XVII. Kazan' – Čeboksary, 1928–50.
- Bárczi Géza, *Magyar hangtörténet*.² Bp., 1958.
- D. Bartha Katalin, *A magyar szóképzés története*. Bp., 1958.
- Baskakov, N. A. *Modeli tjurkskih ětnonimov i ih tipologičeskaja klassifikacija*. In: *Onomastika Vostoka*. Moskva, 1980, 199–207.
- Clauson, G. Sir, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972.
- Doerfer, G. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I–IV. Wiesbaden, 1963–75.
- Drevnetjurkskij slovar'*. Leningrad, 1969.
- Egorov, V. G. *Ėtimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka*. Čeboksary, 1964.
- Ėtnonimy*. Moskva, 1970.
- Gabain, A. von *Alttürkische Grammatik*.² Leipzig, 1950.
- Grønbech, K. *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen, 1942.
- Gyóni Mátyás, *A magyar nyelv görög feljegyzéses szörványemlékei*. Magyar-görög tanulmányok 24. Bp., 1943.
- Györfly György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I³, II–III. Bp., 1987.
- Györfly György, *Krónikánk és a magyar őstörténet*. Bp., 1948.
- Györfly György, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Bp., 1959.
- Heuser-Ševket, *Türkisch-deutsches Wörterbuch*.³ Wiesbaden, 1953.
- Jakubovich Emil, *A tihanyi alapítólevél olvasásához*. MNy. 19, 1923, 78–87; MNy. 20, 1924, 9–21.
- Kniezsa István, *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. MNy. 24, 1928, 188–97, 257–65, 318–27.
- Kniezsa István, *Magyarország népei a XI-ik században*. In: *Szent István Emlékkönyv*. II. Bp., 1938, 367–472.
- Köprülü, F. *Proto-Bulgar hukukuna dair notlar*. THITM 2, 1939, 1–6.
- Kristó Gyula, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp., 1980.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szeffű László, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. XLIV. Szeged, 1973.
- Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. I–II. Budapest Oriental Reprints. Series A1–2. Bp., 1977–79.
- Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp., 1986.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Bp., 1967–84.
- Mándoky Kongur István, *Jenő és Yžnāy*. Keletkutatás 1986. tavasz, 70–74.
- Mándoky Kangur [!] István, *Magyar eredetű törzsek a baskiroknál*. Tiszatáj 30, 1976, 41–44.
- Melich János, *Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez*. (A *ch ~ h* jegy s a mai ő-, ő-végű szavak írása.) NyK. 34, 1904, 132–47.
- Melich János, *A honfoglaláskori Magyarország*. A magyar nyelvudomány kézikönyve 1, 6. Bp., 1925–29.
- Melich János, *Névmagyarázatok*. MNy. 6, 1910, 241–47.
- Melich János, *Ó-magyar szövegi ~y tót helynevekben*. MNy. 24, 1928, 239–46.
- Menges, K. H. *Etymological Notes on Some Pflānāg Names*. Byzantion 18, 1944–45, 256–80.
- Mikos József, *A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*. MNy. 31, 1935, 152–67, 243–58, 288–309.
- Moór, E. *Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes*. Acta Ethnographica 2, 1951, 25–138.

- Moravcsik Gyula, *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Bp., 1950
- Moravcsik, Gy. *Byzantinoturcica*. II³. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Berlin, 1983.
- Nagy Géza, *A magyar nemzetségek*. I–II. *Turul* 28, 1910, 18–32, 52–65.
- Németh Gyula, *A baskír földi magyar őshazáról*. *Élet és Tudomány* 1966, 596–99.
- Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp., 1930.
- Németh, J. *Kereit, Kérey, Giray*. *UAJb.* 36, 1964, 360–65.
- Németh, J. *Magyar und Mißer*. *Acta Orient. Hung.* 25, 1972, 293–99.
- Németh Gyula, *Szabírok és magyarok*. *MNy.* 25, 1929, 81–88.
- Németh, J. *Türkische und ungarische Ethnonyme*. *UAJb.* 47, 1975, 154–60.
- Németh, J. *Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren*. *ALingu.* 16, 1966, 1–21.
- Németh, J. *Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe*. *ALingu.* 19, 1969, 13–18.
- Pais Dezső, *Gyila, Julus*. *MNy.* 31, 1935, 53–54.
- Pais Dezső, *Konstantinos Καθη törzsneve*. *MNy.* 26, 1930, 298–99.
- Pais Dezső, *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Bp., 1926.
- Radloff, W. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. I–IV. SPb., 1893–911.
- Rásonyi Nagy László, *A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos török tulajdonnevekhez*. *MNy.* 28, 1932, 100–105.
- Räsänen, M. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki, 1969.
- Róna-Tas, A. *Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungarntums*. In: *Studien zur Ethnogenese*. Band 2. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Westdeutscher Verlag 1988, 107–42.
- Sorokoletov, F. P. *Istorija voennoj leksiki v russkom jazyke. XI–XVII vv.* Leningrad, 1970.
- Turecko–russkij slovar'*. Moskva, 1977.
- Vámbery Ármin, *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Bp., 1882.

A századforduló kiváló tudósa, Nagy Géza tett először kísérletet arra, hogy középkori emlékeink között elkülönítse a honfoglalás után Magyarországra költöző keleti népek – besenyők, kunok – régészeti hagyatékát. *A régi kunok temetkezése* című, 1893-ban megjelent tanulmányában bemutatja a kunok temetkezési szokásairól részletesen szóló egykorú, 13. századi forrásadatokat (Willelmus de Rubruk útleírása, Albericus Trois-Fontaines-i cisztercita barát krónikája, Joinville Szent Lajos-élet-rajza), amelyek a lóval való temetést is említik. A lovastemetkezés szokása a steppén már régóta általános volt, ennek kapcsán ismerteti Nagy Géza a hazai lovassírokat, korszakonként csoportosítva. Véleménye szerint honfoglalás korinak tartott pogány magyar sírjaink között kell lenni más olyan kelet-európai nomád törzsek emlékeinek, amelyek „a honfoglalás korától kezdve századokon keresztül áramlottak nyugat felé, és kisebb-nagyobb csapatokban a magyarsághoz csatlakoztak, mint a kozár-kabarok, kalizok, bolgárok, jászok, bessenyők, barzilok vagy varsányok stb., s lassankint belénk olvadtak”. Így tehát a 9–10. századnál későbbi, egészen a 13. századig keltezhető leletek között bizonyára vannak besenyők, jászok és kunok is. Nagy fegyvertörténeti tájékozottsága alapján két sír anyagát sorolja a feltételezett besenyő-kun rétegbe: az 1876-ban a Nemzeti Múzeumba került *erdőteleki* (Heves m.) leletet, amelyben a 13–14. századra keltezhető kengyelpár, csikózabla, szablya és bárd volt, továbbá a *tinódi* leletet (Sárbogárd-Tinód, Fejér m.), amely a honfoglalás koránál későbbi típusú kengyelt, ezüst berakásos pofarudas zablát és két szablyát tartalmazott.¹ Nagy Géza sejtése azóta beigazolódott: a legújabb elemzések a tinódi leletet csakugyan a besenyő, az erdőtelki leletet pedig a kun emlékmagyhoz sorolják.

A középkor folyamán Magyarországra települt nomádok sírjainak elkülönítése a régészeti anyagban ma is hasonló ismérvek szerint történik: a keresztény szokásoktól különböző, hagyományos steppei temetkezési mód – tehát fegyverekkel, lószerszámmal, esetenként lóval való temetés –, a sírmellékletek között pedig keleti típusú tárgyak megléte alapján.

A múlt század utolsó negyedében, Rómer Flóris, majd Huszka József gyűjtése nyomán közismertté váltak a Szent László-legendát ábrázoló középkori falképek.² A Lászlóval viaskodó, keleti viseletű, könnyűfegyverzetű kun harcok alakja csakhamar a viselettörténeti munkákba is bevonult.³ A keleti viselet, nagyrészt éppen a kunok hatására jelentős szerephez jutott a 13–14. században Magyarországon. Ez a művelődéstörténeti tény híven tükröződik a Képes Krónikában, amelynek 32 miniatúráján szerepel keleti viseletű alak, összesen 110 személyen, köztük természetesen kunokon is. A művésznek elsősorban a magyar viselet keleti elemei és a kun viselet szolgált mintaképül. Zichy István, aki a Képes Krónika keleti viseleteinek legalaposabb elemzését végezte el, megállapította, hogy bizonyos tévedések ellenére ezek a ruha-

1. A Szent László-legenda „Birkózás” jelenete. Székelydézrs (Dfju), unitarius templom (1419).
(Mihalik Tamás felvétele, Országos Múzeumi Felügyelet)

típusok hitelesek.⁴ A gótikus bájjal megfestett, néha kissé merev, de megdöbbenően valóság-hű részleteket eláruló képek, a templomi freskókon látható életnagyságú társaikkal együtt tehát egy sajátos kun művelődéstörténetnek is forrásai, 6–700 esztendő távolából felidézhetővé teszik a nomád kun alakját, nemcsak ruházatát és fegyverzetét, hanem arcát és mozdulatait is.

Az ábrázolásokat immár *régészeti* (illetőleg a magyar régészetben is új utat nyitó *néprajzi*) szempontok szerint értékelő László Gyula fontos *művelődéstörténeti* következtetésekre jutott 1940-ben megjelent *Adatok a kunok tegezéről* című dolgozatában. Erdélyi és szepességi falfestmények alapján elsőként állapította meg, hogy a 13. században a kunokkal a Belső-Ázsiában folyamatos fejlődésben levő steppei fegyverzet legkorszerűbb típusai jelentek meg a Kárpát-medencében. Így az avar és a honfoglaló magyar régiségből jól ismert, belső-ázsiai eredetű, hengeres testű fedeles tegeznek is új típusát hozták magukkal a kunok.⁵ László Gyula tudósi és tanári tevékenysége ösztönzést adott a magyar középkori régészet egy új szakterületére, a kun régészeti kutatások megindításához. (E sorok írója is az ő irányításával kezdte meg a témában való elmélyedést.)

A kunok régészeti hagyatékának meghatározásában a következő jelentős lépést Éri István tette meg, aki három régi múzeumi leletről bizonyította be, hogy még pogány módra temetkező, előkelő kunok sírjaiból származnak (Kígyóspusztá, Csólyos, Felsőszentkirály). Mindhárom sírban értékes, nemesfém veretes öv volt. A kígyóspusztai arany niellós öv elemzése után Éri eljut ahhoz a nehezen feloldható ellentmondáshoz, hogy a lovagi kultúrából sarjadó, nyugati jellegű ábrázolások a nomád viseletben, pogány temetkezésben bukkannak fel. Úgy véli, hogy az elsőrangú ötvösmunkára valló övek királyi adományként kerültek viselőjükhöz. A sírmellékletek a kun társadalomra vonatkozó kutatásokkal összevetve árnyaltabb megfogalmazást is lehetővé tesznek: „ezek előkelő, a nemzetségi szervezetből társadalmi szempontból már kiemelkedő (feudalizálódó), de a keresztény felfogásnak magukat még alá nem vető vezetők, kapitányok, ispánok sírjai”.⁶ Új módszer a topográfiai kutatások, településtörténeti adatok összevetése a sírleletekkel: okleveles adatokkal igazolható, hogy mindhárom sír középkori kun szállás területén került napvilágra.

A 60-as évektől véletlenszerűen előkerült új leletekkel is gyarapodott a kun emléktanyag a Nagykunságban (Kunszentmárton-Jaksorépart, Homok-Óvirághegy).⁷ A régebben múzeumba került leletek közül néhányat a kun régészeti anyaghoz lehetett sorolni (Bánkút-Rózsamajor, Erdőtelek, Balota pusztá).⁸ Néha — legalábbis véleményem szerint — nem mindig volt meggyőző a kun sírleletként vagy ún. késő nomád emléktnek való meghatározás (pl. Demecser, Ártánd-Zomlin pusztá).⁹

Lassanként így egy jól körülhatárolható régészeti leletcsoport alakult ki, amelyet etnikai, társadalmi és kronológiai szempontból is el lehet különíteni: a kun törzsi-nemzetségi arisztokrácia pogány rítusú, magányos sírjai, amelyek a 13. század második felére vagy a 14. század elejére keltezhetők.¹⁰ Ez a leletcsoport témánk szempontjából jól értékelhető, hiszen sírmellékletekben — elsősorban viseleti tárgyakban, fegyverekben, lószerszámban — viszonylag gazdag temetkezésekről van szó.

Kézenfekvő, hogy hazai kun leleteinket szembesíteni kell a kelet-európai steppe, a kunok előző lakhelye 11–13. századi régészeti anyagával, hogy a keletről hozott kulturális elemeket meghatározhassuk. A dél-országi steppe 10–14. századi régé-

szeti leleteinek korszakok szerinti szétválasztását az orosz és a szovjet régészet már elvégezte, és így – bár az etnikai meghatározások nem minden esetben megnyugtatók – a kunok régészeti kultúrája elég jól elhatárolható a többi nomád nép emlékeitől.¹¹ És itt nemcsak a temetkezési szokásokra és a kurgánsírok leleteire gondolunk, hanem a kun művészet sajátos emlékeire is, az ún. kamennaja babákra, a halottak emlékére állított életnagyságú kőszobrokra. (Az újabb ásatások tanúsága szerint ugyanilyen szobrokat nagy mennyiségben készítettek fából is, de ezek természetszerűleg sokkal kisebb mértékben maradhattak meg.¹²) Az elhunytat díszes viseletben, kezében csészét tartva ábrázoló szobrokat nem a sír fölött, hanem külön kurgánokon, szentélykerítésen belül, arccal kelet felé állították fel. A sokszor igen részletező módon ábrázolt ruházat, ékszerek és fegyverek megfelelőit a korszak sírmellékletei közt találhatjuk meg, ezért is lehet egyértelműen a kunoknak tulajdonítani ezt az emlékcsoportot. Ugyancsak a kun idősakra (11. század vége – 13. század közepe) keltezik a szobrok felállítását a régészeti ásatások stratigráfiai megfigyelései.¹³

A rendelkezésünkre álló régészeti források áttekintése nem lenne teljes, ha nem szólnánk röviden a magyarországi szállástemetők leleteiről. A középkori kun szállások temetői elsősorban a köznép temetkezési helyei, ennél fogva mellékletekben szegényesek, sőt a sírok többsége melléklet nélküli. Mellékleteket, viseleti emlékeket főként a szálláskapitányok és családjuk sírjaiban találunk. A jól keltezhető, gazdagabb sírok a 14. század közepétől szaporodnak meg a temetőkben. Ezt a jelenséget úgy magyarázzuk, hogy a kunok előkelő rétege ez idő tájt hagyta el végleg településtől távol eső, családi temetkezési helyeit és a pogány rítus szembetűnő elemeit (pl. ló, lószerszám és fegyverek eltemetése a halottal), és népével együtt temetkezett a szállásokon. Ebben az időszakban a kun társadalomban mélyreható változások kezdődtek, a társadalom belső differenciálódása felgyorsult, a nemzeti szervezeti bomlásnak indult. A 14. század közepe táján fejeződött be a kunok keresztény térítése, a hitvilág átalakulásáról a régészeti adatok is tanúskodnak. Ennek ellenére a szállástemetőkben is kimutathatók bizonyos babonás szokások, amelyek a pogány hitvilágban gyökereznek.¹⁴

Az egyház szívósan harcolt a pogány szokások, így a hagyományos viselet ellen is. 1279-ben Fülöp fermói püspök, pápai legátus a kun ügyek rendezése során először még be akarta tiltani a kunoknak szakálluk borotválását, hajuk nyírását és szokásos öltözéküket, mint ami ellenkezik a keresztény szokásokkal. Az 1279. augusztus 10-én hozott végleges határozat szerint (ún. *II. kun törvény*) azonban ettől az egy követelésétől elállott.¹⁵ A kunok vezetői joggal érezték sérelmesnek ezt az egyházi követelést, hiszen a viselet ebben az időben az etnikai azonosság kifejezője volt. 1288-ban Lodomér esztergomi érsek nyilvánosan megeskette IV. Lászlót, hogy pogány híveit – tatárokat, kunokat, nyőgéreket (*neugerüi*) – mellőzve visszatér „a katolikus viselkedés becsületes formáihoz ... különösen ételben, ruházatban, szakáll- és hajviseletben”.¹⁶ A 13. század végén a kun viselet mégis valóságos divattá vált Magyarországon, elsősorban IV. László környezetében. Ez a kun divat nyugat felé is terjedt, a szomszédos osztrák és délnémet vidékeken is feltűnt ebben az időben, ami nyilván a magyar hadsereg és az annak kötelékében harcoló kun segédcsapatok gyakori jelenlétével magyarázható.¹⁷ Az európai viselettörténet szempontjából fontos tény, hogy a kunok révén hamarabb érte el Közép-Európát a keleti hatás,

mint ahogy a levantei kereskedelem közvetítésével a keleti divat újabb hulláma Nyugat-Európába érkezett.

A magyar királyságnak a 13. század második felében a közép-európai hegemoniáért folytatott harcaiban, a Stájerországba, Ausztriába, Morvaországba és Csehországba vezetett hadjáratokban a kun könnyűlovasság a nomád taktikával harcoló elővéd és utóvéd szerepét töltötte be, felszerelése is ennek megfelelő volt.

A steppei nomádok legfontosabb fegyverének, az *összetett reflexíj*-nak új típusa jelent meg a kunokkal Európában. Ez az íj rövidebb volt, mint a steppe előző korszakának íja, amelyet a magyarok és a besenyők is használtak, de lövő ereje megnövekedett bizonyos szerkezeti változtatások következtében: az íjkarok merev része hosszabb lett, hajlékony része pedig erősebb.¹⁸ Ahogy a kun férfi szobrokon és egyes falfestményeken (Gelence, Maksa, Sepsikilyén, Székelyderzs stb.) jól megfigyelhető, ezt a fajta íjat a harcosok felajzott állapotban, az íj formáját követő bőr *íjtartó*-ban hordták magukkal.¹⁹ Az íj egyszerűsödött használatának köszönhető, hogy a kor nomád lovasságának gyorsasága, mozgékonyasága és manőverező képessége is fokozódott. A mongolok ugyanennek a Belső-Ázsiában a kitaj korban feltűnő íjtípusnak az időközben továbbfejlődött, még rugalmasabb változatát hozták magukkal, és terjesztették el az Aranyhorda uralma alatt levő területeken.²⁰

A kun időszakban a steppen a *nyílhegyek* alakja is megváltozott. A védőfegyverzet fejlődésével összefüggésben egyre gyakoribbá váltak a túszerűen hegyes vagy lándzsa alakú, acélozott páncéltörő nyilak, amelyek megfelelő szögben és erővel kilöve átütötték még a kor legerősebb vértetét, a sodronypáncélt is. Emellett a nyílfajták sokaságával kell számolnunk: a középkori nomád harcos más-más alakú és nagyságú nyilakat használt harcban, vadászatnál, céllövésnél, közeli vagy távoli célpont ellen, illetőleg a különböző vadak vagy madarak elejtésére.²¹ A nyíltípusok változatosságáról egyes magyarországi sírleletek is tanúskodnak (Csólyos, Felső-szentkirály).²²

A *kun tegez* legfőbb ismertetőjele az ábrázolásokon, hogy fedele nem lefelé, hanem ajtszerűen oldalt csapódott. A tegezben a nyílvevőket egy hosszanti nyíláson keresztül helyezték el, amelyet a megtöltés után bőrszalagokkal összefűztek. A hengeres testű, lefelé szélesedő nyíltartó tok nyírfa vagy fűzfa kérgéből készülhetett, erre bőr- vagy szövetborítás került, esetenként az oldalak merevítését is szolgáló, faragott csontlemezekkel is díszítették.²³ Gyönyörű, apró részleteket is eláruló ábrázolása látható a 14. század első negyedében festett kakaslomnici falfestményen: a tegez keresztmetszete nyújtott hatszög, alul falap zárja, felül lekerített; az oldalt csapódó fedélen hatágú csillag alakú gótikus csat (megfelelői a régészeti anyagból ismeretesek); a tegez szája alatt geometrikus díszű, széles lemez, valószínűleg csontból; alatta a tegez előlapján két hosszúkas, felül lekerekített, indadíszes csontlemez.²⁴ Utóbbi díszítványok analógiái a kelet-európai steppe 13–14. századi régészeti anyagában találhatók meg, a kutatás egyértelműleg tegez rátétdíszjeinek tartja ezeket. Valószínűleg még a tatárjárás előtt megjelennek, de ennek a csontfaragó művészetnek az igazi virágkora az Aranyhorda idejére tehető.²⁵

Ma már jól megrajzolható a „kun tegez” művelődéstörténeti útvonala: ugyanezt a típust fedezhetjük fel a kelet-európai steppe kun ős-szobrain, illetve 10–11. századi közép-ázsiai ábrázolásokon, ami azt bizonyítja, hogy ezt a fegyverzeti újítást is a ku-

nok hozták magukkal a Volgától nyugatra, tőlük vették át többek között az orosz fejedelemségek, és kun segédcapatok révén kerülhetett a bizánci birodalomba is.²⁶

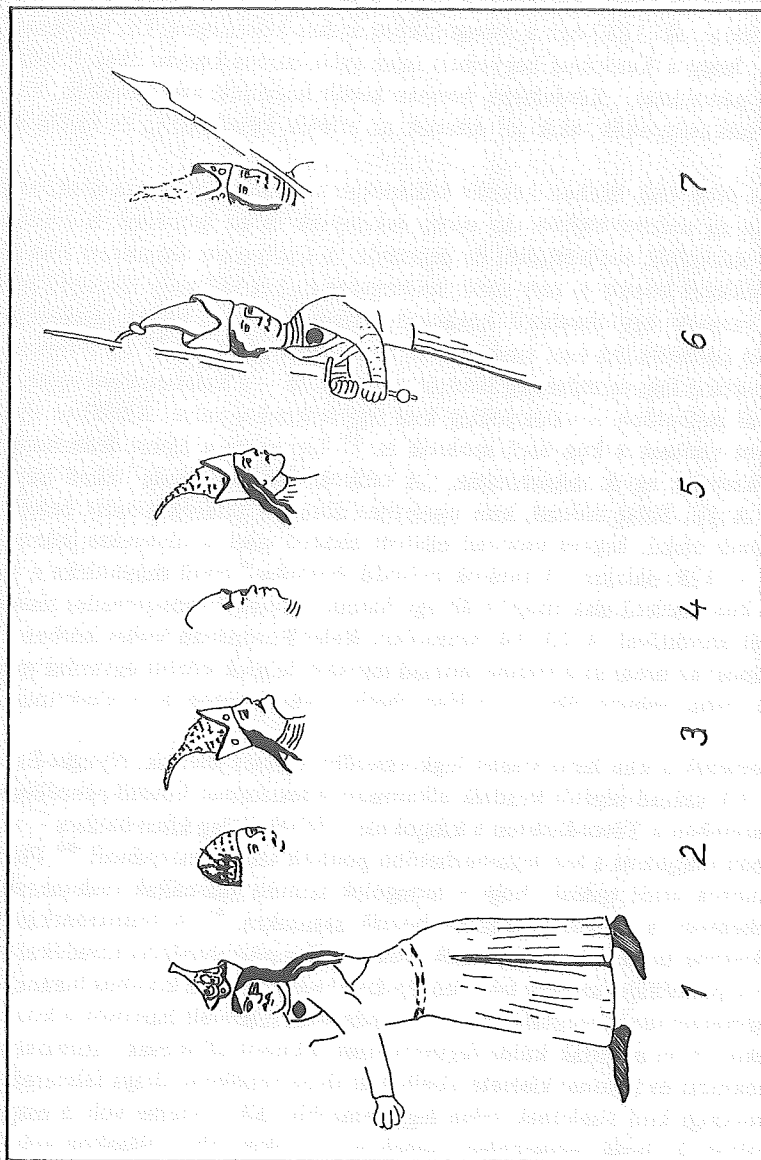
A Szent László-legendát ábrázoló középkori falképeken egy sajátos, hosszú szőrű, gömbös kupakkal ellátott tegez is feltűnik, amely prémes állat gereznájából készülhetett (Zsigra - Žehra, Karaszko - Kraskovo, Csehszlovákia). Ennek a tegezfajtának a megfelelője a 11. századi kitajoknál megtalálható.²⁷

A középkori nomád népeknél a vezetőréteg közelharcú fegyvere volt a *szablya*, a sírokban is társadalmi különbséget jelöl. Két magyarországi kun sírleletből ismerünk szablyát (Felsőszentkirály, Erdőtelek), amelyek párhuzamait a dél-országi steppén a 12–13. századi tatárjárás előtti leletek között találhatjuk meg.²⁸

A *buzogány* a kelet-európai lovasságnál általánosan elterjedt közelharcú fegyver volt a 12–13. században, Magyarországról is számos példánya ismeretes az e korban használatos csillag alakú buzogánynak — igaz, főként szöványleletből —, kun sírból azonban tudomásunk szerint még nem került elő. Használata azonban a kunoknál is bizonyosra tehető. Sokat idézett ábrázolás a Magyar Anjou Legendárium egyik miniatúrája, amelyen Szent László királyt egy kun csillag alakú buzogánnyal sebesíti meg.²⁹ E fegyver vagy egyes típusainak magyarországi elterjesztésében bizonyára volt szerepük a kunoknak, hiszen maga a *buzogány* szó feltehetőleg kun eredetű, kun személynévként szerepel először (1333: *Buzkan*; 1423: *Buzgan*; a feltételezett *buzyan* 'törő, pusztító' melléknévből).³⁰

Az európai nehézlövassággal folytatott harcok lassanként befolyásolták a magyarországi kunok fegyverzetének összetételét. Az erdőtelki sírban a *szablya* mellett *harcú bárd* is volt, a kunszentmárton-jaksorérperti sírban pedig a jellegzetesen nomád lószerszámon kívül nyugati típusú *kétélű kard*, vörösrézrel tausirozott címerekkel. Ez utóbbihoz a sírban nyugvó kun főember királyi adományozás révén juthatott hozzá.³¹

A kunok védő fegyverzetében bizonyára megszokott volt a nomád népeknél általános *bőrpáncél*: a 13. század végén és a 14. század elején a magyar harcosokat bőrruhában leíró nyugati szerzők valószínűleg kun csapatokról szerezték értesüléseiket.³² A támadó fegyverek, különösen az íj és a nyíl egyre ütőképesebbé válásának következménye volt, hogy a 11. század végén a kelet-európai steppén hosszú szünet után újra feltűnt a sisak és a sodronying, mind a kunok, mind az orosz fejedelemségek déli határán letelepített, besenyő, úz és berendi eredetű vazallus nomádok, a „fekete süvegesek” (*černie klobuki*) felszerelésében, az előkelő harcosok sírjaiban.³³ A 11–13. századi keleti típusú *sodronying-leletek* Magyarországon nem épen megmaradt példányok (Csólyos, Kígyópuszta II. lelet, Demecser, Ártánd). A páncélkarikák alakja, mérete és a szövés mód alapján sorolhatjuk ezeket a leleteket a kelet-európai rövid testű és rövid ujjú típushoz, amelyet a 11–12. században megközelítőleg kerek átmetszetű karikákból szöttek, rendszerint úgy, hogy váltakozó sorokban futottak zárt (összeforrasztott), illetve szegecselt karikák. A 13. századtól kezdve nagyobb átmérőjű, lapos és széles karikákból készítették a páncélingeket mind orosz földön, mind az Aranyhorda uralma alá eső területeken, és a nyugat-európai darabokhoz hasonlóan hosszabbra szabták a sodronyinget és ujját.³⁴ A mozgékony nomád harcmodor igényeinek jobban megfelelt a korábbi, kisebb súlyú, rövidebb típus, amelyben a kar is szabadabban mozoghatott. Az egyes darabok gyártási helyét

4. Kún alakok a Képes Krónikában (1360-es évek)

nehéz meghatározni, hiszen a Fekete-tengertől északra nomadizáló kunok az oroszokon kívül más kelet-európai vagy közép-ázsiai országokkal is kapcsolatban álltak, ahol magas színvonalú fegyvergyártás volt, illetőleg az uralmuk alá tartozó területen maguk is rendelkeztek fejlett kézművesréteggel. E szempontból tanulságos Willelmus de Rubruk közlése, aki 1252-ben a mongolokhoz indult követségbe. Őti beszámolójában azt írja, hogy a Kaukázus hegyeiben húsz tatár harcos kíséerte őket, közülük kettőnek volt páncélinge. „Kérdeztem, honnan került hozzájuk; azt mondták, hogy az alánoktól zsákmányolták, akik jól értenek az effélék készítéséhez és kiváló kovácsok”.³⁵

Az 1300-as évek első felében készült falképeken a kunokat gyakorta ábrázolták keleti sisakban és sodronyingben. Az orosz évkönyvek és az Igor-ének is említést tesz a kunok sisakjáról, mellvértjéről és pajzsáról. A Csólyoson eltemetett kun főember sirmellékletei között is volt *sisak*, *sodronying* és két váll vagy térdvédő *páncéllemez*. A vassisak egy darabból kovácsolt, félgömb alakú, külön részegecselt homlokpántján palmettadísz van, sisakcsúcsán aranyozott gömb ült.³⁶ Ez a típus az iráni és közép-ázsiai fegyverművesség hatását mutatja, de – a kelet-európai régészeti párhuzamokból ítélhetően – valószínűleg kun fegyverkovács műve. Általában ilyen formájú sisakot viselnek a kun férfi szobrok is.³⁷ Ugyanezt a típust fedezhetjük fel a Képes Krónika egyik miniatúráján, „A tatárok első bejövetele” című képen (125. oldal). A IV. Bélat üldöző, kun viseletben ábrázolt tatárok között bahól a második félgömb alakú, hegyes csúccsal ellátott sisakot visel, a süvegekre jellemző szegéllyel.³⁸ A 128. oldalon „A tatárok második betörése” című miniatúrán a három süveges, kun viseletű alak mögött áll egy harcos, akinek kúpos-gerezdés sisakja van láncpáncél arcvédővel. A 13–14. században Kelet-Európában széles körben elterjedt ez a típus: az orosz és a steppei nomád régészeti leletek között egyaránt megtaláljuk, és az orosz miniatúrákon is felfedezhetjük; végső soron ez a sisaktípus is ázsiai eredetű.³⁹

A páncéllemezek a kun harci viselet legkorszerűbb elemét jelentik. Nyugat-Európában csak a 13. század végétől kezdték alkalmazni a testformát követő páncéllemezeket, ezzel szemben a Távol-Keleten a kitajoknál – feltehetőleg kínai hatásra – már a 10. században megjelent a test legsebezhetőbb pontjait védő lemezpáncél.⁴⁰ Plano Carpini és Rubruk arról tudósít, hogy a mongolok szintén használtak vaslemezeket vértjeik készítésénél, s azokat Perziából hozták számukra.⁴¹ A felsőszentkirályi sírban páncélzathoz tartozó apró lemezekék, valószínűleg pikkelypáncél töredékei kerültek elő. Ez a páncélfajta szintén lehet közép-ázsiai eredetű, de a korabeli bizánci és orosz védőfegyverzetben is megtalálható.⁴² A páncéllal felszerelt harcosok a középkori nomádoknál nem alkottak külön fegyvernemet, a kunoknál is csak a törzsi-nemzetségi arisztokrácia és katonai kísérete viselhetett ilyen rendkívül drága felszerelést.

A magyarországi kun viseletnek talán legjellemzőbb alkotóeleme volt a magas, csúcsos, felhajtott karimájú *nemezsüveg*, amely a középkori ábrázolásokon számos változatban, formai variációkban gazdagon, különböző színekben jelenik meg, és amely a kun népi kultúrában évszázadokon keresztül fennmaradt. A miniatúrák festői a süveg gyöngyökkel vagy pitykékkal kivarrott díszítését is ábrázolják. Láthatunk azonkívül hegyes, hátracsapott csúcú, csak hátul felhajtott karimájú kalpagot és lekerített tetejű prémsüveget is. A süvegek sokfélesége mögött azt a steppei népek

körében jól ismert szokást sejtethetjük, hogy a férfiak törzsenként-nemzetségenként más-más fejedőt hordtak.⁴³

A kun férfiak „steppei divat” szerint szakállukat leborotválták, vékonyra pedert bajuszt viseltek, fejüket elől borotválták, a hátul meghagyott haját pedig varkocsba fonták. A halotti szobrokon, körplasztikák lévén, az is megfigyelhető, hogy hátközépig vagy derékig érő egy vagy három hajfonatot viseltek, utóbbi esetben a tarkónál csomóba fogták a három varkocst.⁴⁴

A korszerű steppei fegyverekkel együtt a kunok egy új ruhatípust, a szintén belső-ázsiai eredetű, *oldalt záródó hosszú kaftán*-t is magukkal hozták a Kárpát-medencébe.⁴⁵ A kabát széles szárnyát a másik oldalra vetették át és a hónalj alatt rögzítették; baloldalt vagy jobboldalt záródó egyaránt előfordul az ábrázolásokon. Néhány esetben a képek anyagszerűsége selymet érzékeltet. A szövetek leggyakrabban egy színűek, néha a festők az anyag sávos, kockás vagy körökből álló mintáját is megrajzolták, így például egyes erdélyi falfestményeken: Bögöz (Mugeni), Maksa (Macşa), Sepsikilyén (Chileni), Erdőfüle (Filea). A szepesmindszenti (Bijacovce, Csehszlovákia) falfestményen a hátrafelé nyílzó kun kaftánjának szegélyén koncentrikus körökből álló, valószínűleg hímzett motívumsort láthatunk.⁴⁶ A Képes Krónika címlapján a Nagy Lajos király balján álló keleti ruhás alakok közül kettő növényi mintás, finom selyemszövetből készült ruhát visel, a szövet talán mohamedán területről származik.⁴⁷ Keleti selymek steppei kapcsolataik révén az 1280-as évekig közvetlenül is eljuthattak a kunokhoz, a 13–14. századi magyarországi kereskedelembe pedig kétféle úton kerülhettek. A turkesztáni vagy kínai ún. tatár kelméket Ázsiából szárazföldi úton szállították a Fekete-tenger partjáig, ahol olasz kereskedők vásárolták fel és tengeri úton vitték Itáliába, onnan velencei és genovai kereskedők révén jutott el Magyarországra.⁴⁸ A Krím-félszigeten létesült genovai kolóniák és Magyarország között közvetlen szárazföldi útvonallal is számolhatunk, amely északon Lwów felé, illetve délen a Havasalföldön keresztül vezetett.⁴⁹

A kun viseletben mindamelllett a kelet-európai steppe korábbi ruhatípusát, a közép-ázsiai eredetű, középen záródó, derékban karcúsított, rövid kabátot is megtaláljuk, amely többek között a bolgárok, magyarok és besenyők hagyományos viseletének volt tartozéka. A kabátszárnyak szegélyén széles sávban geometrikus díszítés futott végig, a felkaron szövetből vagy nemezből készült négyzetes rátétdíszek voltak. Ezt a ruhatípust, illetőleg egyes alkotóelemeit a Képes Krónika meglehetősen ritkán ábrázolja (7, 21, 33. oldal), a dél-oroszországi kun szobrokon viszont ez a viselet az általános.⁵⁰ Magyarországi ábrázolásokról nem ismerjük pontos megfelelőit a szobrokról jól ismert mell- és hátvédő korongoknak, amelyeket a vállon átvetett szíjjakkal rögzítettek, és a kaftán vagy bőrvért fölött egyaránt viseltek. Ez a felszerelés a harci viseletnek volt része. Viselettörténeti előzményei a Tarim-medence romvárosaiban feltárt falfestményeken és Altaj-vidéki sziklarajzokon láthatók. Valószínűleg ilyen korongok megfelelőit találták meg egyes Fekete-tenger vidéki kun sírokban: ezek vas- és ezüstlemezek közé foglalt bőr- vagy nemezkorongok voltak.⁵¹

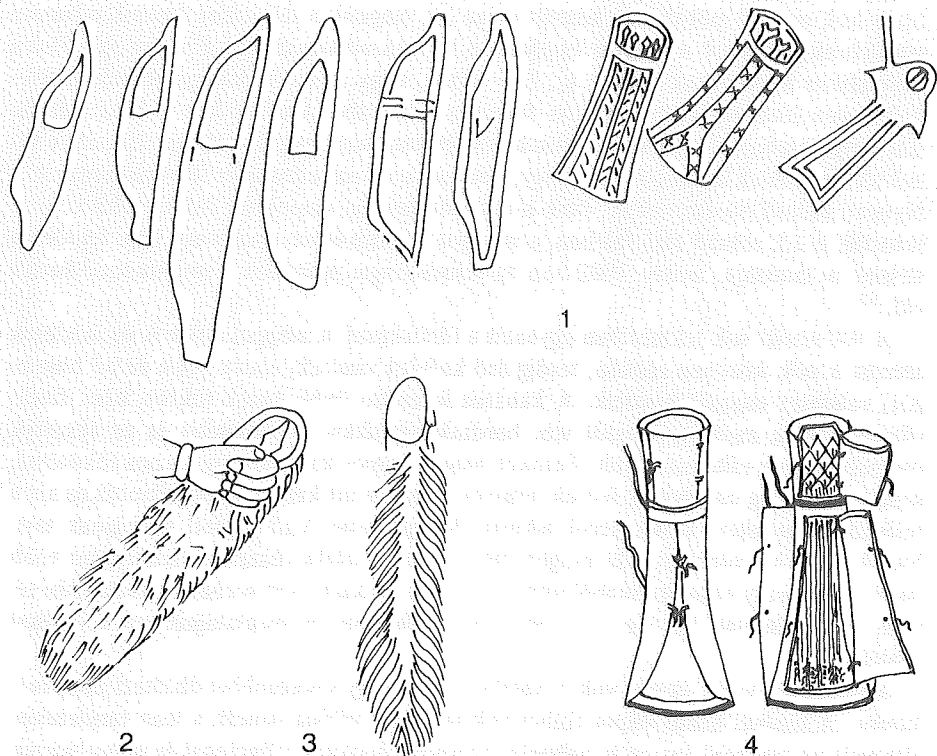
A kunok is a lovasnépeknél szokásos, puha bőrből készült, puha talpú csizmát hordták.⁵² (A kengyelek ívelt, széles talpalója is ilyen lábbelire enged következtetni.) A szobrokon a csizma szárát szíjjal csatolják az övhöz – ennek a viseleti megoldásnak a pontos párhuzamát egy 9. századi kelet-turkesztáni falfestményen fedezhet-

jük fel.⁵³

A lószerszám sírba helyezése a lovastemetkezés egyik formája, lócsontváz nélküli sírban is előfordul. (Kunokra jellemző szokás volt a 11–13. században a teljes ló eltemetése a halottal, magyarországi sírokból is ismeretes, de a pusztai lószerszamos temetkezés gyakoribb.) A magyarországi kun régészeti anyagban a 13–14. századi steppei *kengyel*-ek különböző típusait találhatjuk meg (pl. Kunszentmárton, Nagy-kamarás-Bánkút, Erdőtelek). Kiemelkedik közülük a csólyosi sírban talált, egyenes, széles talpalójú, ezüst szegekkel kivert, aranyozott kengyelpár, amely páncélozott lovas felszereléséhez tartozott.⁵⁴ A kengyelekkel együtt rendszerint *zablá*-t is találtak a sírokból, ezek szintén keleti típusúak. Előfordulnak vastag szájas, szimmetrikus zablák (Kunszentmárton, Nagy-kamarás-Bánkút, Tiszaföldvár-Homok), amelyekkel az érzékenyebb szájú lovakat szerszámolták fel, illetőleg vékony, éles szájas, aszimmetrikus zablák (pl. Erdőtelek), amelyekkel a lovat gyorsabb irányváltásra lehetett kényszeríteni – ilyenekkel talán a harcosok lovait szerszámolták fel. Az erőteljes aszimmetria lehetővé tette a baloldali szárfogást – jobb kézzel ostort, korbácsot, fegyvert lehetett forgatni.⁵⁵

Egyes sírokból *hevedercsat*-ot is találtak (Kunszentmárton, Tiszaföldvár-Homok, Nagy-kamarás-Bánkút), amely sokszor egyedüli bizonyítéka annak, hogy a halottal nyeret is temettek el, a fából és bőrből készült nyereg azonban elkorhadhat a talajban. Egy helyről ismerünk *csontlemez nyeregdísz*-t (Nagy-kamarás-Bánkút).⁵⁶ Régészeti adatok híján a nyereg szerkezetéről keveset tudunk: valószínűleg a mongol kori nyitott favázis nyergekhez hasonló volt, magas, meredek első kápával, amely esetenként csúcsban végződött.⁵⁷ Egyes ábrázolásokon a lószerszám szíjzatát fém veretek díszítik. A karaszói (Kraskovo, Csehszlovákia) falfestményen veretekkel sűrűn díszített lószerszámot láthatunk, a szíjelágazásokat nagy, kerek boglárok fedik, a farhámról vékony mellékszíjak csüngenek le; a hátrafelé nyilazó kun harcos a vezetékszárat hurkolja a karjára. A szepesmindszenti (Bijacovce, Csehszlovákia) falfestményen a lószerszámot olyan veretek díszítik, amelyek a 13–14. századi régészeti anyagban övdíszekként gyakran előfordulnak.⁵⁸ Ilyen korhű részletek avatnak forrásértékűvé egy-egy ábrázolást.

A lovasnomád harcos viseletének hosszú évszázadokon keresztül legfontosabb darabja a *fegyveröv* volt, egyes korokban és népeknél (türkök, avarok, bolgárok, magyarok stb.) az arany, ezüst vagy bronz övdíszek száma és minősége árulta el viselője rangját. A kunoknál a törzsi-nemzetségi arisztokrácia szobrain az övek díszítetlenek, a korabeli steppei kurgánok anyagában is csak egyszerű csatok képviselik az öveget – úgy látszik, a korábbi időszak pompázatos, veretekkel sűrűn díszített fegyverövei kimentek a divatból. A magyarországi ábrázolásokon is általában keskeny, sima szíjak a kunok övei, esetleg a ruhához hasonló textíliából készültek.⁵⁹ Annál meglepőbb, hogy a hagyományait erősen őrző nemzetségi arisztokrácia tagjai a sírleletek (Kígyópuszta, Csólyos, Felsőszentkirály) tanúsága szerint a 13. század második felében arany vagy aranyozott ezüst csattal és veretekkel felszerelt öveget viseltek. Az öv viselésének, összekapcsolásának módja a korabeli európai divathoz volt hasonló: a szíj vége szabadon lecsüngött a térdig vagy a lábszárig. Ezt a keleties hatású övdíszet Európa feltehetőleg az előző korszak steppei viseletéből örökölte, valószínűleg bizánci közvetítéssel.⁶⁰ A Magyarországra települt kunok viseletére a 13. század közepén

5. 1. Kun szobrokon ábrázolt készenléti íjtartók és nyíltegezek. Pletneva (1974) nyomán. 2. Ún. szőrös tegez a karaszközi (Kraskovo, Csehszlovákia) falfestményről. 3. Ún. szőrös tegez a zsegrai (Žehra, Csehszlovákia) falfestményről. 4. Kun tegez rekonstrukciója székelyföldi falfestmények alapján. László (1940) nyomán

már a nyugati lovagi viselet is hatással lehetett. Erre maguk az övdíszek szolgálnak bizonyítékként a lovagi kultúrából származó motívumaikkal.

A kigyóspusztai arany niellos csat az európai ötvösművészet remeke, rajta lovagi csatajelenetet láthatunk, amely valószínűleg miniatúra-előkép nyomán készült és a francia udvari művészet hatását tükrözi. A kerek vereteken latin feliratok olvashatók: lovagi védőszentekhez intézett fohászok (Antiochiai Szent Margithoz, Szent Bertalanhoz, Szent István első vértanúhoz, Szent Jakabhoz).⁶¹ Nem zárult le még a vita, hogy hol, milyen műhelyben készült ez az öv, magunk a dél-itáliai Anjouk udvarára gondolunk, amellyel a magyar királyság a 13. század végén erős diplomáciai, illetve dinasztikus kapcsolatot épített ki. Úgy véljük, hogy ez az öv hűségre kötelező fejedelmi ajándékként került egy kun főember birtokába. A többi kun övlelet származási helye bizonytalan, a szálak mindenesetre Magyarországtól délre és délkeletre vezetnek. A leletek analógiái egy nagy, délkelet-európai elterjedési kört rajzolnak ki.⁶² Nyugati stílusú ötvösmunkák, övek a dél-oroszországi steppéken élő kunokhoz is eljutottak a 13. század első felében, a mongol hódítás előtt, amint egy kun fejedelmi sírlelet is tanúsítja, amely 1982-ben az Azovi-tenger mellékén, Csingulszknál került elő.⁶³

A *női viselet* sok tekintetben egyezett a férfiakéval. A steppei szobrok és sírleletek szerint a nők középen záródó, térdig érő kaftánt viseltek, alatta inget és bő bugyogót, valamint csizmát hordtak. A kabátot leszorító övön kerek tükröt, kést, fésűt, tűzszerszámos zacskót, kendőt stb. hordtak magukkal. A fejviselet és az ékszerek használata igen változatos volt. Fejüket magas, kúpos kalappal vagy lapos főkötővel, sapkával, esetleg csuklyával fedték. Hajukat rendszerint két farkocsba fonták, és azt a fejedőhöz erősített szövETFátyol takarta. Jellegetesen kun viseleti szokásnak tartathatjuk a fej két oldalán a fül mögött húzódo *szarv alakú díszek*-et, amelyeket több tucat bronz vagy ezüst karikából állítottak össze. A karikákat sorban egymás után vékony rúdra húzták fel. Egy magyarországi sírleletben is megtaláljuk ezt a fejdísz (Balota).⁶⁴

Általánosan viselt ékszer volt a kettős kúppal vagy kis gömbbel díszített *fülbevaló karika*. A bizánci izlésű kúpos fülbevalóknak több válfaja ismert, a kun területeken elterjedt az egyszerű forma is, valamint az apró kúppal, filigránnal és granulációval díszített típus (az ún. „kun típusú függő” a régészeti irodalomban).⁶⁵ A fülbevalók másik válfajánál a karikára egy vagy három lemezgömböt húztak, ezt a viseleti szokást feltehetően a kunok hozták be Magyarországra a 13. században, előzményeit a balkáni népeknél találhatjuk meg.⁶⁶ Más, keleti típusú fülbevalók szintén felbukkannak a 13–14. századi kun sírleletek között.

Az előkelő kun nők egy sajátos, összetett nyakéket viseltek, amely *nyakláncból* és *torques*-ből állt. A nyitott, visszapödrött végű torqueseket két oldalt a nyaklánc fonalára kapcsolták, amelyre még geometrikus csüngőket fűztek fel. A leggazdagabb asszonyok egyszerre három torquesszel is felékszerezték magukat. Ilyen viselethez tartozó torquesek szintén előkerültek magyarországi sírokból (Nagykamarás-Bánkút, Balota).⁶⁷ Ritkaságnak számít a tiszaföldvár-homoki sírban talált, nyakban viselt *ezüst fonat*, amely elől egy filigrános díszű, kerek tokkal zárult – ez valószínűleg amulett-tartó volt.⁶⁸

Az ékszerek sorát *karperec*-ek és *gyűrű*-k egészítik ki. A kun steppén a 12. század-

ban főként a két tagból álló, csuklós záródású, vésett díszű, bizánci stílusú pántkarperceket viselték.⁶⁹ A Fekete-tenger partvidékén már évszázadok óta erős bizánci hatással számolhatunk, amely a nomád viseletben elsősorban egyes ékszerek és különböző értékes kelmék, arannyal átszőtt selymek, bíborszövetek használatában jelentkezik. A magyarországi régészeti anyagban a fentiekben említett tárgyakon kívül elsősorban a balotai sír filigrándíszes ezüst ékszerei képviselik a bizánci-balkáni ötvösművészet hatását.⁷⁰

A régészeti adatok fényében megfigyelhető, hogy a kunok hagyományos keleti viseletébe lassanként nyugati elemek kerültek. Az idegen eredetű viseleti tárgyak (pl. övek) eleinte szervesen beépültek a kun viseletbe. Ez történt a 13–14. század fordulóján megjelenő, ruhára varrható préselt ezüstlemezekkel is, amelyek a gótikus ötvösség termékei, de gyorsan elterjedtek a kunok között is: rendszerint a kaftánon melltájékon vagy a süvegen viselték, ahogy egész sor ábrázolás és lelet tanúsítja, illetőleg a női viseletben homlokpánt, pártá díszei voltak.⁷¹ A hagyományos steppei viselet tehát kisebb-nagyobb változásokkal a 14. század folyamán még továbbélt. Úgy tűnik, az asszimilációs folyamat során a viselet a legkonzervatívabb elemek közé tartozott, hiszen a részletekben is hiteles ábrázolások szerint (pl. Székelyderzs – Dŕrju, Románia; Szepesmindszent – Bijacovce, Csehszlovákia stb.), legalábbis az előkelő réteg még a 15. század elején is keleti módra öltözködött. Ugyanakkor a szállásmetőkben egyre ritkábbak a keleti eredetű tárgyak és egyre gyakrabban fordulnak elő gótikus magyar ékszerek – jelülül annak, hogy a kunok is bekapcsolódtak az ország belső áruforgalmába. A szállásmetők 15–16. századi rétegeinek viseleti tárgyai (párták, hajtűk, gyöngyök, ruhakapcsok, fülesgombok, csatok, övek, gyűrűk stb.) már arról tanúskodnak, hogy a 15. század folyamán a korabeli magyar viselet hatására a kunok átvették a késő gótikus és reneszánsz ruházatot és ékszereket. A divat változásai során a népi viselet őrzött meg egyes ősi ruhadarabokat, mint a nemezből készült süveg vagy a *daku*-ködmön,⁷² ezek vizsgálata azonban már kívül esik e dolgozat keretein.

JEGYZETEK

- 1 Nagy (1893) 105–117.
- 2 Rómer (1874) 28–29, 34–37; Huszka (1885); Huszka (1898).
- 3 Boncz (1887); Nagy–Nemes (1900).
- 4 Zichy (1934).
- 5 László (1940).
- 6 Éri (1956).
- 7 Selmeczi (1973).
- 8 Banner (1931); Fodor (1972); Fodor (1976); Pálóczi Horváth (1989).
- 9 Pálóczi Horváth (1982) 91, 94.
- 10 Pálóczi Horváth (1982) 91.
- 11 A kelet-európai steppén élő középkori nomád népek régészeti anyagát rendszerező munkák közül a legfontosabbak: Pletneva (1958); Fedorov-Davydov (1966).
- 12 Pletneva (1974); Gurkin (1987).
- 13 Pletneva (1958) 207–212; Fedorov-Davydov (1966) 166–193; Fodor (1970); Pletneva (1974). – Itt kell megemlítenünk egyes múlt századi magyar kutatók úttörő szerepét az ún. cseszetartó szobrok etnikai meghatározásában. Willelmus de Rubruk korabeli leírása ismeretes volt a kérdéssel foglalkozó kutatóink előtt, Gyárfás István is erre, valamint a Jerney János által 1844–

1845-ben végzett hatalmas gyűjtésre, a szobrok viseletére, arctípusára alapozza véleményét, miszerint ezek az emlékek a kunoknak tulajdoníthatók, Gyárfás (1870–1885) II, 244–254. A Jerney által hazahozott két szobortöredéket 1844-ben egy akadémiai bizottság vizsgálta meg, és arra a megállapításra jutott, hogy ezeket a régi kunok faragták (Jerney ti. magyarnak tartotta ezeket): Jerney (1851) 115–117; Gyárfás (1870–1885) III. XIV–XV. Nagy Géza felfedezte a szobrok viseletének és a 14–15. századi falfestményeinken ábrázolt kun viseletnek a hasonlóságát, rámutat, hogy a dél-oroszországi szobrok és a velük rokon keleti emlékek elterjedési területe uráltképp népek lakhelye volt: Nagy (1893) 106–107.

- 14 Pálóczi-Horváth (1973) 244–245; Selmeczi (1973) 110–112.
- 15 Gyárfás (1870–1885) II, 439.
- 16 Makkai–Mezey (1960) 204, 211.
- 17 Pálóczi-Horváth (1982) 90.
- 18 Kóhalmi (1972) 127–132.
- 19 Kóhalmi (1972) 132–133; 196; Pletneva (1974) 31, 9. kép 10–19; Radocsay (1977) 136, 167; Dávid (1981) 105–106, 272; 70, 278, 280, 282. kép; László (1970) 108, 62. kép; Pálóczi-Horváth (1980) fig. 11.
- 20 Kóhalmi (1972) 131.
- 21 Ligeti (1962) 41; 167; Györfly (1965) 80.
- 22 Pálóczi-Horváth (1969) 114, 126–127; Pálóczi-Horváth (1972) 180, 188.
- 23 László (1940) 53–55; Kóhalmi (1972) 194–195; Kóhalmi (1974) 643–644.
- 24 Dvořáková–Krása–Stejskal (1978) 24. kép.
- 25 Fedorov-Davydov (1966) 31, 4. kép 1, 2, 7, 9, 10.; Malinovskaja (1974).
- 26 László (1940) 53–58; Kóhalmi (1972) 134–135, 195; Kóhalmi (1974) 643–644; Pletneva (1974) 31, 9. kép 26–35.
- 27 László (1940) 58; Kóhalmi (1974) 643.
- 28 Pálóczi-Horváth (1972) 180, 184, 187; Nagy (1896) 351, 365, I. t. 1; Fodor (1976) 259.
- 29 AL 135, XLIV: 11. kép.
- 30 MTEsz. I, 400.
- 31 Selmeczi (1973) 107, 1. kép.
- 32 Borosy (1962) 154; Chronicon Aulae regiae I. 124, Gombos (1937) 503; Rácz (1909) 258.
- 33 Pletneva (1973) 31, 33; Fedorov-Davydov (1966) 35.
- 34 Kolčín (1953) 150–152; Kirpičnikov (1971) 12–14.
- 35 Rubruk XXXVII: 17; Györfly (1965) 212–213.
- 36 Pálóczi-Horváth (1969) 115–117.
- 37 Pletneva (1974) 25–26, 6. kép 5–7; Pálóczi-Horváth (1980) 404.
- 38 KK I. 125.
- 39 KK I. 128; Kirpičnikov (1971) 22–32, 19, 25, 32. kép; Kirpičnikov (1976) XIII–XIV. t.
- 40 Kirpičnikov (1971) 20; Pálóczi-Horváth (1969) 118; Kóhalmi (1972) 141.
- 41 Plano Carpini VI: 6, Rubruk XXXVII: 17; Györfly (1965) 79–80, 212–213.
- 42 Pálóczi-Horváth (1972) 188; Kirpičnikov (1971) 15–20; Le Coq (1925) 11.
- 43 Pálóczi-Horváth (1980) 416–417; Kóhalmi (1972) 193.
- 44 Pletneva (1974) 33.
- 45 Zichy (1934) 65; Kóhalmi (1972) 140, 148, 195–198.
- 46 Dvořáková–Krása–Stejskal (1978) 117, 119. kép.
- 47 Boulnois (1972) 140.
- 48 Boulnois (1972) 154–156; Pálóczi-Horváth (1980) 415–416.
- 49 Tardy (1975) 120–121.
- 50 Pletneva (1974) 34–37.
- 51 Pletneva (1974) 27; Le Coq (1913) 33. t.; Le Coq (1923) 28. t.; Le Coq (1925) 33, 54. kép; Kóhalmi (1972) 116–117.
- 52 Pletneva (1974) 36–37.
- 53 Bezeklik, 9. templom: Le Coq (1913) 22. t.; Pálóczi-Horváth (1980) 406.

- 54 Pálóczi-Horváth (1969) 114, 127, 2. kép 4–5, 9–10.
 55 Dienes (1966) 216–221; Kirpičnikov (1973) 17.
 56 Banner (1931) 188, 199, XX. t. 3–4.
 57 Kóhalmi (1972) 168–170, 198–199.
 58 Dvořáková–Krása–Stejskal (1978) 106–107, 117. kép.
 59 Pletneva (1974) 36; Pálóczi-Horváth (1982) 95.
 60 Pálóczi-Horváth (1982) 94–101.
 61 Tóth (1933); Éri (1956)
 62 Pálóczi-Horváth (1972) 189–197.
 63 Otrošenko–Rassamakin (1986).
 64 Pletneva (1974) 38–43. – A Balota pusztai 13. századi sírleletben a legjobb etnikumjelző tárgy a nyitott ezüstkarikákból összeállított fejdísz; lásd Pálóczi-Horváth (1989) s. a.
 65 Rasovskij (1935) 354; Fedorov-Davydov (1966) 6. kép 1.
 66 Ljubinković (1970) 465–466.
 67 Pálóczi-Horváth (1982) 102.
 68 Selmeczi (1973) 107–109.
 69 Fedorov-Davydov (1966) 41–42, 115; Pletneva (1974) 51.
 70 Hampel (1893); Pálóczi-Horváth (1980) 422.
 71 Szabó (1938) 50–52; Pálóczi-Horváth (1982) 103.
 72 Ligeti (1962) 147–148.

IRODALOM

- AL – *Magyar Anjou Legendárium*. (Hasonmás kiadás). A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. Bp., 1973.
- Banner (1931) – Banner J., *A bánkúti lovassír. Dolgozatok* 7, 187–204.
- Boncz (1887) – Boncz Ö., *A kún és magyar viselet az utolsó Árpádok és az Anjouk alatt. Arch. Ért.* 7, 193–207.
- Borosy (1962) – Borosy A., *A XI–XIV. századi magyar lovasságról: Hadtört. Közl.* 9, 119–174.
- Boulnois (1972) – L. Boulnois, *A selyemút*. Bp.
- Dávid (1981) – Dávid L., *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest.
- Dienes (1966) – Dienes I., *A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Arch. Ért.* 93, 208–234.
- Dvořáková–Krása–Stejskal (1978) – V. Dvořáková–J. Krása–K. Stejskal, *Stredoveká nástenná maľba na Slovensku*. Praha-Bratislava.
- Éri (1956) – Éri I., *Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez: Folia Arch.* 8, 137–151.
- Fedorov-Davydov (1966) – G. A. Fedorov-Davydov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamjatniki*. Moszkva.
- Fodor (1970) – Fodor I., *A sírszobrok kérdéséhez: Folia Arch.* 21, 113–126.
- Fodor (1972) – Fodor I., *Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez: Folia Arch.* 23, 223–242.
- Fodor (1976) – Fodor I., *Az osztrogoszszki lelet*. In: *Cumania* 1, 255–263.
- Gombos (1937) – A. F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–III. Bp.
- Gurkin (1987) – S. V. Gurkin, *Poloveckie svjatilišča s derevjannymi izvajanijami na nižnem Donu: Sovetskaja Arh.* 4: 100–109.
- Gyárfás (1870–1885) – Gyárfás I., *A jász-kúnok története. I–IV*. Kecskemét-Szolnok-Budapest.
- Györffy (1965) – Györffy Gy., *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Bp.

- Hampel (1893) – Hpl. (Hampel J.), *A n. múzeumi régiségtár gyarapodása az április-júni-
usi évnegyvedben: Arch. Ért.* 13, 366–370.
- Huszka (1885) – Huszka J., *A Szent László legenda székegyföldi falképeken: Arch. Ért.* 5.
211–220.
- Huszka (1898) – Huszka J., *A bögözi (Udvarhely m.) falképek: Arch. Ért.* 18, 388–393.
- Jerney (1851) – Jerney J., *Keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett.
1844. és 1845. I–II. Pest.*
- KK – *Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Chronicon Pictum. Phototypice
impressum. I–II. Bp. 1964.*
- Kirpičnikov (1971) – A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie, 3. Dospheh, kompleks boevyh
sredstv IX–XIII vv. Leningrád.*
- Kirpičnikov (1973) – A. N. Kirpičnikov, *Snaržazhenie vsadnika i verhovogo konja na Rusi
IX–XIII vv. Leningrád.*
- Kirpičnikov (1976) – A. N. Kirpičnikov, *Voennoe delo na Rusi v XIII–XV vv. Leningrád.*
- Kolčín (1953) – B. A. Kolčín, *Černaja metallurgija i metalloobrabotka v drevnej Rusi
(domongol'skoj period): MIA 32, Moszkva.*
- Kóhalmi (1972) – U. Kóhalmi K., *A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp.*
- Kóhalmi (1974) – K. Uray-Kóhalmi, *Die Bedeutung der Kulturgeschichte des Karpaten-
beckens für die Erforschung der Kultur der zentralasiatischen Reiternomaden.* In: *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker.* (Her.
G. Hazai u. P. Zieme.) *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten
Orientis* 5, Berlin. 637–644.
- László (1940) – László Gy., *Adatok a kunok tegezéről: Népr. Ért.* 32, 51–59.
- László (1970) – László Gy., *A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Bp.*
- Lo Coq (1913) – A. von. Le Coq, *Chotscho. I–II. Berlin.*
- Le Coq (1923) – A. von. Le Coq *Die buddhistische Spätantike. Berlin.*
- Le Coq (1925) – A. von. Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-
Asiens. Berlin.*
- Ligeti (1962) – *A mongolok titkos története. Közreadja Ligeti L. Bp.*
- Ljubinković (1970) – M. Ljubinković, *Nalazi u Korinti i slovenska arheologija X–XII veka.
Les trouvailles archéologiques de Corinthe et l'archéologie slave du
X^e–XIIe siècles. In: Actes de Ier congrès internationale pour l'archéologie
slave. V. Warszawa. 454–467.*
- Makkay–Mezey (1960) – Makkai L.–Mezey L., *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század.
Bp.*
- Malinovskaja (1974) – N. V. Malinovskaja, *Kolčany XIII–XIV vv. s kostjanymi ornamentiro-
vannymi obkladkami na territorii evražijskih stepej. In: Goroda Povolž'ja
v srednie veka. Red. A. P. Smirnov–G. A. Fedorov-Davydov. Moszkva.
132–175.*
- MTESz. – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő L. Szerk.
Kiss L.–Papp L. I–III. Bp. 1967–1976.*
- Nagy (1893) – Nagy G., *A régi kunok temetkezése: Arch. Ért.* 13, 105–117.
- Nagy (1896) – Nagy G., *Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon: Arch. Ért.* 16,
344–365.
- Nagy–Nemes (1900) – Nagy G.–Nemes M., *A magyar viseletek története. Bp.*
- Otroščenko–Rassamakin (1986) – V. Otroščenko – Ju. Rassamakin, *Poloveckij han ili? ...
Znanie-Sila 7/86. N° 709. 30–32.*
- Pálóczi-Horváth (1969) – Pálóczi-Horváth A., *A csólyosi kun sírlelet: Folia Arch.* 20, 107–134.
- Pálóczi-Horváth (1972) – Pálóczi-Horváth A., *A felsőszentkirályi kun sírlelet. In: Cumania 1,
177–204.*
- Pálóczi-Horváth (1973) – Pálóczi-Horváth A., *A magyarországi kunok régészeti kutatásának
helyzete: Folia Arch.* 24, 241–250.
- Pálóczi-Horváth (1980) – A. Pálóczi-Horváth, *Le costume coman au moyen âge: Acta Arch.
Hung.* 32, 403–427.

- Pálóczi-Horváth (1982) – Pálóczi-Horváth A., *Régészeti adatok a kunok viseletéhez: Arch. Ért.* 109, 89–107.
- Pálóczi-Horváth (1989) – Pálóczi-Horváth A., *A Balota pusztai középkori sírlelet.* In: *Cumania* 11 (s. a.)
- Pletneva (1958) – S. A. Pletneva, *Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskikh stepjah.* In: *Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj ekspedicii.* I. MIA 62. Moszkva-Leningrád, 151–226.
- Pletneva (1973) – S. A. Pletneva, *Drevnosti černyh klobukov.* Moszkva.
- Pletneva (1974) – S. A. Pletneva, *Poloveckie kamennye izvajanija.* Moszkva.
- Rácz (1909) – *A három Villani krónikája.* Ford., bev. Rácz M., Bp.
- Radocsay (1977) – Radocsay D., *Falképek a középkori Magyarországon.* Bp.
- Rasovskij (1935) – D. A. Rasovskij, *Les Comans et Byzance: Bull. de l'Institut arch. bulgare.* IX. Sofia, 346–354.
- Rómer (1874) – Rómer F., *Régi falképek Magyarországon.* Bp.
- Selmeczi (1973) – Selmeczi L., *Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében.* In: *Szolnok M. Múz. Évk.* 105–115.
- Szabó (1938) – Szabó K., *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene.* In: *Bibl. Hum. Hist.* III. Bp.
- Tardy (1975) – Tardy L., *Hunyadi János kapcsolata a Krím-félszigeti városokkal és ennek előzményei.* In: *Keletkutatás 1974.* Bp. 117–138.
- Tóth (1933) – Tóth Z., *A kigyópusztai csatt jelentősége: Turul* 47, 11–18.
- Zichy (1934) – Zichy I., *A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból.* In: *Petrovics Elek emlékkönyv.* Bp. 59–69.

Kemal H. Karpat Kossuth Törökországban: a magyar menekültek szerepe az Oszmán Birodalom modernizálódásában

Bevezetés: A menekültek megérkezése és a konfliktus Oroszországgal és Ausztriával

Kossuth Lajos élete és szerepe a magyar nemzet történetében számos tanulmány témája volt már Magyarországon és szerte a világon. Kossuth életének jó részét száműzetésben töltötte; először az oszmán birodalomban Vidinben, Sumenben, Burszában, ill. legfőképpen Kütahjában, azután az USA-ban, Európában, majd végül Itáliában, ahol 1894-ben meghalt. I. Tóth Zoltán viszonylag új bibliográfiája, amely az 1825–1867-ig terjedő időszakot öleli fel, mintegy 369 munkát tartalmaz, melyek Kossuthnak a világ különböző részein emigrációban eltöltött éveiről szólnak. A 369 műből 60 utal közvetlenül oszmán területen való tartózkodásra, megközelítőleg 1849 őszétől 1851 szeptember végéig. A témáról szóló könyvek közül Hajnal István, *A Kossuth-emigráció Törökországban* (Budapest, 1927) című munkája az európai nyelvű diplomáciai levelezés majdnem teljesen kimerítő gyűjteménye. Más említésre méltó munkák: Jánossy Dénes, *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–52* (Budapest, 1940); *Die Ungarische Emigration und der Krieg im Orient* (Budapest, 1939); Ahmed Refik [Altunay] török dokumentumgyűjteménye: *Türkiyede Mülteciler Meselesi: Macar ve Leh Mültecileri 1849–51* (Istanbul: Matbaa-i Amire, 1926). Ezekhez számíthatjuk még Kakuk Zsuzsa munkáját: *Kossuth kéziratai a török nyelvről* (Budapest, 1967), amely Kossuth török nyelvű tanulmányaival foglalkozik.

Ilyen sok hozzáférhető anyag birtokában felmerül a kérdés, hogy lehet-e még valamit hozzátenni Kossuth törökországi hányattatásainak történetéhez, különösen, ha figyelembe vesszük annak a hatalmas Kossuthról szóló memoár-irodalomnak a meglétét, amelyet a vele száműzetésben élő társai írtak. Kossuth saját, angol nyelven kiadott visszaemlékezései korlátozott teret szentelnek az oszmán birodalomban eltöltött időnek. Valójában a törökországi élményeiről szóló műveinek jó része az áttérés problémájával foglalkozik. E kérdésben Kossuth nézetei lényegesen különböznek a szerzőétől, amiről a későbbiekben még lesz szó.

A Kossuthról szóló irodalom látszólagos bősége ellenére tény, hogy törökországi életét csupán felületesen és hiányosan tanulmányozták, míg a Kossuthot elkísérő többi lengyel és magyar katona élete majdnem teljesen ismeretlen. Ezen túlmenően, a magyarok törökországi tartózkodását eddig csupán diplomáciai eseményként tárgyalták, annak ellenére, hogy a magyarok (és a lengyelek) megérkezése, valamint hosszúra nyúlt, ill. számos esetben végleges tartózkodása Törökországban hatással volt az országban zajló modernizációs folyamatra és az ideológiai viszonyokra is. A hiányosság még a témával foglalkozó legjobb munkákban is nyilvánvaló. Például Hajnal István diplomáciai levelezés-gyűjteménye csak a Kossuth Sumenből való távozásáig tartó időszakot öleli fel. Nem tartalmaz információkat Kossuth várnai és az 1850

februárjában tett gemliki utazásáról, a burszai, vagy a hosszú, de felettébb kényelmetlen kütahjai tartózkodásról. Másrészt Ahmed Refik munkája túlságosan felületlen és általános. Hiányzik belőle sok török dokumentum, azokat igyekezett kiválogatni, amelyek a török hatóságok nyagylelkűségét és jóakarátát dicsérik.

Összességében elmondható, hogy Kossuthnak a török birodalomban töltött éveiről kiadott irodalom nem nyújt teljes és pontos képet arról a bonyolult diplomáciai tevékenységről, amelyet a magyar, valamint néhány lengyel és olasz forradalmár Havasalföldre és Moldvába való utazása indított el azután, hogy a Habsburg és a cári haderő legyőzte az erdélyi seregeket. Úgy tűnik, hogy az eddigi szakirodalom főleg a forradalmárok oszmán területre (Vidin) való érkezésére és a még keletebbre lévő Sumenbe való szállításukra koncentrál. Ráadásul az elérhető irodalom nem helyezi el az 1849–51-es magyar emigrációt szélesebb társadalmi és történeti keretbe. Ezen túl az a véleményem, hogy a szakirodalom bizonyos fokú osztályrészrehajlást mutat, mivel nagyrészt a forradalmár elittel foglalkozik, figyelmen kívül hagyva az értelmiség, a sorkatonák és az egyszerű paraszt menekültek életét. Végül nem ismeri fel és nem foglalkozik az 1849-ben Törökországba menekült magyarok és lengyelek és a korábbi magyar menekültek közötti lényeges különbségekkel. Az 1849-es csoportot, amely mind az előkelő vezetőket, mind az egyszerű polgárokat magában foglalta, a liberalizmus, egalitarianizmus és nacionalizmus által ihletett új társadalmi és politikai ideológia fogta egybe, nem úgy, mint korábban Rákóczi és társait, akiket a dinasztiahoz és királyhoz való hűség tartott össze. Ezen felül az 1849-es menekültek elitrétegében sok értelmiségi volt, mérnökök, orvosok, akik hatottak a török birodalom közeposztályaira és hivatalnokrétegére, s akik közül sokan ennek következtében váltak polgárokká. Így a társadalmi változás és modernizáció története szempontjából a magasan képzett magyar értelmiség Törökországba érkezése tartós következményekkel járó esemény volt.

E tanulmány célja, hogy általánosságban elemezze az isztambuli *Başvekalet Arşivi* török iratait, hogy meghatározzon számos fő témakört, amelyek további kutatás tárgyai lehetnek: olyan témákat, amelyeket eddig részlegesen és hiányosan (néhány esetben rosszul) elemeztek a Kossuth törökországi tartózkodásának szentelt munkákban. A tanulmány csakis és kizárólag török dokumentumok alapján készült. Az egyes iratokra való hivatkozás e munkából kimaradt, mert a szerző célja, hogy a török források részletes elemzését és a megfelelő hivatkozásokat egy később megírandó munkában adja közre.

1. A török kormány diplomáciai tevékenysége

Amint a magyarok és lengyelek a Dunán átkelve a török birodalomba érkeztek, Ausztria és Oroszország azonnal követelni kezdte a vezetők elfogatását és az osztrák, ill. orosz hatóságoknak való kiadatását. (Oroszország kihasználta azt a lehetőséget, hogy a korábban Törökországba menekült lengyelek elfogatását is követelje.) Ennek ellenére Abdulmedzsid szultán a török vendégszeretet hagyományainak szellemében menedéj jogot adott a menekülteknek, amint azok török földre érkeztek, és megtagadta elfogatásukat még azután is, hogy Ausztria és Oroszország megszakította kapcsolatait az országgal, és háborúval fenyegetőzött. A szultán határozottan kitartott döntése mellett, és felkészült a háborúra, miközben minden lehetséges csatornán bé-

kés megoldást igyekezett elérni.

Az oszmán reagálást világosan kifejezi egy 1849 augusztusában kelt dokumentum, amely kijelenti: „mivel ezek a katonák a fenséges szultán nemes szárnyai alatt találtak menedéket, elfogatásuk és kiadatásuk nem egyezik a meglévő hagyományokkal (*usulce manasip olmayacağında*), de a határok közeléből eltávolítjuk és biztonságos helyen őrizzük őket.” Mindezt egy korábbi (a belgrádi) szerződés rendelkezése ellenére, amely mindkét félnek megtiltotta a menedékadás jogát azok számára, akik országuk hatóságai előtt menekülnek. (Ausztria végül is a menekültek bizonytalan időre való internálását kérte.)

Bár a Porta beleegyezett abba, hogy részben enged néhány osztrák-orosz kérésnek, emellett számos olyan tevékenységbe kezdett, amelyeket a szakirodalom teljesen vagy részben figyelmen kívül hagy. Kecsedzsizáde Fuat pasa, a török követ (külgügyminiszter és több ízben miniszterelnök) Havasalföldről Pétervárra ment, ahol tekintélyes időt szentelt az orosz kormánnyal és az osztrák követtel való tárgyalásoknak, hogy megoldják a magyarok által okozott válságot. A Fuat pasa által a Portára küldött levelek részletes képet adnak arról, hogyan próbálta a török követ meggyőzni az oroszokat és az osztrákokat, hogy ne kezdjenek háborút, vagy ne tegyenek más erőszakos intézkedéseket a magyar és lengyel menekültek visszaszerzésének érdekében. A kelet-európai nemzeti mozgalmakhoz való viszony jól tükröződik ezekben a levelekben. Hogy Fuat pasa képes volt létrehozni egy megegyezést a menekültek státusáról és Törökországban való tartózkodásuk időtartamáról, nagyrészt annak köszönhető, hogy megértette az osztrákok és oroszok nemzeti mozgalmaktól való félelmét.

A Porta és Ausztria, valamint Oroszország által kötött végső megegyezés célja az volt, hogy távol tartsa a magyarokat és lengyeleket a török és az érintett országok határaitól. Az egyezmény a következő pontokat tartalmazta:

a) A magyarokat Kónjában vagy Kütahjában telepítik le. Akik haza akarnak térni, szabadon megegyezhetnek, de minden beavatkozás tilos.

b) A menekülteket, akik elfogadják az iszlám vallást, Aleppóban telepítik le, s a többi muszlim polgárhoz hasonlóan teljesen az oszmán állam fennhatósága alá tartoznak. (Ebben a pontban az oszmán állam nem fogadta el formálisan a politikai állampolgárság elvét.)

c) A lengyeleknek, tekintet nélkül útleveleikre, el kell hagyniuk az oszmán területeket. (Máltát választották ki a menekültek úticéljául. Bár a lengyelek többsége osztrák állampolgárságra formált jogot, így az orosz hatóságok által benyújtott lista csak tizenegy nevet tartalmazott.)

Amint a megegyezés létrejött, a török kormány egy ambíciózus hivatalnokát, Vefik efendit jelölte ki a végrehajtásra. A szerződés értelmében Kossuthot és a közvetlen környezetében élőket Kütahjába küldték; a Bem József tábornok vezette csoportot, amely áttért az iszlámra, Aleppóba szállították, egy nagy csoport pedig Sumanben maradt. A menekültek e három csoportba osztása azért fontos, mert az utóbbi kettőnek sok tagja maradt az Oszmán Birodalomban, és játszott fontos szerepet az ország ideológiai és társadalmi átalakításában. 1849. december 23-ra a török-osztrák-orosz konfliktus legélesebb szakasza lezárult; a három hatalom felújította diplomáciai kapcsolatait, és a török kormány leszerelte a *redif*-et (tartalék egy-

ségeket) és a csapatokat visszaküldte Egyiptomba. Vefik efendit Sumenbe küldték, ahová a legtöbb magyart és lengyelt szállították át Vidinből, hogy lebonyolítsa a további áttelepítéseket a kijelölt területekre. Magával vitte az Ausztria és Oroszország által megadott menekültek névsorát. A Vefik efendinek 1266. Szefer 23-án (1850. január 8.) adott instrukciók a következőket határozzák meg: „Az orosz követség által megadott listán szereplő lengyeleket Máltára kell küldeni; a *Nemçe* (osztrák) követség által adott névsorban szereplő osztrák állampolgárságúakat Kütahjába kell küldeni.” (Az osztrák kormány listáján 57 név szerepelt, köztük a magyar szabadságharc vezetői, Kossuth, Batthyány gróf, Perczel tábornok és más prominens magyarok.) „Azokat, akik a két listán szerepelnek és akik áttértek a muzulmán vallásra, Aleppóban kell letelepíteni. Egy hajó szállítsa a Máltába tartókat, a *Tâir-i baharî* nevű hajó pedig a másik két csoportot vigye Gemlikbe és Iszkenderunba két külön úton.” A feleségeknek megengedték, hogy elkísérjék férjeiket.

Mazhar bég felelt az Aleppóba menőkért, Szülejmán Refik ezredes pedig a Kütahjába tartókért. A kütahjai csoport tulajdonában lévő 300 lovat a francia és brit hivatalnokok jelenlétében eladták, az eladásból származó bevételt pedig a tulajdonosok kapták.

Kossuth erősen tiltakozott a menekültek szétszakítása ellen. Irt Stafford Canningnek, az isztambuli brit nagykövetnek, és kérte közbenjárását annak érdekében, hogy a magyarok és lengyelek egy csoportban maradhassanak, és lehetőleg egy balkáni városba vigyék őket, ahonnan Európába mehetnek, hogy létrehozzanak egy központot a magyar száműzöttek számára. Végül azonban Kossuth elfogadta a döntést, talán azért, mert a szultán megbízta Vefik efendit, hogy biztosítsa a Kütahjába menőket, hogy erőfeszítéseket tesznek ottani tartózkodásuk megrövidítése érdekében („*Kütahya takiminin orada uzun müddet kalmamalarına ve istedikleri yerlere gidebilmelerine saltanati seniye tarafından mesâi sarfedilmekte olduğundan*”). Ugyanakkor a Porta komoly figyelmeztetést küldött sumeni hivatalnokainak, hogy legyenek résen jónéhány jól felfegyverzett horvát miatt, akiket az osztrák hatóságok küldtek Sumenbe, hogy meggyilkolják Kossuthot és közeli barátait.

A magyarokat végül baj nélkül szállították Sumenből Várnába, ahonnan Gemlik és Iszkenderun felé hajóztak el. Eredetileg a menekültek teljes létszáma 16 ezer körül volt, beleértve a hozzátartozókat is. (Bem József tábornoknak egyedül 1120 katonája volt, köztük 36 tiszt.) Ezek közül július végén és augusztus elején végül megközeleltőleg 8 ezren hazatértek Vidin közelében a Dunán át. A török dokumentumok kiváló segítséget nyújtanak, hogy pontosabban megbecsüljük a Sumenbe és Aleppóba került menekültek számát, akiknek nagy része Törökországban maradt. Valójában néhányan földet kaptak, hogy segítsék őket a végleges letelepedésben.

2. A menekült-kérdés mint török belpolitikai probléma

A magyarokat és lengyeleket érintő megegyezés, amely az oszmán kormány és Ausztria, ill. Oroszország diplomáciai kapcsolatait felújította, a menekült-kérdést belpolitikai természetűvé változtatta. 1849 decemberétől 1851. szeptember végéig, amikor a Kossuthot körülvevő menekült-csoport eltávozott Törökországból, a kérdés minden bizonnyal belső adminisztrációs probléma volt. 1849 decembere után az angol és francia diplomáciai levelezés általános információk gépies átadására korlátozó-

dott, míg a belső török levelezés a menekültek státusának és életének minden részletét felölelte.

Mivel a menekültek státusát és a velük szemben alkalmazott bánásmódot lakhelyük határozta meg, módszertanilag és történetileg úgy helyes, ha a kérdést nem egy, hanem három különböző témaként vizsgáljuk. Ez annál is inkább így van, mivel a három csoport törökországi tartózkodási ideje és az oszmán társadalomra gyakorolt hatása oly nagyon eltérő: míg a kütahjai csoport 1851 szeptemberében eltávozott, a másik kettő maradt.

A kütahjai csoport

Ez volt a legkisebb, de mivel tagjai a magyar szabadságharc vezetői voltak, ennek szentelték a legnagyobb figyelmet. Ennek ellenére alig van érdemleges tanulmány e csoport törökországi életéről. A török forrásokból kitűnik, hogy a Kütahjába szállítandó személyek osztrák listáján 10 lengyel szerepelt, köztük Wisocki tábornok, Przyemski ezredes, s 47 magyar. Az utóbbiak közül 24-en Kossuth alárendeltjei és segédjei voltak, 8-an Batthyány grófé, ketten pedig Mészáros és Perczel grófoké. Valójában csak 8 jól ismert magyart és 5 lengyelt küldtek azonnal Kütahjába, mivel a névsorban szereplők közül 44-en alárendeltek és szolgák voltak, köztük egy pap, egy tolmács (*Cseh* nevű) és egy orvos (*Szpaczek*). Bár miután Kossuth megérkezett Kütahjába, sok magyar csatlakozott hozzá. Ez tűnik ki azokból a dokumentumokból, amelyek az oszmán kormány Kossuth és csoportjának elutazására fordított kiadásait tartalmazzák, miután elengedték az országból. Mivel sokan szándékoztak Kossuthot Angliába (és onnan Amerikába) követni, de nem tudták útiköltségüket kifizetni, a kormány összesen 286.487 kurust fizetett a szállításukért. Ez azt mutatja, hogy az 1851. decemberi elutazáskor már kb. 200 magyar (és lengyel) gyűlt össze Kossuth körül Kütahjában.

Az oszmán kormány igyekezett olyan szolgálatkész lenni, amilyen csak lehetett. Kütahjai tartózkodása idején Kossuthhoz csatlakoztak gyermekei, s nővére is meglátogatta három hétre. Kapott egy házat (amelyet azóta múzeummá alakítottak), Batthyány gróf pedig egy *konak*-ot (udvarházat), miután visszautasította, hogy a menekültek számára kijelölt barakkokban lakjon. Kütahjai tartózkodásuk egész ideje alatt Kossuth és barátai szabadon levelezhettek a külvilággal. A memorandumok, amelyeket Szülejmán Refik ezredes rendszeresen küldött a központi hatóságoknak a menekültek tevékenységéről, bepillantást engednek kütahjai életükbe. (Ez az a téma, amelynek forrásanyagát nagyban növelik az oszmán dokumentumokban rejlő információk.) Az oszmán kormány utasította helyi tisztjeit, hogy Kossuthot és barátait tekintélyes vendégekként kezeljék. Maga Kossuth úgy viselkedett, mintha nem is rab vagy internált lett volna, hanem egy kormány vagy egy nemzet feje, bár teljesen tudatában volt annak, hogy „letartóztatásban van” (ezt a meghatározást a törökök sohasem alkalmazták). Ezt egy southamptoni beszéde is megvilágítja, amelyet 1851 októberében mondott röviddel Angliába való megérkezése után: „A szultán megvédte életemet és társaim életét. Nem beszélek azokról a körülményekről, amelyek arra kényszerítették őt, hogy a vendégszeretetet fogsággal kapcsolja össze. Végül, a szultán minden fenyegetést figyelmen kívül hagyva, személyes inspirációit követte, és az emberi jogok iránti kötelező tisztelettel szabadon engedett engem a leg-

nemesebb módon.”

Tudjuk, hogy Kossuth és a kütahjai hatóságok kapcsolata nem volt mindig felhőtlen. 1851 kora nyarán az oszmán kormány úgy határozott, hogy az összes kütahjai internáltat szabadon engedi. A hír a magyarok körében lelkes reakciókat váltott ki. Először úgy gondolták, hogy egy hatalmas emlékkövet állítanak fel, amelyen feliratok mondanák el nemzeti ügyüket és kütahjai tartózkodásukat. Ezt az ötletet azonban elvetették egy sokkal praktikusabb terv érdekében, nevezetesen, hogy megépítenek egy emlék-*çeşme*-t (csurgókutat), vagy legalább kijavítanak egy meglévőt. Mind a mai napig áll egy csurgókút Kütahjában, amit *Macar çeşmesi*-ként (magyar csurgókútként) ismernek, bár a helyi lakosok nem minden esetben tudták megmondani az elnevezés eredetét. Az osztrák kormány azonban olyan erősen tiltakozott Kossuth és közvetlen követőinek elengedése ellen (a többieké ellen nem), hogy az oszmán kormány úgy döntött, hogy elhalasztja Kossuth, Batthyány, Perczel Mór és Miklós, Wisocki, Gyurman Adolf és Emanuel Louis szabadon bocsátását. A döntést követő felháborodást jól mutatják Szülejmán bég jelentései. Nyilvánvalóan ezen a ponton Kossuth elhatározta, hogy megszökik, és megtette a szükséges előkészületeket. Egy magyar tiszt érkezett Kütahjába bejelentés nélkül, számos katona kíséretében, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy Kossuth menekülését segítse. Szülejmán bég azonban rákényszerítette az újonnan jötteket, hogy hagyják el a várost, mielőtt még cselekedhetek volna. Kossuth kimondhatatlanul dühös volt, Szülejmán béget minden lehetséges módon szidta, úgy tűnik, valamilyen erőszakos cselekményben is részt vett.

Részben a kütahjai magyarok növekvő elégedetlensége és a viszonylagos magyarországi nyugalom (amelyet a fegyverek ereje és az osztrákok által elfogott lázadó vezérek kivégzése teremtett meg) készítette arra a szultánt, hogy az utolsó kütahjai internáltakat is szabadon engedje, mielőtt az irányítás kicsúszott volna a kezéből. Ezt világosan jelzi egy 1851. augusztus 9-i kormányjelentés, amely egyebek mellett Kossuthot „makacs (*muanni*) és tüzes (*ateşli*) természetű, nagyon heves személyként” jellemzi. „Nem marad nyugton. Lehet, hogy menekülni is próbál, vagy veszekedést provokál, és odáig elmegy, hogy vérontást okoz, amint azt legutóbbi hírhedt cselekedete is jelzi.” Minél hamarabb kiszabadul barátaival együtt, annál jobb az oszmán kormánynak, amely már értesítette Ausztriát, hogy a kütahjai foglyokat egy éven belül szabadon engedi, annak ellenére, hogy az osztrák kormány ragaszkodott legalább öt-évi fogságban tartásukhoz. Így 1851 szeptemberében Kossuth és a többi menekült szabadon távozhatott az általa választott helyre. Ezzel lezárult a modern oszmán diplomáciatörténet egyik legszínesebb szakasza, amely jelentős új fejezetet csatolt a török-magyar érintkezések történetéhez.

Egy 1851. szeptember 1-i lista szerint, amelyet Szülejmán bég terjesztett be kiszabadulásuk idején, a kütahjai magyar csoport vezetői voltak: Kossuth, Batthyány gróf, Perczel Mór és Miklós, Asbóth Sándor, Gyurman Adolf, Kovács István, Dömötör János, Lülley Mánuel és Hász Dániel; hozzátartozóikkal és szolgálóikkal együtt összesen 43 személy. A lengyelék között ott volt Joseph Wisocki tábornok és Przyenski, két szolgáljuk, összesen 57 ember, akik az eredeti osztrák listán szerepeltek. (Szokásos módon a kevésbé fontos személyeket nem tartalmazta a névsor, bár, mint ahogy feljebb jeleztük, rajtuk kívül még legalább 200 menekült volt Kütah-

jában.)

Az aleppói magyarok

Erről a csoportról keveset tudunk, és egyetlenegy komoly tanulmány sem járult hozzá e tudásanyag növeléséhez. Az Ausztriával és Oroszországgal kötött megállapodás meghatározta, hogy az iszlámra áttért menekülteket messze Kelet-Anatóliában, lehetőleg Mardinban kell elhelyezni. Az isztambuli kormány Aleppót választotta. A menekültek jogi helyzetét új hitük határozta meg. Mint muzulmánok azonnal a muzulmán közösség tagjai és az iszlám törvényeknek alávetett alattvalók lettek. Így olyan státushoz jutottak, ami elérhetetlenné tette őket minden európai hatalom számára. Míg a hitüket megőrző menekültek a szultán személyes kegyéből élvezték vendégszeretetét, addig az áttértek a menedékjogot, vendégszeretetet, védelmet és támogatást őket megillető jogként tarthatták számon a muzulmán-oszmán jog és hagyomány rendelkezései alapján, amelyek a *mülteci*-k (menekültek) és a *mahacir*-ok (emigránsok) jogait szabályozták. Ezért ezek az emberek kezdettől fogva kedvezményezett bánásmódban részesültek. Az 1850. január 13-án kiadott utasításokban a kormány Aleppó váliját arra kötelezte, hogy lássa el a vendégeket „megfelelő szállással a királyi laktanyákban, s ha ilyet nem tudnak biztosítani, béreljen megfelelő lakóházakat (*münasip konaklar*), és rendezze be székekkel, asztalokkal stb. [Ezt az áttértek régi szokásai kedvéért tették, mivel a hagyományos oszmán házakban *minder*-t (matracokat) és alacsony asztalokat (*sofra*) használtak, amik mellett törökülésben kellett ülni.] Ezek az emberek, akik fényes államunk alá rendelték magukat, hogy biztonságot találjanak, tiszteletre méltókká (kiválókká) váltak, mert elfogadták az iszlám tiszteletre méltó vallását (*şerefi İslâm ile müşerref olduklarından*). Ottani tartózkodásuk ideje alatt a legnagyobb tisztelettel és udvariassággal kell velük bánni. Minden szükségessel el kell látni őket, hogy biztosítsuk nyugalmaikat és békéjüket, amíg kielégítő döntés születik ügyükben.” Nyilvánvaló, hogy az iszlámot választó magyarok története teljesen eltér Kossuth csoportjától. Mielőtt azonban az áttértek sorsával röviden foglalkoznánk, lényeges, hogy röviden tárgyaljuk magát az áttérést is.

Az áttérések a menekültek oszmán területre való lépésének korai szakaszában zajlottak le. Augusztusban és szeptemberben, amikor kiderült, hogy visszaküldhetik őket Ausztriába és Oroszországba, ahol azonnal kivégeznék őket, számos tiszt, élükön Bem József tábornokkal elfogadta az iszlámot és az általa nyújtott védelmet (ahogy a múltban is sokan tették). Bár egy 1851 vége körül a török hadügyminiszterhez szóló levelében Kmetty György tábornok az áttérés egy másik okát is felfedte. Leírta, hogy ő és sok társa azt hitték, hogy az oszmán kormány háborút hirdet Oroszország és Ausztria ellen. Muzulmánként ezek a magyar tisztek az oszmán hadseregben harcolhattak volna korábbi elnyomók ellen és nemzeti függetlenségükért. E tanulmány célját meghaladja annak vizsgálata, hogy az áttérések csupán a személyes biztonságért és az oszmán berendezkedés nyújtotta privilégiumokért folyó tülekedés eredményei-e, vagy azé a valós reményé, hogy katonatiszteként folytathatják a harcot és károkat okozhatnak ellenségeiknek, vagy egyfajta valódi elkötelezettségérzés az Iszlám iránt. Néhány áttért, bármi is volt eredeti oka annak, hogy elfogadta az iszlámot, hű maradt újonnan szerzett hitéhez, muzulmán nőt vett el feleségül és asszimilálódott, míg

a többiek visszatértek eredeti hitükhöz. Az azonban világos, hogy a menekülteket nem kényszerítették az áttérésre, hogy ezzel fizessenek életükért, sem privilégiumok ígérete nem készítette őket erre, amint azt számos olyan kormányutasítás jelzi, amelyet néhány helyi muzulmán kezdeményezésére válaszul adtak ki.

A menekültek török területre érkezésének kezdeti szakaszában a hatóságoknak feltétlenül találniuk kellett egy formulát, amely lehetővé teszi a szultánnak, hogy elébe vágjon azoknak az osztrák és orosz erőfeszítéseknek, amelyek a foglyok kiadátását akarták kikényszeríteni. Ekkor a vidini helyi ügyintéző javasolta, hogy az áttérés jó megoldás lenne. (Kossuth az emlékirataiban szokatlanul bő teret szentel ennek a kezdeményező javaslatnak.) Bár a menekültek áttérésének szorgalmazása nem volt hivatalos kormánypolitika, Sumenben sok fanatikus muzulmán próbálta őket rávenni hitük elfogadására, emlékeztetve arra, hogy különben átadhatják őket az osztrákoknak és oroszoknak. Végül az oszmán kormány szigorú rendeletet küldött a sumeni hatóságoknak, hogy a menekülteket semmiféle vallási nyomásnak nem szabad alávetni, hanem biztosítani kell őket arról, hogy biztonságukat hitüktől függetlenül garantálják. Ugyanakkor, mikor igen sok havasalföldi és moldvai szegény Ömer pasához, oszmán parancsnokhoz fordult engedélyért, hogy áttérhessen az iszlámra, a Porta elutasító rendelkezést bocsátott ki, ezzel jelezve, hogy a vallási megfontolások nem játszottak szerepet a menekültekhez való viszony kialakításában.

Az aleppói magyar csoport vezetője Bem tábornok volt, aki a *Murat bég* nevet vette fel. Úgy tűnik, hogy a tábornok különleges tiszteletet és hűséget élvezett tisztjei és csapatai részéről. Egy oszmán jelentés említi, hogy több száz magyar katona, aki Bem alatt harcolt, kijelentette, hogy kész áttérni az iszlám vallásra, hogy csatlakozhasson a tábornokhoz. Bemet „Ferik”-ké, azaz területi parancsnokká nevezték ki havi 7.500 kurus fizetéssel. 1850 decemberében halt meg, és nagy tisztelettel temették el. A kormány összes adósságát kifizette és elhatározta, hogy egy díszes sírkövet (*muzeyyen taş*) emeltesse neki. Ingóságait Iszmail pasa (Kmetty tábornok) vitte Európába. (A dokumentumok tartalmazzák Bem tábornok összes tulajdonát: volt 9 inge, 8 pár zoknijja, 1 lova, 1 samara stb., és rengeteg adóssága.)

Nincs pontos adat arra vonatkozóan, hogy összesen hány magyar tért át az iszlámra. Az azonban teljesen bizonyos, hogy sokan közülük nem mentek Aleppóba. Néhányan Kütahjában maradtak, miután az összes menekültet szabadon engedték. Például, miután Kossuth elhagyta Kütahját, egy bizonyos Ahmet efendi, (aki nem beszélt törökül, és havi 700 kurus fizetése volt) azért folyamodott, hogy Burszában telepedhessen le, ahol sok magyarul beszélő ember élt. Éghajlati és foglalkozási okok miatt viszonylag nagy számban tartózkodtak áttért magyarok Sumenben.

Az áttért magyarok és lengyelek nem maradtak sokáig Aleppóban. Röviddel Bem tábornok halála után különböző katonai egységekhez vezényelték őket. E kinevezések listája bizonyos információt nyújt arra vonatkozóan, hogy hányan lehettek Aleppóban. Az első listán, amelyet 1850 márciusában, rögtön Aleppóba érkezésük után állítottak össze, összesen 35 tiszt neve szerepel, köztük Bem tábornok, Kmetty (Iszmail), Stein (Ferhat), Zaraiszki (Oszmán), Voroniszki (Juszuf), Grim (Musztafa) és Baróti (Oszmán), valamint feleségeik és szolgálók. Azoknak a magyar és lengyel menekülteknek a listája azonban, akik az oszmán hadseregben katonai poszthoz jutottak, azt mutatja, hogy 193 személyt jelöltek ki különböző ruméliai egységekhez, 21-

et pedig Isztambulba küldtek. E 214 emberen kívül volt még 15 nő, valószínűleg feleségek. Így az iszlámra áttért tisztak száma jóval 200 fölött mozgott, nem beszélve a nagyobb számú civil csoportokról. Az áttért tisztak és értelmiségiek egy másik csoportja későbbi időpontban kapott kinevezéseket.

Meg kell említenünk, hogy néhány Aleppóban élő, iszlámra áttért személy engedélyt kért és kapott arra, hogy Kossuth távozása után Európába menjen. Így M. Resit pasa egy szultánhoz címzett levélben az uralkodó jóváhagyását kéri ahhoz, hogy tizenegy menekült, aki „nem tudta megszokni Aleppó klímáját”, Európába távozhasson.

A sumeni csoport

A legnagyobb létszámú, mégis legkevésbé ismert csoport azokból a menekültekből állt, akik Sumenben maradtak, miután a felkelés vezetőit máshová küldték. A szabadságharcosok elit rétege a világ reflektorfényében állt, így az oszmán kormány komoly figyelmet szentelt neki; majd minden katonatiszt nagylelkű pénzadományt kapott, akik viszonzásul a török hadsereget segítették. A Sumenben maradtokra viszont a világ sajtója kevés figyelmet fordított, s legalábbis kezdetben, az oszmán hatóságok részéről sem kísérte őket nagy figyelem, bár számos tiszt és jól képzett értelmiségi volt köztük, aki felajánlotta szolgálatait az oszmán kormánynak. Például harminc Sumenben maradt katonatiszt kérte, hogy a török hadseregben szolgálhasson, de megfelelő pozíciók és a birodalmi kincstár pénzhiánya miatt először elutasították őket.

Egy levél, amelyet a sumeni csoport néhány tagja írt az oszmán kormánynak, különösen jelentős, mert fényt vet szakmai hátterükre és társadalmi viselkedésükre. Mérnökök voltak, akik kijelentették, hogy anyagi és társadalmi helyzetük oly mértékben megromlott, hogy ennek következtében kénytelenek sokkal alacsonyabb színvonalon élni, mint amihez hozzászoktak. Így például Rakovszki József kijelentette, hogy építőmérnöknek tanult Franciaországban és Belgiumban, s képzésének megfelelő állást kért. Diflensky és Taskol hadtudományokat szeretett volna oktatni. Korbiłsky (Koscielsky) gróf járt közbe érdekükben a Portán.

Ugy tűnik, hogy a sumeni menekültek gazdasági helyzete olyan mélypontra süllyedt, hogy néhányan már a szökést tervezgették, és talán azt is, hogy a hegyekbe mennek, ahonnan vizályt szíthatnak. Az oszmán kormány végülis beleegyezett, hogy összesen 354,000 kurust osztottak szét közöttük, hogy azonnali szükségleteiket ki tudják elégíteni. A pénz szétosztására vonatkozó instrukciók lehetővé teszik, hogy durva becslést tegyünk a Sumenben élő menekültek 1850. júniusi létszámára vonatkozóan. Számításaim szerint azoknak a száma, akik valamilyen segílyt kaptak a kormánytól (nem számítva természetesen azokat, akik rendszeres fizetést élveztek vagy nem volt szükségük segílysre) megközelítőleg 730-ra tehető; így a sumeni csoport nagysága meghaladta a kütahjait és aleppóit. A 730 személy közül, akik kormánysegilyt kaptak, 130-an nemsokára Angliába utaztak. A többiek sorsa ismeretlen.

3. A magyar modernista örökség

Az 1849–51 között Törökországban élő magyaroknak és lengyeleknek az eszmék és személyiségek, az oszmán elit-réteg kialakításában volt a legmélyebb és legtovább

elő hatása. Ebben az összefüggésben válik az áttérés kérdése és az áttérők száma igazán fontossá. A magyarok számára az áttérés az oszmán elit legmagasabb posztjaira való eljutás útjait nyitotta meg. Az áttérés nyilvánvalóan nem változtatta meg a menekültek alapvető személyes tulajdonságait, s nem tette semmissé felhalmozott tudásukat és véleményüket. Ráadásul, mivel az áttértek nagyrésze az oszmán modernizálódó elithez csatlakozott, azokhoz, akik elég közömbös magatartást tanúsítottak a vallás iránt, nagyobb szabadságot élveztek a vallási szertartásokhoz és tradíciókhoz való ragaszkodás kényszere alól, mint azok, akik a muzulmán köznép között éltek. Tudjuk például, hogy Enver pasa (nem tévesztendő össze az *Egység és Haladás* hasonló nevű vezetőjével), aki II. Abdulhamid szultán (1876–1909) megbízható segítőtje lett, e menekültek leszármazottja. Bár látszólag odaadó muzulmán volt (a szultán Kínába küldte, hogy az ott élő muzulmánokról gyűjtsön információkat), magánéletében Edwardnak nevezte magát, bort ivott és keresztényekkel barátkozott, köztük sok, eredeti hitét megőrző magyarral és lengyellel. Világossá kell tennünk, hogy a katonai és polgári foglalkozást űző magyarok és lengyelek nagyrésze értelmiségi volt, akik a legjobb iskolákban tanultak.

Az Oszmán Birodalomba érkezésüket csak tíz évvel előzte meg a *Tanzimat* ediktum kiadása, amely az oszmán világ modernizálását és europaizálását hirdette meg. A birodalomnak még mindig nem voltak megfelelő emberei és olyan iskolái, amelyek olyan embereket bocsáthattak ki, akik megfelelő, jó minőségű technikai munkát tudtak volna végezni a társadalom akár katonai, akár polgári szektorában. A hivatalosan 1843-ban felállított modern hadseregnek nagyon nagy szüksége volt olyan tisztekre, akik képesek voltak az új fegyverzettel ellátott hadsereget irányítani, és tisztában voltak a modern hadszervezettel. Így a magyar és lengyel katonatiszteket, amint áttértek az iszlámra, a rangjuknak megfelelő pozícióban foglalkoztatták, és magas fizetéssel járó kinevezéseket kaptak. Az oszmán birodalomban a legmagasabb kormányhivatalnokok még mindig a katonák közül kerültek ki a II. Mahmud szultán (1808–1839) által bevezetett reformok és a *Tanzimat* ellenére, amely egyfajta polgári igazgatást hozott létre. A közalkalmazottakat továbbra is a katonaság alá rendelték, mivel a polgári miniszterek még mindig a pasa, vagyis a „tábornok”-i katonai rangot kapták meg. Így a menekült katonatiszteket azonnal az oszmán társadalomban hagyományosan fontos pozíciókba helyezték abban az időben, amikor speciális szakértelmük miatt maximális befolyást gyakorolhattak a társadalom elitjére. Ezen felül a krími háború (1853–56), amelyben a törökök Európa szövetségeseiként Oroszország ellen harcoltak, nemcsak az áttérteknek a hadseregbe és a társadalomba való asszimilációját gyorsította fel, hanem azt is eredményezte, hogy az oszmán társadalom nyitottá vált az európai eszmék, szokások és kultúra iránt azoknak a kapcsolatoknak az eredményeként, amelyeket az Isztambulban állomásozó francia és angol tisztek és az oszmán hadseregben szolgáló magyar és lengyel kollégáik hoztak létre.

Így ezek az áttért tisztek a lehető legnagyobb presztízt és befolyást érték el. Sokak bejáratosak voltak a legmagasabb kormányzati miniszterekhez, sőt magához a szultánhoz, így Európát illető ismereteik miatt gyakran kikérték véleményüket politikai kérdésekben. Hábózás nélkül állíthatjuk, hogy a magasabb képzettséggel rendelkező tisztek és értelmiségiek nagyobb jóléthez és magasabb pozíciókhoz jutottak az Oszmán Birodalomban, mint eredeti hazájukban. Viszonzásul, teljesen tisztában lévén

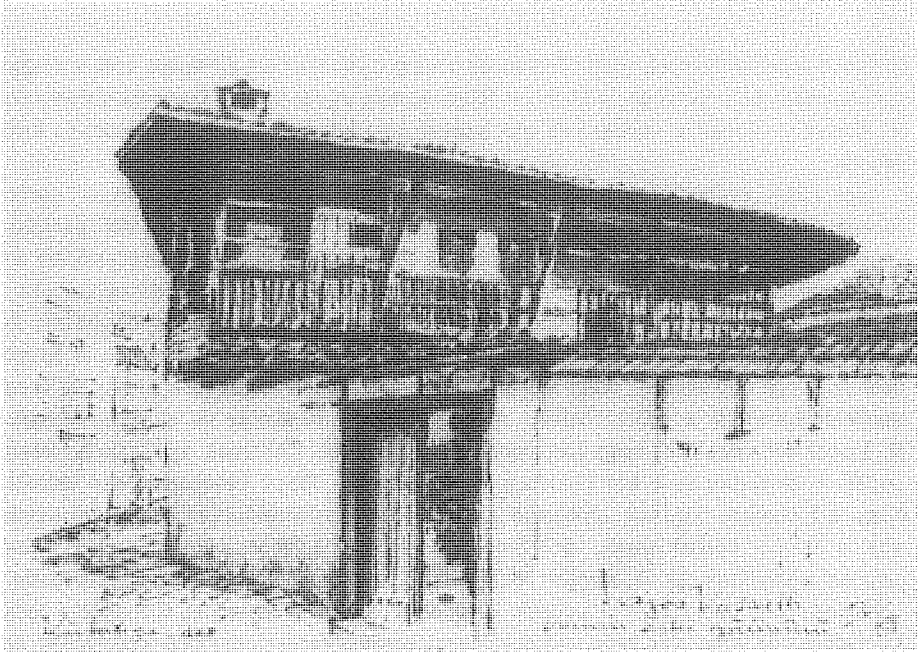
az oszmán hadsereg, gazdaság és politikai szervezet európaival szembeni hiányosságai-
val, legjobb tudásukat és tevékeny részvételüket ajánlották fel a nehézségek leküzdé-
se érdekében. Az alacsonyabb rangú katonák és a polgári menekültek speciális techni-
kai tudás hiányában boltokat nyitottak vagy gazdálkodók lettek, ezáltal bevezetve az
európai kereskedelmi és mezőgazdasági eljárásokat. Néhányan közvetítőkké váltak a
nyugati kereskedőházak és a török piacok között. Mások könyvkereskedők lettek,
így fontos szerepet játszottak az eszmék és kiadványok cseréjének felvirágoztatásában
(némi részük a magyarországi turkológia fejlesztésében is volt; például Vámbéry Ár-
min, aki II. Abdulhamid bizalmasa lett, kapcsolatot tartott sok magyar menekülttel,
vagy azok leszármazottaival).

Összegezve az elmondottakat, világosan látszik, hogy a magyar és lengyel katonai-
tisztok, akik egészében véve a Habsburg középosztályok felső, értelmiségi rétegét kép-
viselték, éppen a török középosztály kialakulása idején kerültek kapcsolatba az osz-
mán társadalommal. Valójában a Tanzimat reformok, a földbérleti rendszerben törté-
ntént változások, a mezőgazdaság kereskedelmi forgalomba vonása, a tőkés piac egyre
erősebb behatolása egy új oszmán társadalmi réteget hozott létre: egy középosztályt,
amely saját filozófiájának és életmódjának keresésekor nem habozott az európai min-
tát követni. A magyar és a lengyel áttértek csoportja lett azonnal az a csatorna, amin
keresztül az új eszmék és gyakorlat a kibontakozó középosztályba áramlottak; ez a
csoport lett az európai eszmék és szokások tolmácsa új hittársaik és az európaizálás
által okozott változások hasznélvezői számára. A menekültek a legnagyobb hatást tal-
lán az ideológia terén tették. Át voltak itatva azzal a társadalmi, különösen pedig
nemzeti és politikai filozófiával, ami a 19. századi közép-európai középosztályokra
általánosan jellemző. A nemzeti államiság eszméje és az egyén azonosulása a nemzeti
állammal olyan mélyen bevésődött gondolkodásukba, hogy az Oszmán Birodalmat
csak ilyen nemzeti egységként tudták elképzelni – azaz török nemzeti államként,
élén a szultánnal mint európai értelemben vett uralkodóval. Szükségtelen mondani,
hogy ez az elképzelés nem felelt meg mindenben választott hazájuk korporatív struk-
túrájú realitásainak, amely nem-nemzeti, sok etnikumú és sok vallású volt. Érdekes,
hogy a Portával történő levelezésben majd minden magyar úgy utalt az Oszmán Bi-
rodalomra mint Törökországra, s a szultánra mint a „törökök szultánjára”. A magyar
tisztok az oszmán hivatalnokokat törököknek nevezték, és megdöbbenek, amikor
közölték velük, hogy ezek egyénenként lehetnek török nemzetiségűek, hivatalnok-
ként és tisztviselőként azonban oszmánok, és nem törökök. Bár a menekültekkel
folytatott levelezés nyomán néhány magas rangú oszmán hivatalnok – egy tudomá-
som szerint minden előzmény nélküli terminussal – *Turkisztán*-nak kezdte nevezni a
birodalmat. Továbbá Vefik efendi (1823–1891) – az első oszmán hivatalnok, aki
kapcsolatba került a menekültekkel, s akit azért küldtek Sumenbe, hogy felügyelje
Kossuth és társai Kütahjába történő átköltözését – az első oszmán értelmiségi lett,
aki szót emelt a török nyelv érdekében, s akit gyakran emlegetnek a török nemzeti-
nyelvi újjászületés atyjaként. Ahmed Vefik pasa egy európai típusú színházat is ala-
pított Burszában.

Több példát lehetne még felhozni arra, hogy milyen hatást gyakoroltak a magyar
menekültek az oszmán modernizációra és a török nemzeti-nyelvi öntudatra ébredés-
re. E tanulmány célja azonban nem a felvetődött kérdések részletes vizsgálata, ha-

nem annak bemutatása, hogy Kossuth és a többi magyar és lengyel forradalmár tartózkodása az Oszmán Birodalomban olyan következményekkel is járt, melyeket eddig nem tanulmányoztak megfelelően.

(Fordította: Fodor Vera)

A küthajai Kossuth-ház, eredeti állapotában (Bülent Çetinor akvarellje). Az épületet az elmúlt években restaurálták és múzeummá alakították

... az épületet az elmúlt években restaurálták és múzeummá alakították. A küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában, amelyet Bülent Çetinor akvarellje mutat meg, a víz felett álló, két emeletes, faépítmény, amely a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható.

... a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható.

... a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható.

... a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható.

... a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható. A ház a víz felett áll, és a küthajai Kossuth-ház eredeti állapotában látható.

Székely György

Moldvai oszmán hadicélpontok földrajzi és történeti kérdései

A keleti összeköttetések egyik fontos és sokáig nyitvatartott állomása volt a magyarok számára *Kilia* (Chilia), a Moldvai fejedelemség egyik fontos Duna-torkolati városa. Ennek azonosítása valami későbbi hellyel nem könnyű feladata a történeti kutatásnak.

Egy 1665. évi francia térképen a Dunatorkolat legészakibb ágánál az északi parton fekszik *Kilia Nova*, az alatta lévő ág északi partján *Licosteno*., ez ág déli partján a tenger mellett *Kilia*. Egy 1703. évi francia térképen a Duna-delta legészakibb ága északi partján *Keli* vagy *Kilia nove*, déli partján *Vieille Kilia* névalak olvasható. Az új Kilia lokalizálása azonos, a jelölés nélküli és a régi jelzőjű Kilia nem egy helyre került, egy harmadik településnév pedig a későbbi térképen nem szerepelt. A megoldást N. Iorga úgy kereste, hogy szerinte Chilia a románok sziget-vára, amely előtt egy másikat építettek a szárazföldön. A nagy román történész és az olasz-amerikai R. Lopez azt vallották, hogy *Licostomo* megfelel a mai Chiliának. Így látta N. Banescu, G. I. Bratianu és a két Giurescu is. Ellenben G. Heyd Levante-kutató vallotta, hogy a középkor végének térképein megjelenő *Lycosthomium* és *Kilia* nem ugyanarra a helyre vonatkoznak. A kiemelkedő francia Levante-kutató Michel Balard *genovai* notariátusi akták alapján lokalizálta *Kilia* genovai lerakatot, és elkülönítette *Likostomotól*. Ezt a román kutatás kiválósága, Berza akadémikus is magáévá tette: *Likostomo* és *Kilia* két hely, ő *Likostomot* bizánci eredetű genovai kastélynak tartotta. Erős tehát a két település elkülönítése. Külön telepnek látja a bolgár Elizaveta Todorova is Chiliát és *Licostomot*. Az utóbbi tézist támogatják a XIV. század második feléből való, Chiliában kiállított genovai közjegyzői iratok, amelyeket Geo Pistarino tárt fel. Az utóbbi a Chilia vagy *Licostomo* felvetésre úgy válaszol, hogy Chilia és *Licostomo* akkor valóságos genovai kolóniák voltak ténylegesen vagy jogi szempontból. Két telepnek látja Chiliát és *Licostomot* Silvana Raiteri is.

Az olasz történeti földrajz és kereskedelem-történet tovább finomította a kikötőhelyek eltolódása, funkcióváltása történetét. A XIII. században a gazdasági és kereskedelmi központ még *Vicina* volt, amely a Duna déli ágán feküdt és akkor *Licostomo* csak katonai bázis volt. A XIV. század elején viszont *Licostomo* lépett *Vicina* szerepébe, mint forgalmi központ. Már ekkor sem tekinthetjük lokális román központnak, hiszen a század során genovai konzul bukkan fel e várban (*Castrum Licostomi ... Petrum Embronium consulem dicti castris*). Ezt már egy városi politikai funkciót betöltő tisztségviselőnek tekinthetjük. 1355-ben olaszok vásároltak gabonát ebben a forgalmi körben. 1373-ban több közjegyzői iratban fordul elő *Licostomo* mint olyan sziget, amelynek őrzésére kormányzó működik, de ahol konzul is tevékenykedik a várban lévő udvarházban, a szigetet pedig odaküldött genovai gálya védi. Ennek oka az, hogy az 1360-as években Dobrotica megkísérelte hatalma kiterjeszté-

sét a Duna-delta kikötőinek genovai kolóniáira. Ez beleütközött a kaffai genovaiak érdekeibe, akiknek igazgatása alatt állt Chilia és Licostomo. Amikor Dobrotica bevette Chiliát, a genovaiak jól kiépített katonai erőddé alakították, hogy a Fekete-tenger nyugati partján fenntartsák pozícióikat. A tengeri háborúskodás kényszerítette Licostomo telepeseit, hogy kereskedelmi hajóikat katonai gályákkal kísértessék. 1373 szeptemberében egy, 1375-ben két és még több genovai gálya bukkan fel. Ekkor tehát már a román földön kikülönített genovai katonai és kereskedelmi telepkettős léte bizonyított. Ezt a bolgárok és tatárok közti fenyegetettség indokolta, amely a helyi autonómia növelését tette indokoltá. Az érdekelttség és felelősség kettőssége biztosította, hogy amikor 1375-ben és 1384-ben Dobrotic fejedelem, a környék ura és a velenceiek együttesen támadták a vidék genovai helységeit, Licostomo megvédte magát. Michel Balard a levantei népességi és forgalmi körben helyezte el Kilia különféle jogállású lakosait (habitatores et burgenses Kiliae), főleg Konstantinápolyból való görög népességét emelte ki és: a valach nyelvűeket. Genova szempontjából Pera gazdasági kihelyezése volt Kilia; belőle só- és viaszkereskedelem, gabonaexport folyt Pera felé. Tatár, orosz, gót elemeket rabszolgaként adtak el ide.

Emeljük azonban ki, hogy *Zsigmond király* szélesebb összefüggésbe tudta helyezni ezt a jelenséget, román szomszédsági és genovai távolsági relációkba. Első eszmélkedését az adhatta, hogy 1396-ban az oszmán hatalomtól súlyos vereséget szenvedve Nikápolynál, áthaladt Licostomon, észlelte a környezet feletti román uralmat és azt, hogy azok fejedelme biztosítja a genovai kolóniák kiváltságait. Majd amikor Zsigmond király a Velence elleni kereskedelmi háborújában tilalmazta a német városok forgalmát az Adria királynőjével, megbízta Johann és Konrad Fischer testvéreket a Kilia felől a Dunán át Magyarországra és Németországba vezető kereskedelmi út felkutatásával és kialakításával. Ez a Közép-Európa és a Levante közti útnak a velenceiek kikerülésével kialakítására irányuló terve lett volna Zsigmondnak, különösen az 1412. és 1417. években buzgólkodott ilyen genovai orientációjú terven. Kilia jelentősége három évtizeddel később már elsősorban katonai okok miatt emelkedett meg.

Amikor 1448-ban Moldvában Péternek (Petru) sikerült Hunyadi Jánossal szövetségbe megerősítenie trónját, a törökök elleni védelem megszervezése érdekében *átadta ezt a fontos Duna-torkolati kikötőt Hunyadinak*, aki fegyveres őrseget helyezett oda. Igaz, hogy egy moldvai krónika emiatt árulónak tartotta Pétert. Feltűnő, hogy akad olyan román történétíró, aki a Konstantinápoly eleste utáni drámai pillanatban csak a román fejedelmeket említi oszmánellenes akciók egyedüli vállalóiként, közéjük sorolva Hunyadi (de Hunedoara) Jánost (Iancu), erdélyi vajdaként (1441–56), akiből Magyarország kormányzója lett. A valóságos viszonyokat II. Vladislav havasalföldi fejedelem 1453. április 11-én Tirgovistében kelt levele fejezi ki, amelyben Brassó tanácsát kereste meg, hogy a Hunyadtól Chiliának szánt fegyvereket csak titokban és rajta keresztül juttassák el oda. Ebben Hunyadi János nagyságos úr atyjaként (pater noster) szerepel ismételtlen. A délerdélyi városba már eljuttatott fegyvereket az oszmánoktól való félelem miatt (propter metum Turcorum) kéri óvatosan és titokban küldeni, nehogy megtudják a törökök. Ő majd Tirgoviste székhelyről küldi Brailába, és onnan jut el a küldemény Kilia várába (castrum Kilye, castrum Kilye). A havasalföldi fejedelem tehát nem állt ki látványosan a moldvai mel-

lett.

Kilia persze azt is jelenthette, hogy Magyarország közvetlenebbül bekapcsolódhatott a Fekete-tengeri kereskedelmi forgalomba. Ez nem volt újdonság, Chilia és Licostomo más telepekkel együtt a XIV. század során a lengyel és magyar kereskedelmet is szolgáló nemzetközi emporiummá vált. A Fekete-tengeri olasz gyarmatvárosoktól kiinduló utak Friedrich Lütge szerint Moldván vagy Havasalföldön át Erdélybe, s onnan esetleg Buda, Bécs irányába vezettek. Az 1400-as években ugyan a lengyel érdekek a Balti-, a magyar érdekek az Adriai-tenger felé kezdtek mutatni – eltérve Zsigmond nagyívű terveitől – így Licostomo ilyen forgalma megcsappant, de megnőtt a moldvaiak számára való jelentősége, továbbá gabonaforgalom irányult belőle Pera és a Krím félsziget felé. Ebben az útvonalban alighanem tájékozódni tudva 1453 legelejen Hunyadi arra gondolt, hogy Kilián keresztül teremt összeköttetést Meszembria felé.

Ha ez nem is valósult meg, mint az árucseré jelentős központja Kilia és éppen így *Cetatea Alba* egyik bonyolítója maradt a keletről jövő és a keletre menő tranzit kereskedelemnek. A bolgár történetírók többször említik az utóbbi területét bolgárként; Hristo Hinkov így ír Maurocastróról, a mai délbesszarábiai Belgorod Dnyesztrovszkijról, ahol genovai kereskedők telepedtek meg, s 1314-ben a bolgár népesség rabolta meg őket. *Cetatea Alba* helység – ha azonosítható Maurocastróval – már a Dobrotic fejedelem elleni 1375. és 1384. évi sikeres védelemben kitűnt, majd a *lengyel és magyar kereskedelem* nemzetközi emporiumává lett, bár ez a szerepe halványult a XV. század elejétől a balti, illetve adriai forgalom növelése folytán, s így nőtt moldvai forgalmi jellege, gabonaexportáló szerepe Kaffa irányába. Erre földrajzi fekvése, a Dnyeszter torkolatánál elterülése igen alkalmassá tette. Ilyen átfogóbb gazdasági érdekek és a politikai egyensúlyozás célja vezethette a Duna-torkolati genovai kolóniákat arra, hogy Konstantinápoly eleste után a lengyel király védelme alá helyezkedjenek. Így érthető, hogy 1464-ben több lengyel kereskedő *salvus conductus*-t nyert a török udvartól, még hozzá román nyelven, s ennek jegyzékbe iktatása fennmaradt a krakkói levéltárban. A „moldvai kereskedelmi út” egészen a lengyel fővárosig vezetett. Addigra már a Kilia feletti magyar katonai hatóság megszűnt, másfél évtizedes védelem után *Nagy István* moldvai fejedelem (1457–1504) fegyverrel foglalta vissza. Ő baráti kapcsolatokban állt Magyarországgal és Lengyelországgal, a két szomszédos nagyhatalommal (a díszítő jelzöt Ion Cupsa alkalmazza). A moldvaiakat azonban megkísértette az a lehetőség is, hogy az oszmán előretörés nekik juttathat még nagyobb forgalmat. Péter Áron (Petru Aron) fejedelem, aki háromszor is megszerezte Moldvát 1451 és 1457 között, megbékélt II. Mohameddel (Mehmed, szultán 1451–1481), 1456. június 9-én, s az hálából megengedte, hogy *Cetatea Alba* (Akkerman) kereskedői szabadon bonyolítsák forgalmukat Drinápoly, Konstantinápoly, sőt Brussa irányába. De még 1461-ben is olaszok vásároltak gabonát Chiliaiban.

Konstantinápoly bukása nem vezetett automatikusan a *genovai gazdasági látókör* összezsugorodására, és abban helye maradt a havasalföldi-magyar-német forgalom útjának is. Így érthető meg, hogy oly távoli helyen mint Chiosz szigete, 1454. február 12-én egy genovai kereskedő özvegye és fia olyan kinnlevőségek behajtásán is fáradoznak, amelyek Magyarországon, Havasalföldön és Németországban illetik őket. A növekvő *oszmán nyomás* miatt megnőtt Kilia és a másik fontos Fekete-tenger par-

ti erődített város, Cetatea Alba (más névvariánsai Akkerman, Dnyeszterfejevárv, Albocastro, Moncastro, Maurocastro, Belgorod, Ville Blanche) jelentősége. Ezek a pontok is reményt nyújtottak a gazdasági aktivitáshoz ragaszkodó genovaiaknak, hogy túléljék az oszmánok okozta válságot. Így érthető, hogy 1453. október 30-án Chiosz szigetén egy szigorúan magánjogi (hozománnyal kapcsolatos) ügyben bírósági illetékességet mondanak ki Mocastrum helységre is. A chioszi kiállítású közjegyzői iratok az üzletkötési vagy árueredet helyek közt Mocastrumot is említik.

Ezek kereskedelmi útjain nyomulhattak volna előre a *török erők*, ha az erődöket megkaparinthatják. Ezért követelte 1474-ben II. Mohamed a moldvai fejedelemtől Maurocastro és Licostomo átadását és ennek megtagadása vezetett háborúhoz. De az 1476-ban a szultántól személyesen vezetett hadjárat sem vehette be Cetatea Alba-t és Chiliát. 1480 táján a velencei dogehoz küldött moldvai követ fejtegette a két város szerepét: „Kegyelmességed megértheti, hogy ez a két föld Magyarország és Lengyelország fala” („la Excellentia Vostra puol considerer che queste do terre sono un muro del Hungaria et Pollonia”). De ezeknek a helységeknek a fontosságát török részről is sejteti, hogy II. Bayazid (szultán 1481–1512) 1484 áprilisában elfoglalásukra készülődve dzsihádra és zsákmányszerzésre hívta alattvalóit a hadba szólító levélben. Licostomo 1484. június 14-én adta fel magát. Kilia elesett a 1484. július 5–14. tartó oszmán ostromban (tehát még mindig külön számontartott pontok voltak), majd Cetatea Alba az 1484. július 22. – augusztus 7. tartó ostrom után. A győzelmes szultán diadaljelentése fenyegetően hangoztatta: „ez a győzelem megkönnyíti a jövőben az új hódításokat ... megnyitja az utat Lengyelország felé, a csehek és magyarok felé; az előhaladás könnyebbé vált és új csapatok küldése megkönnyebbedett”. De nemcsak *katonai eltolódást* jelentett ez. A keletről vezető régi átmenő *kereskedelmi út forgalma lehanyatlott* és ez még a lengyelországi városok helyzetét is rontotta. Chilia és Cetatea Alba erődök visszaszerzését Nagy István a lengyel király segítségével akarta elérni, aki közvetlenül érdekelt volt benne, hogy ezek az erődök románok kezében legyenek, mivel ezen az úton bonyolódott le korábban a lengyel kereskedelem Levanteval. A terv nem válhatott valóra.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

N. A. Szidorova stb. szerk.: *Világtörténet* III. k. (Bp., 1963) 757, 761 (A. P. Levandovszkij szerzői része); Sanson d'Abbeville térképe (Párizs, 1665); Comte Marsili-Guillaume De l'Isle térképe (Párizs, 1703); N. Iorga: *La place des Roumains dans l'histoire universelle* (Bucarest, 1980) 213, 261, 229; Constantin C. Giurescu – Dinu C. Giurescu: *Geschichte der Rumänen* (Bukarest, 1980) 103, 106, 135, 138, 142–143, 199, 203, 466; Michel Balard: *Les villes-portuaires du bas Danube au XIVe s.* Előadás a Nemzetközi Tengeri Történelmi Bizottság ülésén, Várna, 1977. május 8. – hozzászólt Berza akadémikus; Elisaveta Todorova: *Le relazioni di Dobrotiza con i Genovesi (Genova e la Bulgaria nel medioevo.)* (Genova, 1984) 247; Geo Pistarino: *All'origine dei rapporti bulgaro-genovesi (1281–1290) (Genova e la Bulgaria nel medioevo. i. m.)* 64–65; Silvana Raiteri: *Atti rogati a Licostomo da Domenico da Carignano (1373) e Oberto Grassi da Voltri (1383–84)*. In: Giovanna Balbi-Silvana Raiteri: *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)* (Genova, 1973) II. 191–193 és 6, 7, 8 szám; Laura Balletto: *Bilancio di trent'anni e prospettive della medievistica genovese* (Genova, 1983) 71; Heinrich Wendt: *Schlesien und der Orient* (Breslau, 1916) 34; Ernst Werner: *Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen (1300–1481)*. (³Berlin, 1978) 242, 277, 290; Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarország-*

gon 1387–1437 (Budapest – Gyomaendrőd, 1984) 93; Elekes Lajos: *Hunyadi* (Budapest, 1952) 363; Razvan Theodorescu: *Art et politique dans les pays roumains aux XVe-XVIIe siècles* (Roumanie. Pages d'histoire. 2|1985) 83; Gustav Gündisch (bearb. von): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen V. B.* (Bukarest, 1975) 2838. szám; Ion Cupsa: *Stefans des Grossen Beitrag zur Entwicklung der rumänischen Kriegskunst* (Al. Gh. Savu. Hrsg. von ...: *Aus der Geschichte der rumänischen Armee.* Bucuresti, 1978) 92, 97, 99; Tardy Lajos: *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században* (Budapest, 1980) 34; Radu Manolescu: *Cultura oraseneasca in Moldova in a doua jumatare a secolului al XV-lea (Cultura Moldoveneasca in timpul lui Stefan cel Mare.* Szerk. M. Berza. Bucuresti, 1964) 49–51; Aleksander Gieysztor-Stanislaw Herbst-Boguslaw Lesnodorski: *Tausend Jahre Geschichte Polens* (Warschau, 1959) 30; Moldován Gergely: *A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál* (Budapesti Szemle, 52. k., 1887) 87; Ausilia Roccatagliata: *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453–1454, 1470–1471)* (Genova, 1982) XX, XXVII–XXVIII, 36. és 119. szám; Ausilia Roccatagliata: *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene. Tomo I Pera, 1408–1490* (Genova, 1982) 34; Hristo Hinkov: *I rapporti economici della regione di Dobruja alla vigilia della conquista turca (Genova e la Bulgaria nel medioevo.* Genova, 1984) 356; *Cinquant'anni di storiografia medievistica italiana e sovietica. Gli insediamenti genovesi nel Mar Nero* (Genova, 1982) 342. (Rimna Dimitrovna Bondar véleménye); Ivan Sakazov: *Le relazioni commerciali fra la Bulgaria ed i Genovesi all'inizio del secolo XIV (Genova e la Bulgaria nel medioevo. i. m.)* 324, 326, 328; Nicoara Beldiceanu: *La conquête des cités marchandes de Kilikia et de Cetatea Alba par Bayezid II* (Südost-Forschungen, Band XXIII, 1964) 53, 65. (újra lenyomatva a szerző *Le monde ottoman des Balkans (1402–1566) Institutions, société, économie* c. kötetében, 1976); Káldy-Nagy Gyula: *A mohamedán vallási ideológia hatása a török hadjáratokra Hunyadi korától a kuruc mozgalmakig* (Németh Péter szerk.: *A török orientáció a XVII. századi magyar politikában.* Vaja, 1985) 48; J. Németh: *Zu den E-Lauten im Türkischen* (Helsinki, 1964) 12–13; Tardy Lajos: *Izsák zsidó orvos a perzsiai uralkodó és Corvin Mátyás összekötője a törökellenes világliga megszervezésében* (kny. a Magyar-Zsidó Oklevéltár XII. kötetéből. Budapest, 1969) 13; Friedrich Lütge: *Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts* (München, 1964) 16, 22; Michel Mollat: *Les routes maritimes* (tirage à part: Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen. Bulletin X 2|1972 Bucarest) 25; C. A. Macartney: *Eastern Europe (The Renaissance 1493–1520.* Edited by G. R. Potter. Cambridge, 1957 = The New Cambridge Modern History. Volume I) 385.

Lederer György

A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez (II. rész)

Az eddigiekben igyekeztünk összefoglalni annak a megkülönböztetett figyelemnek, élénk szimpátiának megannyi kifejezését, amellyel a magyar közvélemény és törvényhozás a „török tertvélnemzet vallása”, az iszlám felé fordult az 1870-es évektől az első világháború végéig. 1918-ban, úgy tűnik, nem csupán Bosznia-Hercegovina délibábja oszlott el, hanem ez a hazai „iszlamofília” is jócskán mérséklődött, pedig a megcsonkított országban élnek még muszlimok: már csupán százak, és nem száz-
ezrek ...⁹³

Medriczky Andor budapesti városházi tisztviselő jogot végzett ember volt, aki 1929-ben tért haza négyéves törökországi „tanulmányútrjáról”.⁹⁴ Szerzői munkásságát⁹⁵ áttekintve szembeötlő, hogy elsősorban a budapesti idegenforgalom lehetőségei és a termálfürdők ügye foglalkoztatta, valamint természetesen az iszlám, amely legyűgözte, csakúgy mint a kemalista reform. Ez utóbbiból meg kellett értenie azonban, hogy Ankara támogatására a magyarországi muszlimok aligha számíthatnak. Talán ezért esett választása az alig háromszáz fős török kolónia helyett az ennél nem sokkal több lelket számláló⁹⁶ budapesti bosnyák muszlim közösségre⁹⁷. Többségük a Monarcia katonájaként harcolt a háborúban – olyan emberek voltak mindenesetre, akik nem kívántak szülőföldjükön, a délszláv államban élni. Mint Durics, sokan megszerezték a magyar állampolgárságot, tehetősebb ember alig akadt közöttük. Magyar környezetükkel vallásuk, anyanyelvük és sajátos életszemléletük miatt azonosulni nehezen tudtak, pedig bizonyára szerettek volna. Jobbára egyszerű emberek, a törökökhöz hasonlóan iparosok, altisztek, kertészek, házaló árusok voltak, s aligha jutott volna maguktól olyasmi eszükbe, hogy iszlámjukat a „keresztény-nemzeti” frazeológiával körítsék, noha igencsak Trianon áldozatainak tekinthették magukat. A baloldalinak vagy szerb-barátnak nem mondható Durics sem spontán módon jutott erre az elhatározásra: magyar honfiúi „image”-ét keresztény pártfogói „csinálták meg”, ők írták irredenta, magyar sovíniszta beszédeit és róla az ugyanilyen hangvételű cikkeket, úgy tűnik nem annyira meggyőződésüktől mint inkább azon felismeréstől vezettetve, hogy a fennmaradni, sőt, hivatalosan érvényesülni óhajtó kisebbségnek vállalnia kell a nagy közösség eszméit, a társadalom vezető osztályának ideológiáját.

A bosnyák muszlimokat pártoló, formálisan 1932-ben megalakult *Gül-Baba Kulturkomité*⁹⁸ elnöke a Városházán 1926-ban megbuktatott⁹⁹ és nyugdíjas-ként a Gül-Baba utcába költözött „városépítő” dr. Bárczy István volt,¹⁰⁰ aki Medriczkyt barátságával és ebédmeghívásaival tisztelte meg. Támogató publicitást a ma-

Az I. részt lásd előző számunk 29–49. oldalán.

Világmozgalom – Budáért

Az Iziám sajtó felhívása
400 millió
Mohamedánhoz

Keleti fejedelmek

és Buda jövője

Budapest, 1932. június 5.
I. év. 6. sz.

Csőd előtt

az idegenforgalom?

– Bács léssz-e muzulmán akció központja?

Az idegenforgalom titkaiból

Mi történt és mi várható a muzulmán
akcióban?

ÁRA 10 FILLÉR

MAGYAR

Weekend

Budapestre jön

ZAFRULLAH KHAN,

India kereskedelmi és közlekedésiügyi minisztere,
az akirály helyettese

Magyar-Indiai gazdasági kapcsolatok
megteremtése előtti

Méltó környezetbe kerül végre
Gül-baba sírja

Százmillió mohamedán

A müezzin imája
250 év után

imája Budáért!

Az első mohamedán
istentisztelet

Gül Baba emléke,

mint

az idegenforgalom hatalmasrugója

– Repülő Károly városatyja Budáért

Megindult a keleti mohamedánság
idegenforgalma Magyarország felé

Muzulmánok zarándoklata Gül Baba badai sírjához

gyar zszurnalisztika külön alakja, a Telefonhírmondó egykori szerkesztője, Viraág Béla¹⁰¹ biztosított a muszlim szervezkedésnek lapjában, a *Budai Napló*-ban,¹⁰² ahol rendszeresen jelentek meg róla cikkek főként az ő, Medriczky, vagy dr. László Zoltán tollából. Ez utóbbi hírlapírói hivatása mellett és katolikus létére az egyházközség vagyongazdálkodási tisztét (*evkafreisiz*) is ellátta – a pénzügyeket, mint látni fogjuk, a Komité nem bízta a bosnyákokra. A „Vének Tanácsa”-nak is nevezett „Medzslisz” (a sajtó a „presbyterium” terminussal magyarázta¹⁰³) ülésein számos más keresztény is részt vett, így a háborúban a törökök lelkes barátjává lett Galánthay-Glock Tivadar nyugalmazott tábornok és műkedvelő festő,¹⁰⁴ Lidértejedi Kiss Árpád dr., a község jogtanácsosa és a mufti ruhatervezője,¹⁰⁵ Gegus Dániel nyugalmazott főkapitányhelyettes és rímfaragó,¹⁰⁶ valamint Umlauff Siegfried dr., „nyugalmazott boszniai járási főnök”, akiről még Tardy Lajos sem tudja, hogyan lett belőle hol „kajmakám” hol „baskijatib”,¹⁰⁷ pedig személyesen ismerte.

„A Gül-Babáról elnevezett Budai Független Magyar Autonóm Iszlám Vallásközség Helyi Szabályai” című tizenkét oldalas statutum¹⁰⁸ 20. §-a kitér arra, hogy „... a vallásközség azokat a nagy erkölcsi tekintélyű és magas társadalmi állású egyéneket, akik a vallásközség léte, fenntartása és fejlesztése körül kiváló érdemeket szereznek 'a vallásközség védnöke' (*müfettis*) ... címmel tiszteli meg”. Nyilván a szerzett érdemek mértéke vagy a „társadalmi állás” szerint volt még „pártfogói” (*müfettis naib*), „dísztanácsosi” (*runszi aza*) és „dísztagi” (*aza*) cím is, amelyekkel oklevél is járt. Nem tudjuk pontosan, hányan áhítoztak ilyenre, de meglehet, hogy a derék bosnyákoknak nagyobb szükségük volt rájuk, mint nekik azokra. Bárczyn és Kozma Jenő országgyűlési képviselők¹⁰⁹ kívül még három magyar „müfettisről” tudunk: dr. Hennyei Vilmos volt államtitkárról,¹¹⁰ a Hollós Mátyás Társaság elnökéről, a nagy budai lokálpatrióta Viraág Béla szerkesztőről, ugyanezen Társaság „alelnök-háznagyá”-ról, valamint báró Petrichevich György nyugalmazott ezredesről,¹¹¹ a katonai Mária Terézia Rend központi titkáráról, a Gül-Baba Kulturkomité alelnökéről. E személyiségeknek volt akkora tekintélyük és befolyásuk, hogy mikor bosnyák pártfogoltjaik 1931. augusztus 2-án községük megalakulását bejelentve és elismerését kérve jelentkeztek Liber Endre alpolgármesternél az nem dobta ki, hanem „szeretettel fogadta” őket.¹¹²

Az egyházközségnek nem csupán védnökei voltak, hanem vezetősége is. Mindenekelőtt Reszlovics Mehmed „jegyző-titkár”-¹¹³ és Mehmedagics Iszmail „budai imám”-ot és „muftihelyettes”-t¹¹⁴ kell megemlítenünk. Utóbbi műezzinként is működött, néha Dsinics Atif¹¹⁵ helyettesítette. Kivette részét a Medzslisz munkájából Topcsagics Musztafa, Hajdics Hajdar, Ozmanbasics Avdo és Csátics Abid is.¹¹⁶ A község feje természetesen Durics volt, akinek neve alatt két magyar nyelvű hittankönyv is megjelent.¹¹⁷ „Egyházfői méltóság”-át csupán az időközben egyetemi lektorra lett, magát a török kolónia papjának tekintő Abdul-Latif vitatta, meglehetősen erőszakosan. A bosnyákok felajánlották ugyan neki a „kádi” címet,¹¹⁸ ő azt azonban nem fogadta el.¹¹⁹ Abdul-Latifot eleinte – már egy évvel Durics „beiktatása” előtt – Medriczky is pártolta,¹²⁰ de összeférhetlenségét látva szembefordult vele.¹²¹

A mind élesebb polémia Durics és Abdul-Latif, valamint híveik között éveken át

húzódott a budapesti sajtó hasábjain, alighanem az olvasóközönség derűtségére.¹²² A több mint húsz éve Budapesten rezidens török¹²³ lenézte a bosnyák menekülteket, s kérte velük szemben követsége támogatását, amelynek fizetett alkalmazottja lett volna.¹²⁴ Béhidj török követ valóban közben is járt érdekében Apor Gábor báró külügyminisztériumi osztályfőnöknél.¹²⁵ Abdul-Latif hátránya abban állt, hogy nem volt magyar állampolgár – amit a bosnyákok igyekeztek kihasználni, hivatkozva a már idézett 1895: XLIII: 13. §-ra –, Duricsé pedig abban, hogy a hatóságok nemigen vették őt komolyan. A vallás- és közoktatásügyi miniszter nem annyira a török követség ellenkezése miatt nem ismerte el a Gül-Baba Egyházközséget, hanem ezért. Hiába mondták a bosnyákok magukat és mások őket hűséges magyar hazafiaknak, ez nem bizonyult elégnek, hiszen még magyarul sem tudtak tisztességesen. Nem használt ügyüknek az sem, hogy a protestáns sajtó éppenséggel nem üdvözölte szervezkedésüket,¹²⁶ igaz, a katolikus sem kímélte őket: „... a dolog végre is ragyogó: beépíteni Budapestbe egy kis ál-Keletet hamis műezzinekkal, hamisítatlanul valódi dohányutcai bajadérokkal és egyéb kellékekkel ... a félvilág körül élő és most már többé-kevésbé agonizáló pesti vállalkozó társadalom (újságjai) ... az állam és a mohamedán egyházi vagyon támogatásáról beszéltek, szubvenció híre és pénz szaga volt a levegőben, és ezt a rég érzett illatot hirtelenében felneszelt érdeklődéssel szívták magukba...”; „...a mohamedanizmus a török néplélek egészét és ősi etnikumát a velőig megrentő és megfertőző idegen valami, amitől igyekezni kell minél radikálisabban megmenekülni.”¹²⁷

A *Református Élet* nyersen feltette a kérdést: „Ki hívta az effendit Budapestre?”¹²⁸ (ti. Duricsot). A *Magyar Kultúra* glosszáirójának ironizálása nem volt egészen alaptalan: ma már nehéz eldönteni, hogy a keleti (luxus) idegenforgalom és a magyarországi iszlám ügye közül melyik volt a fontosabb Medriczkynek, hogy tervei között melyik szolgált esetleg a másik számára ürügyül, illetve érv gyanánt. Elképzelései szerint a kettő jól kiegészítette volna egymást: mint Kelet és Nyugat kapuja, mint történelmi zarándokhely Buda – török emlékeivel és gyógyvizeivel – vonzani lett volna hivatott elsősorban muszlim krózusokat, de más hittestvéreiket is, akik nálunk pénzüket, hazájukban pedig e sokat szenvedett Csonkaország és „turáni” népe jó hírét költötték volna. Tán így még a magyar árukivitel is fellendül majd¹²⁹ – álmódzott Medriczky elybarátaival a nagy válság éveiben, amikor a fővárosi szállodákban kevés vendég és még kevesebb gazdag vendég foglalt szobát. (Igy kaphatott ingyen lakosztályt Durics mufti előbb a Bellevue,¹³⁰ majd a türbéhez közel állt Esplanade Hotelben,¹³¹ „míg felépül a mecset”, hogy az Esplanade hallja a bosnyák muszlimok alkalmi imatermévét váljon.) Nem csupán a *Budai Napló* közölt olyan türelmetlen, indulatos – és a nyugati látogatókra számító IBUSz-t, illetve Idegenforgalmi Tanácsot bíráló¹³² – cikkeket, amelyeknek szerzői a turizmus, sőt, a nemzetgazdaság siralmas állapotán, az Európától elárult, ellenségének gyűrűjébe vont jobbra érdemes magyarság elszigeteltségén a Kelet, jelesül az iszlám testvéri jobbát megragadva óhajtottak változtatni.¹³³ Ha egy-egy maharadzsa, reumás indiai politikus vagy akár egyiptomi üzletember megszállt néhány napra a Gellértben, a *Budai Napló* lelkesen ünnepelte,¹³⁴ rámutatva alkalmasint a szegényre, hogy az illető nem lelt templomot, hol istenét imádhatta volna, továbbá arra, hogy a vele találkozni siető bosnyákok milyen értékes „nemzetközi kapcsolatokat” ápolnak.

„Buda történeti városában dícsérjük Allaht“

Amikor a müezzin Mi az igazság a magyar orthodox mohamedánok körül?
viből megszólal Budán Meséjét akarnak Gül Baba síjja mellé és müezint a minaretbe
Az autonóm magyar izlám-
vallásköztség megalakulása
 250 év után újból megszólal a müezzin Budán

Nyílt levél
 Abdül Lahit urhoz, aki
 magái mohamedán
 lelkésznek nevezi
 Gül Baba hívője újja a Keleten
 Itt iszlám népe között buótt a magyar felámadás eszméje

Több mint 100 magyar hívőt szerzett
 a reformált iszlám-egyháznak
 egy év alatt Ayaz kán

Júniusban Budapesire jön Zalar Ullah kán, hogy itt megalakítsa
 az európai iszlám központját

BUDAPESTI NAPLÓ

Hazaérkezett Indiából egyéves adomány-
 gyűjtő úttjáról Durics Husszein Himi
 mohamedán főmufti

15.000 fontot hozott Gül Baba mecsetjére
 A budai főmufti adja össze mohamedán ritus szerint
 Zogr királyt és Apponyi Geraldine grófnőt
 Ramazán-Bajrárnak ünnep Budán

Krisztustól Mohamedig

Bárczy István :

Küiönös közjáték
 Gül Baba körül.

A Kelet követe

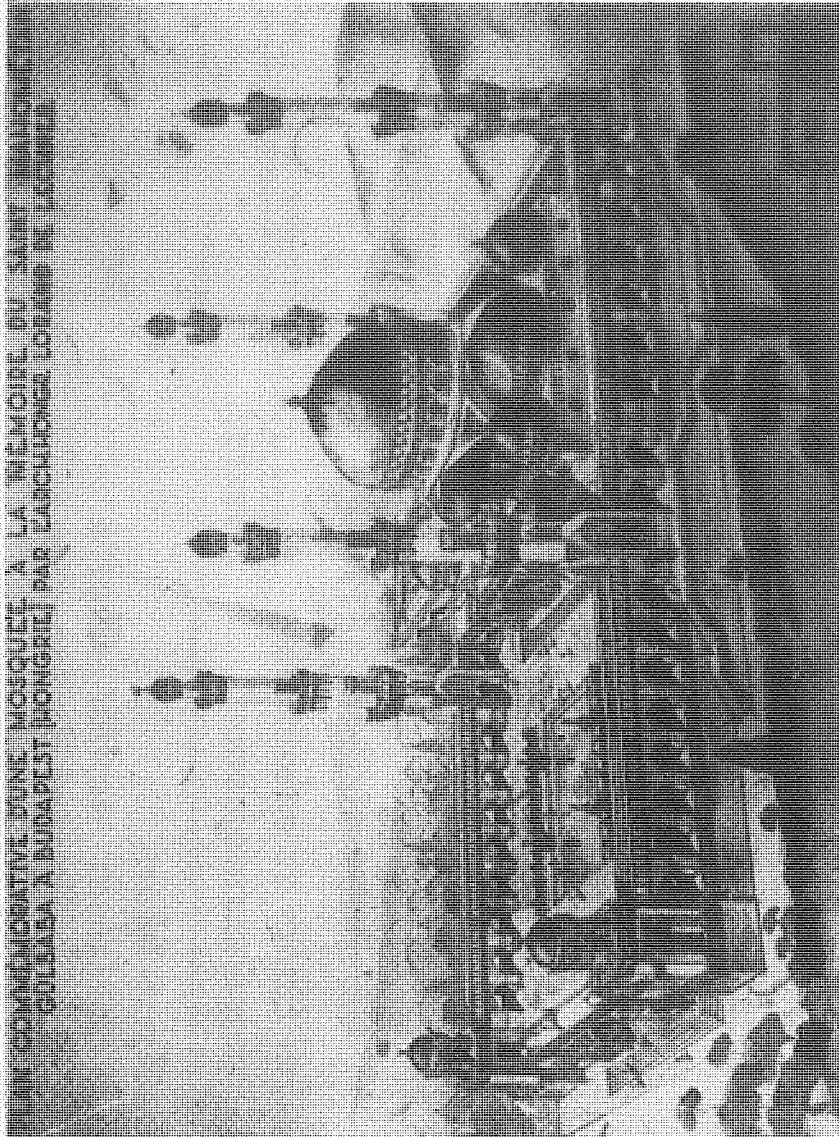
Szirtia emirje, Sekrib Arszlán herceg Budán
 — A Hollás Melyés Társaság ünnepi lelkondója —

**India kereskedelmi minisztere Pesten
 akarja terjeszteni a mohamedán
 vallást** Az Előtte cikke egy indiai újságban

Az iszlám hazai pártfogói nem érték be Suppinger Ferenc (1931)¹³⁵ és Lechner Lóránd (1935)¹³⁶ cseppet sem kicsinyes mecsetterveivel. Eltökélték egy muszlim főiskola, „collegium islamiticum”¹³⁷ felépítését is, ugyancsak a türbe mellé.¹³⁸ Derviseket is vártak.¹³⁹ Durics már-már egy muszlim város emírijének képzelhette magát, az időközben fogalmazóvá előlépett, de egyre szerényebb környékre költöző Medriczky dr.¹⁴⁰ pedig legalábbis jómódú embernek.

A tervezett vállalkozásnak: semmiféle anyagi fedezete sem volt. Úgy tűnik, Medriczky hiába próbálta újságcikkben, majd hosszú magánlevél útján¹⁴¹ elnyerni Ripka Ferenc főpolgármester támogatását, a miniszterelnökhöz fordult tehát. Az 1935. július 5-én kelt nyolcoldalas folyamodványt¹⁴² Bárczy, Petrichevich és ő írta alá. Ebből idézünk részleteket: „... A magyar mohamedánok autonóm egyházközségének a magyar hatóságok részéről való elismertetése ez idő szerint különböző okokból még nem történhetett meg, ez a körülmény minden akcióképességüket részint megbénítja, részint pedig különböző nehézségeket támaszt. Megemlítésre méltó az a szívós küzdelem is, amelyet az egyik külföldi állam budapesti képviselője az itt élő török állampolgár lelkésznek a kérelmére ennek a mozgalomnak az elfojtása érdekében már évek óta folytat. ... A magyar mohamedánok ez idő szerinti konkrét törekvése kétféle irányú: a) az orthodox Iszlám világnak vallásos célokra közismerten nagy áldozatkészségét és összetartását felhasználva, meg akarják teremteni az anyagi lehetőséget annak, hogy tulajdonul megszerezzék a Gül-Baba sírja körüli ingatlant, ott részint vallási célokra alkalmas helyiségeket, részint orthodox mohamedán vallású főiskolai hallgatók részére rituális internátust és iskolát, részint pedig Budapest fennsíkú panorámájához méltó mecsetet létesítsenek, azonkívül vallásos tudományos munkálkodást is kezdeményezhessenek, így például a Korán magyar nyelvű fordításának a kiadásával. b) Ugyanakkor, amikor erre a célra az iszlám világban a legkiválóbb mohamedán személyiségek erkölcsi támogatásának biztosítása után önkéntes adományokat gyűjteni kívánnak, egyúttal a gyűjtési körút alkalmával vetített-képes propagandaelőadásokat tartanak az iszlám legtöbb városában, az ottani lapokban ugyanilyen irányú hírlapi cikkeket helyeznek el, valamint a személyes érintkezés során meghívják Magyarországra is azokat a mohamedánokat, akikről gondolják, hogy az országra nézve utazásukból kulturális, gazdasági vagy idegenforgalmi haszon származhatik.

Mostanában válik időszerűvé ennek a keleti gyűjtésnek a megszervezése és lebonyolítása. Éppen ezért arra kérjük tisztelettel Nagyméltóságodat, kegyeskedjék engedélyt adni arra, hogy a magyar mohamedánok választott lelkésze, a magyar állampolgár Durics Husszein Hilmi budai mufti, valamint az ugyancsak magyar állampolgár Reszulovics Mehmed bég, magyar katonatiszti sportoktató, a magyar mohamedán egyházközség fentebb körvonalazott törekvéseinek megvalósítása céljára a külföldi mohamedánok körében önkéntes adományokat gyűjthessenek, és ezeket az összegeket a Gül-Baba Comité bankfolyószámlájára befizessék ... Szükségesnek tartottuk megalapítani a Gül-Baba Comitét, amely politikai, valamint erkölcsi tekintetben bizonyos mértékű felügyeletet gyakorol a mozgalom felett ... A Gül-Baba Comité a maga részéről gondoskodni kíván és fog is arról, hogy a gyűjtött összegekből a gyűjtés időtartama alatt csakis a ténylegesen felmerült készkiadások megtérítésére utaltassék ki pénz ... Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Arra való tekintettel, hogy az egész

1. Lechner Lőránd mecsetterve

Megjött és beszél keleti útjáról a budai főmufti

Durics Huszein. Elhívt két hónapig aseptalan vácskakodásra fogvatartották Tricsztben — Az Iszlám feje ülteterte a magyar mohamedánok hittörzségét

Hetvenöt új hive van
az Ahmadija-mozgalomnak Budapesten

Diszkardot vitt az albán királynak a budai nagymufti

Szoifajárás Gül Baba sírjánál 1877-ben

„Gül Baba, az erkölcsstelen
kävéháztulajdonos“

A Ramazán-böjt befejező béke-ünnep — hercegs nyilatkozattal

**Ayaz khán
az Iszlám napját akarja
felragyogtatni Budapesten**

Beszélgetés az új mohamedán mozgalom vezérével

**Kelethatalmaskalifájának
hittérítő prófétái
megérkeztek...**

Budapest, mint muzulmán centrum, ahol Allah mesesétjében a magyar pogányok is áldoznának Hadurnak

Négyszáz ahmadista Budapesten

Látogatás egy különös gyülekezetben

A magyar mohamedánok ünnepe
Kurbán-Bajrám

**Ki hívta az elflendít
Budapestre ?**

ISZLÁM HIT TAN

*IRTA
IMAM, DURICS HUSZEIN HILMI EFFENDI
BUDA, MUFTI*

**Az Édességek Ünnepe
Budán**

*Gül Babánál a magyar mohamedánokkal
a Ramazán végén*

mozgalom sem célját, sem eszközét tekintve nem nevezhető bármily tekintetben mindennapi mozgalomnak, azonkívül tekintettel arra, hogy annak eredményessége a lehetőségnek legszélesebb határvonalai között mozog, tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat, hogy a fent kért engedélyt a Gül-Baba Comitében részt vevő tekintélyes személyiségek erkölcsi súlyára való tekintettel minden különösebb korlátozás nélkül három esztendő tartamára megadni méltóztassék ...”

Vajon mit szolt mindehhez Gömbös, ha ugyan olvasta? Annyi bizonyos, hogy Duricsot a Lidértejedi tervezte „magyaros főpapi ornátusban”, fehér turbánnal a fején kétszer is elküldték Keletre adományokat gyűjteni. Nem tudjuk pontosan, ki fizette ezen utak költségeit, de azt igen, hogy egy Paul Mosenig nevű ember 1937. július 13-án Bécsben kelt levelében a muftinak kölcsönadott összesen mintegy húsz ezer olasz líráját (5000 P) és annak kamatait követelte vissza, perrel fenyegetőzve.¹⁴³

A budapesti muszlimok legaktívabb külföldi pártfogójának alighanem a pániszlám és az arab nacionalista mozgalom nagyhírű alakja, a Népszövetség mellett működött *Comité syrio-palestinien* elnöke, Chekib Arslan¹⁴⁴ bizonyult, aki sokszor megfordult a magyar fővárosban. Hajdan Goldziherrel ebédelt itt együtt,¹⁴⁵ a harmincas években pedig Bárczyval és a Gül-Baba Komité tagjaival, de szívesen látta őt a Henyney vezette Hollós Mátyás Társaság is.¹⁴⁶ Noha ismerte Duricsot, inkább Medriczkyvel levelezett,¹⁴⁷ akit bármennyire imádott – mint a Jegyzetekben idézett soraiból kiderül, nem túlzás így fogalmaznunk –, mégsem tudott rajta érdemben segíteni. Arslan emír nagyságát az arab világ is igazán csak halálát követően ismerte fel, amint az a kiváló elméssel megesik. Bár közbenjárása az iraki uralkodónál nem bizonyult gyümölcsözőnek, annyit megtett, hogy a magyar iszlám ügyének némi nyilvánosságot biztosított folyóiratában, a *La Nation arabe*-ben.¹⁴⁸ Innen tudjuk, hogy Reszulovics Mehmed felszólalt az Európai Muzulmánok Kongresszusán (1935. október), mielőtt Duriccsal együtt továbbutazott volna Alexandriába,¹⁴⁹ Zsebükben ott lapultak Arslan különféle arab hatalmasságokhoz címzett ajánlólevelei.

1934-ben Durics és Mehmedagics Iszmail már megfordultak Egyiptomban, Szíriában és Palesztínában. Jeruzsálemben a Pániszlám Kongresszus zsidógyűlölő fejtől, Hadzs Amin al-Huseini nagymuftitól (Hitler későbbi barátjától) keleti ígéreteket kaptak.¹⁵⁰ Igen valószínű, hogy az 1935–36-os nagy út – Alexandria-Jeruzsálem-Damaszkusz-Bagdad-Bombay-Haidarabad – sem járt nagyobb sikerrel. E másodikról többet tudunk, hála Reszulovics „Mehó” színes útinaplójának, amely Medriczkyhez címzett levelek, jelentések formájában maradt ránk.¹⁵¹ A Ludovika Akadémián afféle „anyagbeszerzőként” majd vívóedzőként¹⁵² dolgozott „Mohamed Ali Ahmed Bey” (muszlim földön így mutatkozott be Reszulovics) nem tartotta különösebben nagyra a budai nagymuftit: „Kedves Barátom. Ne gondolj, hogy én azért kértem a felhatalmazást, hogy magamat toljak előre Duriccsal szemben. Nem barátom. Nem az én szokásom, hogy tolakodó legyek, hanem a közös barátunké... Keleten ellenben képességek kellene hozzá, hogy valaki mufti lehessen. Duricsra úgy kell vigyázni, mint a gyerekre. Durics csak akkor jó és akkor tud rendesen viselkedni, ha valamitől fél. Nekem felhatalmazás kellett, hogy féljen tőlem a barátom, és nem azért, hogy irjanak rólam az újságok. Te aki Keleten voltál tudod, hogy mit jelent moh. muftinak lenni. Engemet nem vezetnek és nincsenek saját érdekeim, hanem az egyháznak érdekeit iparkodom előre vinni...” (Haidarabad, 1936. I. 27.). „Hilmy, hogy mit szo-

Ayaz Khán,

az ahmadi mozgalom vezére
hivőket toboroz Budapesten

Eddig négy magyar követője akadt az indiai
császárok kései leszármazottjának

Arslán emír

ünnepelte a „Hollós Mátvás Társaság”
— világhíresen már a magyar mohamedán vallásútság. —

Ibrahim Naszir próféta
hirdeti Budapesten

a Szent Korán tanítását
Budapestre jön

ZAFRULLAH KHAN,

India kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere,
az alkirály helyettese

Magyar-Indiai gazdasági kapcsolatok
megteremtése elől

Az Iszlám ujjászületése
A Budai Napló

a mohamedán világsajtóban

Aperzsánő fátyola és egyéb
érdekes keleti titkok

Budapestre érkezett Marzieh Nabil, a washingtoni
perzsa követ leánya és Miss Root amerikai újságíró

Budapestre érkezett az új

keleti vallás misszionárusa

Hivőket toboroz a hindu békepostol

Évűzades küzdelmeink
sikere:

végre állam és főváros is Keleten
keresi a magyar idegenforgalom
forrását

Baha'o'llah papnői Budapesten

A „telekezetenfelli vallás” két apostola, a perzsa Marzieh
Nabil és az amerikai Mrs. Root beszélnek az egységes
vallás világgállamáról

„Mindennévé befurakszunk és elhinnjük
a bekegondolat mételtyét”

Miss Perzsia fátyol nélkül

Mirza Ali Kuli perzsa kán leánya Budapesten

Keleti vendégek Budán

kott írni Umlauffnak újságok részére az nem tudok. Gül-Baba Comité mint hivatalos szerv magy. moh. egyháznak tartozik cenzura alá vonni az összes cikkeket, ami a nyilvánosságra kerülnek egyházzal kapcsolatban ... Nagyon kell vigyáznom a Hilmyre és az ő buta beszédeire, mert nem szeretnék ha úgy járnánk, ahogy ő szokott az ő utazásaival járnunk ...” (Bagdad, 1935. november vége). „... Anyagi sikerünk nem volt Arabiában ... Természetesen, hogy nem várhatunk semmit Egyiptomból, mert saját bőrükről van szó ... Palesztinában hasonló a helyzet. Ottan nagy bajok vannak a zsidókkal...”

Ha adományokat nem kaptak is, nem lehettek egészen elégedetlenek: arisztokraták, vezető politikusok fogadták őket – Irakban a király, Haiderabadban a helyi uralkodó, a nizam – és a sajtó is írt róluk.¹⁵³ A hazai iszlámot propagáló előadásaiknak sikerük volt, bár különös módon több ezer kilométerre a magyar fővárostól akadtak volna olyanok, akik a „konkurenciát”, a török közösség papját pártolták. „Abdul-Latifnak intrikái nem a mi személyeink ellen irányulnak, hanem Magyarország ellen. Mi magyarok vagyunk és Magyarorszáért dolgozunk” – írta Reszulovics, aki valóban izgalmas, korrajznak is beillő útjegyzeteit meg akarta jelentetni Medriczkyvel.¹⁵⁴

Szemben azzal amit a *Magyarország*-nak hazatérése után Durics nyilatkozott,¹⁵⁵ 1936 nyarán a mecset és a muszlim internátus felépítésére nem gyűlt össze pénz. A nagymufti „volt harcostársának”, az időközben albán köztársasági elnökké majd királlyá lett Zog(u)-nak segítségével is csak bízni lehetett, nem sok alappal. Pedig Durics számos alkalommal látogatott el Tiranába,¹⁵⁶ még ajándékokat, egy Bárczy gyűjteményéből származó díszkardot és a felépítendő mecsetet ábrázoló, márványlapra szerelt ezüst plakettet – a magyar vám 450 P-re értékelte¹⁵⁷ – is vitt a királynak, akit kikiáltottak a magyar iszlám mozgalom védnökévé. E kitüntető címet Benito Mussolini is megkapta.¹⁵⁸ A barátságos levelekkel Zog sem fukarkodott, sőt, a Szkander Bég Rend tiszti jelvényével sem, anyagi áldozatra azonban nem vállalkozott. Igaz, nem is igen ért rá a dologgal foglalkozni: ekkoriban ünnepelte országának függetlenségének huszonöt és trónralépésének tíz éves jubileumát, valamint saját mennyegzőjét Apponyi Geraldine-nal – a frigyét a *Budai Napló* szerint¹⁵⁹ a nagymuftinak kellett volna megáldania, de ezt semmiféle más forrás nem erősíti meg. Nem sokkal később az iszlám másik „nagy protektora”, a Duce elűzte Zogot trónjáról, s ezzel szertefoszlottak a bosnyákok reményei. Medriczky fáradhatatlanul, de kevesebb meggyőződéssel agitált tovább a keleti turizmus mellett, Durics nevét azonban már nemigen emlegette. Azért is megnehezíthetett rá, mert a nagymufti belépett a Nemzeti Frontba,¹⁶⁰ amitől Medriczky nem lehetett elragadtatva, hiszen világnézetében inkább Bárczyéhoz állt közelebb. A seker- és a kurbán-bayramot a muszlimok – bosnyákok és törökök külön-külön – továbbra is megünnepezték,¹⁶¹ a harmincas években sorra jelentek meg az „ismeretterjesztő” cikkek arról, hogy mily közel áll egymáshoz kereszténység és iszlám,¹⁶² hogy ez utóbbi nem azonos a törökökkel,¹⁶³ amint azt a legtöbben vélték, hogy Gül-Baba türbéjéhez jó lenne mecsetet építeni, vagy ha mégsem, legalább rendbehozni azt és elbontani körülé az oda nem illő Wagner-kastélyt.¹⁶⁴ E téren azután negyedszázadon át nem sok említésre méltó történet, hacsak nem számítjuk az „indoszittyá” Zajti Ferenc 1943-as memorandumát a „*Budapest Székesfőváros területén a rózsadombi Gül-Baba-émlékhez tartozó teletöm-*

2. Ayaz a pesti járókelők között 1936-ban

3. Abdul-Bahá a pesti Ritz Szálló előtt 1913-ban a teozófus Stark Lipót villamosmérnök és Germanus Gyula között – mögöttük a mester perzsa és német hívei

bön megépitendő Turáni Népek Levente- és Diákkotthonáról”.¹⁶⁵

1936-ban elhunyt Viraág Béla, s utódja Lippay Gyula, illetve a *Budai Napló* örökébe lépett *Budai Krónika* kevésbé bizonyult lelkesnek, ami az iszlám ügyét illette, még ha közölt is róla néhány cikket. 1940 februárjában, a János Kórházban tüdőbetegségébe belehalt Durics Huszein Hilmi, a tragikus és komikus Don Quichote, ahogyan költői nekrológia nevezte,¹⁶⁶ s 1946 szeptemberében Abdul-Latif is örökre lehunyta szemét. A két ellenfél a Rákoskeresztúri Új Köztemető 124-es parcellájában nyugszik, alig néhány lépésnyire egymástól. Mint már esett róla szó, 1944 végén Medriczky is eltűnt, mielőtt azonban elbúcsúznánk tőle, témánk egyik legfőbb forrásától és hőstől, meg kell emlékeznünk egy figyelemreméltó vállalkozásról, amelybe akkor fogott bele, amikor a „budai nagymufttól” – úgy tűnik – elfordult. 1936–37 az „ahmadija éve” volt.

1936 februárjában érkezett meg Budapestre a Brit Indiáról a khadiani kalifa, Mahmud Ahmad Basir ud-Din misszionáriusa, az akkor huszonhat éves irodalmi és jogi doktor, Hadzs Ahmed Ajaz Kán, hogy a „True Islam” számára meghódítsa a magyar fővárost. Ez bizonyos értelemben sikerült is neki: jó sajtója volt.¹⁶⁷ A megjelent cikkekből ítélve „híveinek” – talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy „az iránta és eszméi iránt lelkesen érdeklődőknek” – száma hetven és négyszáz között lehetett. Emeljük ki Orbán (Béla) Musztafa és Avar Gyula dr., a nagyrészt értelmiségiekből állt gyülekezet vezetőinek nevét. Másokról is tudni vélek, ám akikkel még beszélhettem közülük nem vállalják akkori szerepüket, vagy legalábbis „világibb módon” kommentálják azt.

Dr. Ajazt nem csupán kalifája küldte, hanem Bárczy és Germanus hívta volna ide. Előzőleg Bombayban készült térítő útjára: Baktay Ervin tanácsára magyarul tanult, amit hasznosítani tudott. Amint elhelyezkedett az Aréna és a Thököly út sarkán bérelt lakásban – amelyet a misszió központjának szánt –, rögvest hirdetni kezdte a „reformált iszlám” főbb tanait: a békét „Isten és ember, ember és ember, férfi és nő, nemzet és nemzet, vallás és értelem, tőke és munka, kormány és alattvaló között”. „Fellépett” az English Speaking Circle-ben, a Lafontaine Társaságban, a Dolgozó Nők Klubjában, az „Őserő” Barátok Körében és ahol csak tehetette, még a pesti utcán is. Nem csupán mondandójának volt sikere, hanem személyes varázsának is: „Arca olajbarna, szurokfekete szeme csillogó, mélyén az Okosság és a Naivitás adtak egymásnak tartós találkoztót ... Turbános, lengő-fátylas karcsú alakja már nemsokára annyira hozzátartozik majd a városképhez, mint mondjuk a Gül-Baba mecset.” – írta róla a *Magyar Hírlap*. A fiatal és ekkor még nőtlen térítő kétségkívül hatással lehetett közönségére, bár – mint a *Mai Nap*-nak nyilatkozta: „Nőket nem is próbálok megtéríteni, mert igazi mohamedán más nővel, mint a feleségével nem foglalkozik.” A *Pesti Napló* munkatársának, Rónai Máriának még a kezét sem volt hajlandó megfogni.

Medriczky („aki évek óta fáradozik Magyarország keleti kapcsolatainak kimélyítésében csöndben, feltűnés nélkül” – *Esti Kurír*) fantáziát látott az ifjú indusban, összehozta a Komité tagjaival, elintézte, hogy fogadja őt Szendy Károly polgármester és más közéleti személyiségek, szépeket nyilatkozott róla továbbá az *Esti Újság*-nak,

az *Esti Kurír*-nak és persze a *Budai Napló*-nak – itt jegyezzük meg, hogy az egyik gyászbeszédet Viraág temetésén maga Ajaz mondta el.¹⁶⁸ A muszlimbarát városházi fogalmazó azonban ezúttal emberére akadt: Ajaznak segítségre talán szüksége volt, de arra nem, hogy dirigálják, mint a bosnyákokat. Ő Khadianból kapta az instrukciókat. Kapcsolata Medriczkyvel mindazonáltal szívélyes maradt, de hiszen mindenkivel barátságos, szeretetreméltó volt, amint hite diktálta. Talán túlcserélő filantropiája vezette arra a ballépésre is, hogy „a turáni egyistenhívők mozgalmát, mint faji és mint nemzeti mozgalmat szívből üdvözölje” (*Turáni Roham*). A szélsőséges sovíniszta és antiszemita „főtálos”, Márton Jenő¹⁶⁹ a maga céljaira használta ki a hadzs jóindulatát: „... menj vissza Ázsiába ..., mondd el, hogy ez a nép acélos és fiatal, kitárt lélekkel várja Kelet eszmevilágát, most újítja meg hitét, visszatér őseinek közös Egyistenéhez ... Mondd, hogy a Tisza táján nagyon sok földnek a gazdája idegen nevet visel, mondd el, hogy új honfoglalásra van szükség, és imádkozunk a Hadak Istenéhez, hogy mennél előbb jelenjenek meg a keleti égboltozaton Csaba vitézei, kelet daliás turánjai, akikkel egyesülve uralni fogjuk a jövő évtizedreidit” (*Turáni Roham*). A *Pesti Napló* és az *Előre* okkal sajnálkozott afelett, hogy a „béke és a megértés prófétáját” „egyoldalúan informálták” az új turáni vallás felől. Aligha ebben az összefüggésben kell értelmeznünk Ajaz dr. látnoki szavait, amelyek *Az Est*-ben jelentek meg: „Itt Európában elérkezett az az idő, amit megjósolt a Biblia és a Korán: a két nagy erőnek, Gógnak és Magógnak összeütközése. Az egyik erő a kommunizmus, a másik a fasizmus. Ha ez a két nagy erő megvívja küzdelmét, akkor majd rájönnek az európaiak arra, hogy tulajdonképpen miért élnek ...”

Tovább növelte Ajaz népszerűségét, hogy tucatszám írt Magyarországról áradozó, a trianoni határok felett kesergő cikkeket olyan indiai lapokba, mint a *Hindustan Times*, a *Sunrise*, az *Al-Fazl* és a londoni *The Moslim Times*,¹⁷⁰ aminek híre élénk visszhangot keltett a magyar sajtóban. A hungarofil békeapostol sikerének láttán az ugyancsak missziós ambíciókat tápláló *Református Élet*¹⁷¹ csupán irigységét tudta kifejezésre juttatni. 1937 elején „erősítés”, azaz újabb térítő érkezett Khadianból a matematikus dr. Ibrahim Nászir személyében, aki csatlakozott az akkor már az Akácfá utcában működő Ajazhoz, és hamarosan felváltotta őt.¹⁷² Két magyar nyelvű ahmadita brosúrát is kiadtak,¹⁷³ ám úgy tűnik, fő feladatuk Sir Mohamed Zafrullah Kán, India közlekedési és kereskedelmi minisztere, az ahmadija mozgalom vezető egyénisége budapesti útjának előkészítése volt.¹⁷⁴ Ő 1937, augusztus végén meg is érkezett, tolmácsolta a khadiani kalifa vágyát, hogy a magyar főváros legyen az „európai iszlám terjesztésének központja”, s igyekezett meggyőzni kultuszminiszterünket arról, hogy járuljon hozzá egy mecset felépítéséhez a Gül-Baba türbéné! Az eddigiek alapján nagyjából el lehet képzelni, mennyire vette komolyan Hóman ezt az ötletet. Ajazt még Zafrullah megérkezését megelőzően Prágába, majd Varsóba küldték át, ahol az általa életrehívott közösség tartósságát tekintve eredményesebb munkát végzett¹⁷⁵ mint Magyarországon. Szíve azonban, úgy tűnik, nálunk maradt.

A ma hetvennyolc éves Ahmed Ajaz Kán a „Pak-Friends of Hungary Tisz(t?)a-Magyar Corporation, Mahagujar-Magyar Union” elnöke, piros-fehér-zöld levélpapírján a Magyar Hiszekegy és a turániak hajdani jelmondata áll („Él a Magyarok Istene! Rajta kívül más isteneid ne legyenek!”), valamint egy kérés: „Pak Friends of Hungary

kernek szepen: *HAZADNAK RENDULETENUL LEGY HIVE, O' MAGYAR*" (sic!). Az ív hátoldalán rövid tanulmányát olvashatjuk: „*Hiszek Magyarország Feltámadásában*” címmel. Khariani háza („Villa Budapest”) kertjét patak szeli ketté: a bal part neve Pest, a jobbé Buda.¹⁷⁶ Fiával, Csabával felfedezték Pakisztánban a „magyarok rokonait”, a „gugyárokat”, jobbára ők alkotják az említett „Corporation”-t. A magyar emigráció számos lapjába írt már, de jó kapcsolata van islamabadi nagykövetségünkkel is. 1971. szeptember 9-én megkapta a Magyarok Világszövetsége „legmagasabb kitüntető jelvény”-ét.

E sorok íróját nem csupán az Ajaz dr. budapesti missziójáról olvasottak-hallottak nyűgözték le, hanem egy másik mozgalom is, amelyre azonban itt nem térhetünk ki. Nem csupán terjedelmi okokból, hanem azért sem, mert legalábbis erősen kétséges, hogy a bahái hit napjainkban mennyiben tekinthető még muszlimnak, még ha vitathatatlan is, hogy a tizenkettes *šīcá*-ból származik. Hogy áttekintsük magyarországi szereplésüket,¹⁷⁷ ahhoz még a harmincas évekhez képest is negyedszázadnyit kellene visszaballagnunk az idő ösvényén, 1913-ig, amely év áprilisában Baháullah fia, Abdul-Bahá, a „Mester” Budapesten járt. 11-én este, a régi képviselőház épületében „a közönség spontán tapsviharban tört ki, átérezve annak mély szimbólikus értelmét, hogy ott látta együtt, amint egymás kezét fogták, három nagy világvallás képviselőjét: a magas állású katolikus főpapot (Giesswein prelátust – L. Gy.), a nagynevű zsidó orientalistát (Goldziher¹⁷⁸) és a bahái mozgalom lelkes hirdetőjét”.¹⁷⁹ Egy bizonyonnyal rendkívüli ember, Martha L. Root és szintén amerikai térítő kollégái közreműködésével alakult meg az 1930-as években az első magyar bahái szervezet, amelyet a nyilasok megtizedeltek ugyan, de amely 1945 után képes volt újjászületni. Mikor azután 1950-ben vezetőjét, Szántó-Felbermann Renée-t behívják a Belügyminisztériumba és „figyelmeztetik”, ő sorsára hagyja a közösséget, 1956-ban pedig az országot.¹⁸⁰

1949-ben hazánk és általában a népi demokráciák történetében olyan időszak kezdődik, amelyben a körülmények nem kedveznek az egyházak fejlődéséhez, a vallásos élet kibontakozásához. A kisebb, tisztázatlan státusú gyülekezetekre nézve ez még inkább érvényes, mint a nagy egyházakra, noha a megpróbáltatásokból nekik is kijut. Pedig a Magyar Köztársaság Törvényhozása 1947-ben eltörölte a különbséget bevett és elismert felekezetek között, amint arról már esett szó. A Parlamentben ebből az alkalomból a szakminiszter, Ortutay beszélt:¹⁸¹ „Meg kell említenem már csak mint kuriózumot is az 1916: XVII. törvénycikket, amely nyilván az első világháború politikai szükségességeivel összefüggően elismert felekezetté nyilvánította Magyarországon az iszlám vallást, amelynek akkoriban körülbelül 300 tagja volt, és ez az elismertség mind a mai napig nem tette sem szükségessé, sem lehetségessé, hogy itt, Magyarországon egy elismert vallásfelekezet az iszlám részéről megalakítható legyen. Ez a tény is mutatja, hogy az állam és egyház viszonyában sokszor az egyházakra nézve milyen megszegyenítően érvényesült az állammal való kapcsolatnak ez az államtól való függési jellege, amelyet az egyházak egy része olyan szívesen vett, sőt követelt is magának.”

Akadnak akik vitatják, hogy vajon a valóságban ez a „függési jelleg” mennyit csökkent az 1947. évi XXXIII. törvény pusztá megszavazásával. Számunkra most az a fontos, hogy a magyarországi muszlimok, a „kuriózum” hordozói közül többet megkímélt a háború, nem így később a halandóság nagyon is emberi végzete. Ám az eltávozottak helyét újabbak foglalják el. Őket szolgálhatják, emlékeztethetik a tárgyak, mint Gül-Baba türbéje például. Hogy mire és hogyan, arról a következő részben lesz szó.

(Folytatása következik)

JEGYZETEK

93 Az 1930-as évektől fogva szinte kizárólagos forrásunk a Medriczky-dosszié (a VKM és a BM vonatkozó dokumentumai, úgy tűnik, megsemmisültek) és a sajtó, amelynek munkásairól azonban mindig fel kell tételeznünk, hogy túloznak vagy tévednek. Az események tanúinak vagy azok leszármazottainak visszaemlékezései is néhol szükségképpen pontatlanok. Mindez indokolja az alábbiakban a feltételes mód talán szokatlan gyakoriságát.

94 Nem tudjuk pontosan, mit csinált ott. Törökül, úgy tűnik, megtanult. Isztambuli tartózkodásának néhány részletére az M: 2–31 alatti levelek derítenek fényt.

95 *A Magyar Városok Országos Szövetsége különleges hivatása a magyar idegenforgalom szolgálatában; Városok Lapja* 1937, 9, 15; *Albánia, Külügyi Szemle* 3, 1938; *Budapest régi fürdői*, Budapest, Officina, 1942 (ugyanaz franciául, németül és svédül is); *Idegenforgalmunk új célkitűzései, Városok Lapja* 1, 1933; *Magyarországi idegenvezető*, Budapest, 1934 (németül, angolul, franciául és olaszul is); *A magyar iparfelügyelet 50 éves története*, In: Bayer F. *A magyar iparfelügyelet*, Budapest, 1944; Lásd a 67. jegyzetet, valamint további, itt hivatkozott cikkeit is.

96 Nemhiába írta egy jeles magyar orientalista: „A keleti ember fantáziája számokban is szeret túlozni, és a muzulmánok számát hihetetlenül felduzzasztja” (*Budapesti Szemle* 714, 1937, 225). Durics 2000, 3000, sőt 3500 hívéről beszélt (*Budai Napló* a továbbiakban BN 1931, 10, 6, 1; 1932, 2, 24, 1; 1932, 4, 10, 1), ami még akkor is irreális, ha országos, az egyébként döntő többségükben keresztény feleségeket is számba vevő becslésről volt szó. *A La nation arabe* (7, 1935, 420–421) mindenesetre ezekből indult ki, és Popovic is idéz néhány fantasztikus adatot a *The Muslim World*-ből, az *Oriente Moderno*-ból és a *The Islamic Review*-ből (i. m., 171–172). Medriczky egy feljegyzésben (M 67) „több százat” említ, a *Budapesti Hírlap* (1931, 9, 27, 10) pedig 7–800-at, ez lehetett az igazság.

97 A bosnyákok között akadt néhány albán és macedón is, a továbbiakban őket mégis „bosnyákoknak” nevezzük majd. A törökök között is voltak muszlim bulgárok, akiket szintén nem különböztetünk meg.

98 Nem azonos az egyházközséggel. Alapszabályának egy részletéről lásd M 51. Ebből kiderül, hogy fő célja Gül-Baba emlékének, a magyar-muszlim kapcsolatoknak ápolása és a mecset felépítése volt, valamint hogy az alapító tagok 100 P „egszersmindenkori” tagdíjat fizettek. A Komité titkára Medriczky volt, névleges főtitkára pedig az ekkor Indiában tartózkodó Germanus Gyula (v. ö. BN 1932, 10, 24, 3).

99 L. Nagy Zs, *A budapesti liberális ellenzék 1919–1944*. Budapest, 1972, 25–27.

100 BN 1932, 2, 2, 3; 1932, 2, 11, 1–2; 1933, 1, 7, 3; 1934, 1, 31, 3; 1937, 4, 15, 3; 1937, 10, 21, 3; *Budapesti Napló* 2, 1937, 86–88.

101 Lásd róla BN 1936, 6, 17, 2.

102 *A Budai Napló* a budai lokálpatrióták lapja volt, amely már 1913. április 9-i számának 5. lapján síkraszállt egy, a Rózsadombon építendő mecsetért.

103 M 308, BN 1932, 11, 2, 1.

104 BN 1932, 2, 11, 1–2; 1934, 1, 31, 3.

105 BN 1931, 8, 18, 3; 1932, 3, 24, 3.

106 Idézzünk néhány sort egy „költeményéből”, amelyet az 1936. december 17-i bajramon az akkor tizenhárom éves Topcsagics Azir szavalt el nyilvánosan: „Isten – minálunk Alláh a neve,

Alláh Akbar, a mozlím istené | Isten, Allah: egy és mindenható, erény és nagyság meg nem oszt-
ható | ... egy oltáron Korán és Biblia ... e szép honnak vagyok a fia | E szép országban együtt szen-
vedünk, ami neked fáj csak az fáj nekünk | ... Az Isten egy, csak másként hívja szánk, de egy a lel-
künk és egy a hazánk | Szálljon le hozzá, maradjon vele, Alláh Akbár s magyarok istene". BN
1936, 12, 24, 2.

107 BN 1932, 2, 2, 1; 1932, 11, 2, 1.

108 M 305–316. E szervezeti szabályzatot alighanem Lidértejedi Kiss Árpád dr. állította
össze (BN 1931, 8, 18, 3), hivatkozással az általunk korábban már idézett törvényekre. A 11. §
rögzíti a közösség vezetőjének, a „lelkésznek” kiterjedt jogait, aki „törzslélekkészé” – ezt fordítot-
ták „mufti”-nak – léptethető elő. Ez viszonylag hamar megtörtént, Durics nem is igen hívatta
magát másként, hacsak „nagymufti”-nak nem.

109 BN 1932, 2, 11, 1; 1932, 11, 2, 1; 1937, 10, 21, 3; Kozmát meg is róttá ezért a *Kálvi-
nista Szemle* 46, 1932, 365.

110 BN 1932, 8, 19, 1–2.

111 M 55, 73; BN 1931, 8, 25, 1; *Magyarország* 1931, 8, 22, 6.

112 BN 1931, 8, 3, 3.

113 BN 1931, 8, 25, 1; 1931, 9, 14, 3; 1932, 2, 11, 1–3; 1932, 8, 19, 1–2; 1932, 11, 2, 1;
1937, 4, 29, 3; *Magyar Világ* 1936, 1, 19, 5. Lásd még a 149, a 151. és a 152. jegyzetet.

114 BN 1931, 10, 6, 3; 1932, 2, 11, 3; 1932, 8, 19, 1–2; 1932, 11, 2, 1; 1934, 1, 31, 3; *Az
Est* 1931, 8, 22, 8; *Magyarország* 1935, 1, 8, 8.

115 *Budavára* 1937, 3, 26, 3.

116 BN 1931, 11, 21, 1; 1932, 11, 2, 1; 1933, 12, 24, 6; 1936, 12, 24, 2; 1936, 6, 17,
2; 1937, 6, 3, 2.

117 *Islám hittan*. Budapest, 1931; *Islám vallástörténeti tükör*. Budapest, 1935.

118 BN 1931, 8, 3, 3.

119 BN 1932, 1, 1, 1.

120 BN 1930, 8, 3, 1.

121 Mint Medriczky Gömbös miniszterelnöknek írta, Abdul-Latifra Germanus is megor-
rolt volna, nem tudni miért (M 68). Lásd még: Germanus Gy., *Allah akbar*, Budapest, 1979,
96–98.

122 BN 1931, 9, 6, 1; 1931, 9, 28, 3; 1931, 10, 6, 1; 1931, 11, 6, 1; 1932, 1, 1, 1; 1932, 2,
11, 3; 1933, 2, 11, 3; 1933, 2, 25, 3; 1933, 8, 10, 1; 1933, 12, 24, 6; *Budapesti Hírlap* 1931, 9,
27, 10; *Pesti Napló* 1933, 1, 28, 4; *Magyarország* 1933, 1, 28, 9; 1937, 4, 30, 5; *Pesti Hírlap*
1933, 12, 17, 21; *Magyar Világ* 1936, 1, 26, 3; *8 Órai Újság* 1935, 1, 8, 10. E legutóbbi cikk köz-
li néhány török nevét.

123 Goldziher, *i. m.* 363; *Világ* 1913, 4, 12, 6; *Budapesti Napló* 2, 1937, 86.

124 BN 1932, 2, 11, 3. Ez nem bizonyítható, mint ahogyan Pálóczi Horváth György azon
állításra sem, hogy Durics a rendőrségen dolgozott volna (*Pesti Napló* 1933, 1, 28, 4).

125 Országos Levéltár, K 63–1935 289. cs. 32/7. 98–99.

126 *Református Figyelő* 26, 1932, 208–209; *Magyar Kálvinizmus* 1–2, 1934, 44; *Refor-
mátus Élet* 46, 1936, 203; *Kálvinista Szemle* 4, 1932, 26.

127 *Magyar Kultúra* 1931, II. 462–464.

128 *Református Élet* 3, 1935, 17.

129 E külkereskedelmi ambíciókról ld. M 142–146, 158–162, 168, 172–175, 179,
183–184.

130 *Magyarország* 1931, 8, 9, 8; BN 1931, 8, 18, 3. A szobát eszerint Németh Béla kormányfő-
tanácsostól kapta.

131 BN 1931, 11, 21, 3; 1932, 1, 13, 1; 1932, 6, 1, 2; 1933, 4, 24, 2; *Budavára* 1937, 3,
26, 3. Az Esplanade-ban működött az egyházközség „titkári irodája” is (M 230).

132 BN 1931, 7, 26, 2; 1931, 8, 9, 1; 1931, 9, 1, 4; 1931, 9, 14, 3; 1931, 10, 27, 1; 1931,
11, 21, 1.

133 BN 1930, 1, 11, 1; 1930, 8, 3, 1; 1931, 8, 9, 1; 1931, 8, 18, 3; 1931, 9, 6, 1; 1931, 9,
14, 1; 1931, 10, 6, 3; 1931, 10, 27, 1; 1931, 11, 6, 1; 1932, 4, 10, 1; 1933, 2, 11, 1; 1933, 6, 13,
1–2; 1937, 4, 22, 3; 1937, 5, 6, 2; 1937, 9, 23, 3; *Magyar Weekend Újság* 1932, 5, 15, 9; 1932,

- 6, 5, 1; *Magyar Világ* 1936, 1, 26, 3; *Országjárás* 1939, 9, 1, 5; *Budai Krónika* 1939, 11, 29, 1–2; M 173–174.
- 134 BN 1931, 8, 3, 3; 1931, 8, 9, 3; 1931, 8, 18, 2; 1931, 11, 17, 3; 1933, 3, 22, 3; 1935, 11, 2, 1; 1936, 2, 9, 1; 1936, 4, 3, 3; 1936, 10, 10, 2; 1936, 12, 3, 3; 1937, 4, 29, 3; 1937, 6, 24, 4; *Heti Újság* 1937, 10, 3, 9; *Magyarország* 1931, 8, 11, 10; M 154–157.
- 135 *Magyarság* 1931, 8, 9, 8; BN 1931, 9, 1, 4.
- 136 BN 1935, 12, 12, 2.
- 137 BN 1931, 9, 1, 4; 1931, 9, 6, 1; 1931, 10, 6, 1; 1932, 1, 1, 1; 1932, 4, 5, 1; 1932, 4, 10, 1; 1936, 12, 3, 3; 1937, 5, 6, 2; *Városfejlesztés* 1, 1932, 6.
- 138 Egy 1933. május 16-án Kozma Jenőhöz intézett levele szerint Sipőcz Jenő polgármester a Tabánba, a Gellért-hegy északi oldalára szeretett volna mecsetet építeni (M 62–63).
- 139 BN 1931, 9, 1, 3; 1931, 9, 6, 1; 1932, 4, 5, 1; 1937, 6, 10, 2.
- 140 BN 1936, 12, 24, 8; M 14, 15, 17, 19.
- 141 *Magyar Weekend Újság* 1932, 6, 5, 1; M 52–55.
- 142 M 67–74.
- 143 M 127–132. Nem ez volt az egyetlen eset, amikor Durics elfelejtette megadni tartozását; lásd még M 224–225. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a mufti sikkasztó lett volna, amint Szabó László állítja *Bűnügyi múzeum* (Budapest, 1968, 181–183) című könyvében. A szerző forrásokat nem közöl, ám több mint valószínű, hogy kevés helytálló adata mind a *Magyarország* 1936, 8, 27, 11-ből származik. Egy sikkasztó számára aligha rendeztek volna olyan temetést, mint Duricsnak. Vö. *Budai Krónika* 1940, 2, 7, 2–3.
- 144 Chekib Arslan (1869–1946) a libanoni Swifátban született, Kairóban tanult, majd az 1920-as évektől fogva Genfben arabul és franciául termékeny közirői munkásságot kifejtett nagy tekintélyű drúz arab politikus, esztéta és író volt. Ihsan Djabrival együtt két évtizeden át a *La nation arabe* szerkesztője és kiadója Genfben. BN 1931, 8, 18, 2; 1931, 8, 25, 3; 1931, 11, 17, 1; 1932, 1, 13, 1; 1932, 4, 10, 1; 1932, 8, 19, 1–2; 1932, 9, 25, 1; 1932, 10, 20, 1; 1933, 8, 10, 1; 1934, 2, 10, 3; *Magyarország* 1933, 2, 17, 4; *Magyar Weekend Újság* 1932, 6, 5, 1; *Oriente Moderno* 12, 1934, 573–574; *Városfejlesztés* 1, 1932, 6.
- 145 Goldziher, i. m. 369–370.
- 146 BN 1934, 1, 31, 3.
- 147 Hat, 1932 és 1937 között kelt, Medriczkyhez címzett francia nyelvű levele még kiadatlan (M 56–59, 60–61, 75–77, 93, 113–116, 169–171). Két részlet ezekből: „Szeretett André, Ugy írok Önnek, mint az apa, ki fiához fordul. Ritkán akad oly barátom, kit annyira szerettem volna mint Önt. Több mint tizenötször voltam már Budapesten, elég jól ismerem tehát, de legutóbbi budapesti látogatásaim az én szeretett dr Medriczkymnek szóltak, ez az igazság. Amikor már nagyon hiányzott nekem, elővettem az Ön fényképét és áhítattal megcsókoltam. Következésképpen bármily tisztelóm legyen is nekem Ön, nem szerethet annyira, mint amennyire én szeretem Önt ...” (M 169, 1932, 2, 13). „... Remélem, hogy az új kormányfő, aki ismeri Hilmit, tesz valamit érte. Irtak nekem Bécsből, figyelmembe ajánlva Abdul-Latifot. Azt válaszoltam, hogy nagyon jó ember, de három fizetést is kap, mégis üldözi Hilmit, aki szükségben él. Ez nem szép tőle. Nem hagyhatjuk cserben Hilmit az ő kedvéért” (M 56–57, 1932. 10. 8).
- 148 *La nation arabe* 8–9, 1936, 552–554 és 12–13, 1936.
- 149 *La nation arabe* 7, 1935, 420–421. Genfben ismerkedtek meg Jakub Szykiewicz-cel, a lengyelországi muszlimok muftijával, aki a varsói mecset felépítésének tervét illetően az övékéhez hasonló gondokkal küzdött. Lásd erről Takács Ibolyával közös cikkünket: *Chez les musulmans de Pologne, „La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique”*, *Lettre d'information*, CNRS Jeune équipe n° 420004, 8, 1988, pp. 38–47.
- 150 Egy, a *Kelet és Nyugat*-ban (2, 1937, 53) valamint a *Magyarország*-ban (1935, 1, 13, 9) megjelent fényképen e három kiváló személyiség együtt látható. Az 1931 végén Jeruzsálemben megtartott első Pániszlám Kongresszus a BN (1932, 1, 13, 1) és a *Városfejlesztés* (1, 1932, 6) szerint elismerte és támogatta volna a bosnyák-magyar muszlimok mozgalmát. A kongresszus közzétett dokumentumai között nem találtam olyan adatot, amely ezt megerősítené. Az 1934-es útról lásd még: *Oriente Moderno* 14, 1934, 520 és 573–574; BN 1934, 10, 13, 3.

- 151 M 78, 83–92, 104–109.
- 152 1956 után Bécsben és az NSZK-ban is vívődzőként kereste kenyerét.
- 153 *al-Uqāb* 1935, 11, 9, 2 (M 17); *al-Tariq* 1935, 10, 10, 2 (M 32); *al-Bilād* 1935, 11, 10, 5 (M 41) és 1935, 12, 17, 1 (M 4); *Oriente Moderno* 16, 1936, 56 és 118; *Magyar Világ* 1936, 1, 19, 5; BN 1936, 7, 1, 3; 1936, 8, 30, 5.
- 154 „Kikorrigálva és a Te élénk keleti fantáziáddal kiszínezve közölni fogod valamelyik újságban. Természetesen az én nevem alatt, de honorárium a tied. Mint turista írom meg, és nem mint moh. egyház titkára. Pénzt, amit nem tudsz elkölteni, esetleg nekem marad...” – írta Reszulovics Medriczkynek. A napló sohasem jelent meg, 1936. január 26-án Durics is írt két levelet Haiderabadból, egyet feleségének, egyet Medriczkynek. Ezekből azonban inkább csak az derül ki, hogy a mufti jóval rosszabbul tudott németül, mint „titkára” magyarul, és hogy alig tudott magához térni a „káprázatos fogadtatástól”, ami abból állt, hogy a fejedelem vendégházában szállásolták el, és gépkocsit bocsátottak rendelkezésére (M 94–97).
- 155 *Magyarország* 1936, 8, 27, 11.
- 156 BN 1932, 1, 1, 1; 1932, 3, 24, 3; 1932, 4, 5, 1; 1933, 1, 7, 3; 1937, 6, 10, 2; 1937, 10, 21, 3; 1937, 11, 18, 3; M 147–149, 186–188, 202–203, 211–212.
- 157 M 153.
- 158 A Duce állítólag „barátja” lett volna a hajdani boszniai reisz ul-ulamának, Csausevics Dzsemáluddinnak (BN 1931, 8, 9, 1, v.ö. 85. jegyzet), és személyesen ismerte volna Duricsot (BN 1937, 4, 15, 3; 1937, 6, 10, 2; még: BN 1931. 7, 26, 1; 1931, 8, 9, 1; 1931, 8, 25, 3; 1931, 11, 21, 2; 1936, 10, 1, 2; *Magyarság* 1931, 8, 9, 8; M 53).
- 159 BN 1938, 2, 10, 1.
- 160 Tagkönyve (M 148–149) egyetlen bélyeget tartalmaz.
- 161 BN 1932, 1, 1, 1; 1932, 1, 13, 1; 1932, 4, 24, 2; 1933, 2, 11, 1–3; 1933, 4, 24, 2; 1936, 12, 24, 2; M 45–46, 64; *Pesti Napló* 1933, 1, 28, 4; *Magyarország* 1933, 1, 28, 9; 1933, 4, 6, 4; 1935, 1, 8, 8; *Esti Kurír* 1933, 1, 28, 7; 1937, 2, 23, 7; *Pesti Hírlap* 1933, 4, 4, 8; 1933, 12, 17, 21; *Pesti Napló* 1933, 4, 6, 10; *Az Est* 1935, 1, 8, 5; *Budavára* 1937, 3, 26, 3; *8 Órai Újság* 1935, 1, 8, 10; *Tolnai Világlapja* 1935, 1, 16, 5; *Reggeli Újság* 1937, 2, 22, 3.
- 162 BN 1931, 8, 25, 1; 1931, 9, 21, 3; *Magyarság* 1931, 8, 9, 8. 1933. november 25-én maga Serédi Jusztinián hercegprímás fogadta lakásán tisztelgő látogatáson Duricsot (BN 1933, 12, 8, 1), egy hónappal később pedig maga Germanus biztosította az indiai muszlimok és a saját támogatásáról „a magyar mohamedánok főpapját” (BN 1933, 12, 24, 1).
- 163 BN 1931, 7, 26, 1; 1931, 10, 6, 1; 1931, 10, 27, 1; 1936, 10, 1, 2; *Magyar Weekend Újság* 1932, 5, 15, 9; *Kelet és Nyugat* 2, 1937, 50–55.
- 164 Amint az Fekete Lajos már hivatkozott írásából (vö. 12. jegyzet) is részben kiderül, a türbe és környéke 1773-ig a Jezsuita Rend, 1833-ig az állam, 1858-ig pedig Toma József tulajdonában volt, ekkor vette meg tőle Johann Wagner építész, aki a síremléket fallal vette körül, hátulról egy épülettel, előlről pedig tornyokkal toldva meg azt. Egy zarándok állítólag megfenyegette a szent helyet elcsúfító Wagnert: eljőn érte a halál anyyala, ha a negyedik tornyot is felépíti. Bár erre nem került sor, a tulajdonos mégsem élt örökké. Az ingatlan 1931-ben már a „Katona, Molnár és Székely-cég” birtokában volt (BN 1931, 9, 1, 4), majd 1941-ben lett a Fővárosé, még lesz erről szó. A türbe nagyjából 1930-tól fogva jött újra „divatba”: BN 1930, 8, 18, 1–2; 1931, 8, 25, 3; 1931, 9, 6, 1; 1931, 9, 14, 1; 1932, 1, 1, 1; 1932, 1, 23, 1; 1932, 2, 2, 1; 1932, 4, 10, 1; 1933, 2, 11, 1; 1933, 8, 10, 1; 1933, 8, 24, 2; 1933, 9, 14, 3; 1933, 10, 6, 1; 1933, 11, 2, 1; 1934, 2, 27, 1; 1936, 10, 1, 3; 1937, 4, 22, 3; 1937, 5, 6, 2; 1937, 5, 13, 2; 1937, 6, 3, 2; 1937, 6, 10, 2; 1937, 6, 24, 4; 1937, 9, 23, 3; *Budai Krónika* 1939, 8, 27, 4; 1939, 11, 29, 1–2; 1940, 2, 7, 2–3; 1940, 10, 23, 1–2; 1941, 6, 18, 3; 1941, 6, 25, 5; *Budavára* 1937, 3, 26, 3; *8 Órai Újság* 1935, 1, 8, 10; 1935, 1, 11, 7; *Pesti Napló* 1936, 8, 22, 6; *Magyarország* 1935, 1, 13, 9; 1936, 8, 27, 11; 1933, 2, 17, 4; *Magyar Világ* 1936, 1, 26, 3; *Városfejlesztés* 1, 1932, 6; lásd még a 135–138. jegyzetet is.
- 165 M 116–121.
- 166 *Budai Krónika* 1940, 2, 7, 2–3. Ugy tűnik, hogy a nagymufti özvegyével a nyomor és az alkohol végzett (M 241–254, 257–261). Magát Duricsot abba a parcellába temették, ahol ko-

rábban ő volt „a mohamedán sírok őre” (BN 1932, 12, 15, 2). A *Magyarország* 1937, 4. 30. 5-ből kiderül, hogy Abdul-Latifot is foglalkoztatta a világháborús török sírok ügye. Budapesten és vidéken.

167 *Reggeli Újság* 1936, 2, 22, 3; *Magyarország* 1936, 3, 15, 7; *Az Est* 1936, 5, 24, 8; 1937, 4, 21, 10; *A Mai Nap* 1936, 5, 27, 3; 1937, 9, 17, 2; *Friss Újság* 1936, 6, 24, 1; *Fővárosi Hírlap* 1936, 6, 24, 2; *Magyar Hírlap* 1936, 7, 12, 11; *Nemzeti Újság* 1936, 8, 6, 1; *Esti Újság* 1936, 10, 23, 9; BN 1936, 11, 12, 1; *Magyarok Lapja* 1936, 11, 22, 3; 1937, 3, 14, 3; *Oriente Moderno* 4, 1937, 172–173; *Esti Kurír* 1937, 2, 23, 7; *Turáni Roham* 1937, 3, 15, 2; 1937, 4, 25, 2. *Őserő* 1937, 3, 16, 8; *Előre* 1937, 4, 4, 7; 1937, 7, 4, 7; *Hétfői Napló* 1937, 4, 5, 3; *Pesti Napló* 1936, 7, 5, 6; 1937, 4, 18, 40; *Nemzet* 1937, 7, 7, 3; *Demokrata Újság* 1937, 10, 16, 5.

168 BN 1936, 6, 17, 2–3.

169 Márton turáni táltos-kollégája, Bencsi Zoltán is megemlékezett a „mahmadiáról” *Ősi hitünk* (Debrecen, 1937, 37.) című írásában.

170 E cikkekből Ajaz dr. küldött ugyan nekem kópiákat, a dátumokat azonban eddig nem volt módon ellenőrizni, vö. BN 1936, 11, 12, 1.

171 *Református Élet* 12, 1936, 105: „Külmisszió a magyar Duna mentén”.

172 Egy további indiai muszlim misszionárius is működött volna ekkortájt Budapesten, Dr. Mohamed Din, ám róla keveset tudunk; vö. *Pesti Napló* 1936, 12, 13, 35.

173 H. A. Ayaz Khan, *Az iszlám újjászületése*. Budapest, 1936; Mahmud Ahmad Bashir ud-Din (az ahmadiya második kalifája), *Isten királysága, az iszlám hívó szava*, Budapest, 1937.

174 *Esti Újság* 1937, 8, 18, 9; *Pesti Napló* 1937, 9, 2, 7. Ayaz több levelezőlapon (M 119–124) igyekezett meggyőzni Medriczkyt arról, hogy meg kell tennie mindent Zafrullah (Ajaz „főnöke”) méltó fogadtatása érdekében.

175 Lásd erről a 149. jegyzetben itt már hivatkozott *Chez les musulmans de Pologne* 49. lapját.

176 Erről még a *Népszabadság* 1966, 1, 1, 11 is megemlékezett.

177 A baháiak 1935 óta függetlennek tekintik vallásukat az iszlámtól, s a muszlim ortodoxia még az ahmaditáknál is jobban gyűlöli őket, ha ugyan lehetséges ez. Bízva abban, hogy a baháizmus eleddig jórészt publikálatlan magyar vonatkozásairól szóló összefoglalóm hamarosan megjelenhet, csupán e téma sajtóforrásait sorolom fel. E cikkek közül a „BWC”-vel jelölt ötöt a haifai Bahái Világközpont kutatói küldték el, a többi az ő számukra is „novum”: *Pesti Napló* 1852, 10, 7, 3; 29, 3; 11, 27, 4 (BWC); *Magyar Hírlap* 1852, 4272–3, 4291, 4316, 4324–5, 4353, 4374, 4477; *Pressburger Zeitung* 1852, 929, 936, 1016–7; *Teozófia* 4, 1912, 71 és 76–83; 2, 1913, 118; 3, 1914, 240; *A Nap* 1913, 4, 10, 1 és 5; 11, 5; *Pesti Tükör* 1913, 4, 11, 6; 17, 5–6; *Egyetértés* 1913, 4, 10, 12; 13, 16; *Világ* 1913, 4, 10, 7–8; 12, 15; *Pesti Hírlap* 1913, 4, 10, 7–8; 16, 8; *Budapesti Napló* 1913, 4, 10, 5; *Független Magyarország* 1913, 4, 16, 7; *Budapesti Hírlap* 1913, 4, 12, 9; 13, 7; *Tolnai Világlapja* 1913, 4, 20, 8; *A Polgár* 1913, 4, 16, 5; *Magyar Nemzet* 1913, 4, 16, 7; *Az Újság* 1913, 4, 12, 7; 16, 14; *Budapest* 1913, 4, 12, 7–8; 16, 9; *A Hét* 1913, 4, 13, 245; *Kurír* 1913, 4, 12, 3; *Ország-Világ* 1913, 4, 20, 417; *Az Érdekes Újság* 1913, 4, 27, 3; *Turán* 2, 1913, 111 és 4, 1936, I; *Neues Pester Journal* 1913, 4, 10, 8; 12, 6; *Pester Lloyd* 1913, 4, 10, 7; 12, 6; 16, 7; *La Verda Standardo* (Budapest) 3, 1913, 35–36; 5, 1913, 79; *Pesti Napló* 1913, 4, 10, 8; 1928, 10, 28, 39; 1933, 2, 9, 6; 1937, 2, 26, 10 (BWC); *Újság* (Kolozsvár) 29, 1926 (BWC); *Magyar Hírlap* 1933, 2, 8, 7; 10, 4; 1933, 4, 5, 6; *Újság* (Budapest) 1933, 2, 8, 7; 1937, 6, 13, 6; *Nemzeti Újság* 1933, 4, 5, 9; 1937, 8, 6, 4; *Pesti Hírlap* 1933, 2, 10, 15; *Budapesti Hírlap* 1933, 2, 10, 8; *Magyarország* 1933, 2, 11, 8; *Esperanto Venkas* 1937, 3, 16, 4–5; *Hungara Heroldo* 1, 1934, 1–2; *8 Órai Újság* 1937, 5, 15, 7; *Pester Lloyd* 1933, 4, 5, 8; 1937, 5, 16, 11 ... és fél évszázaddal később: *Világesemények dióhéjban* 6, 1988, 1 és 28–32; *Képes Hét* 29, 1988, 50–51; *Élet és tudomány* 50, 1988, 1581.

178 Goldziher és Abdul-Bahá kapcsolatáról lásd: Goldziher’s *Bahá’i Correspondence, The Arabist* (Budapest, ELTE BTK Arab Tanszék, 1988), 103–119.

179 Lásd Martha Root előszavát in: Esslemont, *i. m.*, XVIII (vö. 13. jegyzet).

180 R. Szántó-Felbermann, *Rebirth*, London, Bahá’i Publishing Trust, 1980.

181 *Országgyűlési Napló* 1947–51, 25–45, II, 31, 1947 december 4.

Simon Róbert

Muszlimok és keresztények az Ibériai félszigeten – ahogyan Ibn Haldūn látta őket

A középkori Európa számára – különösen a vizigót Spanyolország, Szicília elfoglalása és a délfranciaországi kalandozások után – az újkorba átnyúlva az iszlám jelentette gyakran az egyedüli, ám mindenképpen a legfőbb ellenséget. Hamar kialakultak az ellenségkép toposzai, amelyek jószerivel kezdettől fogva hallomáson és főképpen az iszlámmal ellenséges bizánci szerzők tendenciózus közlésein alapultak.¹ A történelem sajtáságos, ám nagyonis érthető paradoxonaként ezek a valóságot nem tükröző toposzok a közel két évszázadig elnyúló hét kereszteshadjárat során nem módosultak lényegesen. Ismeretes, hogy az iszlámot – ez már a bizánci egyházatyáknál is közhely² – a kereszténység holmi elfajzott szektájának tekintették, s ennek alapján a következő fő vádakkal illették:³

- a. az iszlám az igazság szándékos meghamisítása,
- b. az iszlám az erőszak és a kard vallása, s az általa hirdetett „szent háború” célja az erőszakos térítés,
- c. az iszlám az érzékei élvezetek vallása,
- d. Mohamed először csak egy tévelygő szekta alapítója, majd miután az iszlámot kezdtek pogányságnak tekinteni, ő lesz az Antikrisztus.⁴

Mindeme gonoszság kútfeje, úgymond, a Korán. A vele szemben felhozott toposzokat a 17. századig ható módon a firenzei dominikánus, Ricoldus de Monte Crucis (†1320) foglalta össze művében, a *Propugnacula fidei adversus mendacia et deliramenta Saracenorum Alcorani*-ban, amelynek hatását meghosszabbította az a tény, hogy maga Luther fordította németre *Verlegung des Alcoran Bruder Richardi Prediger Ordens anno 1300* címmel, és nyomatta ki (Wittemberg, 1542). Ime a „vádpon-
tok”:

- a. a Koránban föllelhető az összes, régen megcáfolt eretnokség Istenre, Krisztusra és a Szentháromságra vonatkozóan,
- b. hiányzik minden csoda, amelyeket a maga hitelére fölhozhatna,
- c. híján van minden tárgyi és logikai rendnek,
- d. minden rációt és erkölcsöt nélkülöz,
- e. hemzseg a hazugságoktól és a meséktől,
- f. tele van ellentmondással, különösen, ami Isten természetét, Krisztust és a Bibliát illeti.⁵

A rendkívül mélyen gyökerező és minden ténnyel dacoló torz iszlámellenesség azonban nem is annyira a Korán-refutációkban, hanem a 12. századtól kialakuló és

Angol nyelvű előadásként elhangzott a XI. Mediterrán Konferencián (Budapest – Debrecen, 1988. augusztus 26–29).

jószívetel a múlt századig szívósan továbbélő népies és képtelenül karikatúrisztikus középkori Mohamed-életrajzban csapódott le,⁶ amelyben az iszlám prófétája kéjvágyó impozitorként jelenik meg, aki az általános szexuális szabadosságot kifejezetten a kereszténység megsemmisítése céljából vezette volna be. Az egyik legkorábbi változat szerzője pl. Guibert de Nogent (†1124–1130 körül), aki az első keresztes hadjáratról szóló beszámolójába illesztett bele egy Mohamed-életrajzot, meg is vallja őszintén, hogy semmiféle írásos forrás nem állt a rendelkezésére, csupán a *plebeia opinio*-t adja vissza, ám, vallja meg lefegyverző naivitással: „Az ember habozás nélkül rosszat mondhat arról, akinek a gonoszsága minden elmondható rosszat meghalad.”⁷

E torzkép kialakulása és szívós továbbélése egyebek között egy szubjektív vélekedésen és egy – áttételesen ható – objektív történelmi fejlődéskülönbségen alapult. Az előbbi a középkori ember sajátos földrajzi felfogásából fakadt. Tudjuk, hogy még a 12. században is a nyugat-európai ember szerint a föld három részből: Európából, Ázsiából és Afrikából állt, s véleménye szerint Ázsia teljesen, Afrika részben muszlim volt, míg Európa csak részben volt keresztény. Ekképpen feltételezték, hogy a világnak mintegy 2/3-a muszlim. Ez a hiedelem, az iszlám valóságos katonai erejének ismeretével érthetővé teszi, hogy az iszlámot tekintették a kereszténység par excellence ellenfelének.⁸

A másik ok, a középkor századait jellemző történelmi fejlődéskülönbség volt persze a fontosabb és a meghatározóbb. A muszlim országok és Nyugat-Európa társadalmi szerkezete, intézményrendszerei, az uralom legitimitása, a társadalmi gyakorlatot szabályozó hegemonia és a mentalitás gyökeresen különbözött egymástól. A középkori Nyugat születésen alapuló, szigorúan szabályozott agrártársadalom volt, amelynek a mentalitására és értékrendjére a hierarchikus tagoltság és a cölibátust, a világi öröme elítélését hirdető papság túlnyomó szerepe nyomta rá a bélyegét. A muszlim Keletet ugyanakkor – a Nyugat túlnyomó naturálgazdálkodásával és a belöldi csere kezdetlegességével szemben – rendkívül fejlett városi élet, s a gazdag belöldi és külföldi kereskedelem jellemezte, s ennek megfelelően az átlagos muszlim mentalitásra a Nyugattól merőben elütő nyitottság, „világiasság” és életöröm volt jellemző. Ehhez járult az iszlám sajátosságai, nevezetesen a papságnak mint olyanak a hiánya, továbbá a hierarchizált uralmi viszonyok helyett az iszlám-közösség hegemon szerepe mindenféle politikai elittel szemben. A két történelmi alakulat közötti különbség természetes módon határozta meg az egyik, az európai fél részéről az írgységgel elegy gyűlölséget, s a másik, a muszlim fél részéről a jóindulatú közömbösséget. Ahogy Montgomery Watt találóan megfogalmazza: „In general the feelings of western Europeans over against Islam were unlike those of an underprivileged class in a great state.”⁹ Ez a „hátrányos” helyzet, párosulva a kereszténységnek az iszlámtól merőben elütő értékrendjével, alakította ki a kereszteshadjáratok és az andalúziai reconquista során azt az *ecclesia militans*-t, amelynek írgységtől és gyűlölettel áthatott iszlámképét érthető módon kevésbé befolyásolták a tények. Kicsit maliciózusan ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a formálódó középkori Nyugat számára a maga *image*-a kialakulásában, a saját identitásának a megformálásához az iszlám – teljesen tudtán kívül – jelentősen hozzájárult. Miközben az ellenséget, a „másikat” sztereotíp klisékkel látjuk el, mindig és kizárólag önmagunkat jellemezzük!

Ez különösen igaz Andalúziában, a későbbi keresztény spanyol és portugál nemzeti identitástudat kialakításában. Ám ebben az esetben is számos kényelmes és történetien mítosszal kell leszámolnunk. Tudjuk, hogy a spanyol nemzeti hagyomány szerint az iszlámellenes keresztény reconquista rövidebb a 8. század elején lezajlott muszlim hódítás után vette volna kezdetét az északi hegyi vidékekre visszavonult előkelő vizigótok ellenállásával. Szokás szerint ennek az ellenkezője sem igaz. Tudjuk ugyanis, hogy az első önálló spanyol királyság, Asztúria sem különösebben katolikus nem volt, sem a vizigótoknak nem volt soha alávetve. Itt csupán a hódító iszlám számára mindig problémát jelentő hegylakók politikailag motivált függetlenségi mozgalmáról volt szó. Az a jámbor hiedelem pedig, amely a 10–11. századtól lassan kialakuló – főleg Compostelai Szent Jakab harcok kultuszával összekötött –, vallásosan megfogalmazott reconquista fanatikus és kompromisszum nélküli jellegét a kereszties háború kezdetektől létező spanyol válfajának próbálja beállítani, nos ez a hiedelem merőben hamis. A történelmi valóság ezzel szemben úgy fest, hogy egy rövid 9. századi intermezzót leszámítva a spanyol *ecclesia militans* előbb jellemzett fanatikus iszlámellenessége csupán a 15–16. században áll össze ideológiai és intézményes rendszerré, ami a 16. század eleji könyvégetésekben, az erőszakos térítésekben, s a mind agresszívebb muszlimellenes törvénykezés után 1609–1614 között a „móriszkók” kiűzetésében tetőzött.¹⁰ A 850–860 között lezajlott rövid intermezzo (egy maroknyi, mártíromságra törekvő és visszhang nélküli mozgalom, amelyet Eulogius, Toledo püspöke és Paulus Alvarus vezettek) jellegzetes módon nem annyira az iszlám ellen irányult, mint keresztény hitsorsosaik hitbéli langyossága és a muszlim kultúrához és életformához való asszimilációjuk ellen. Hallgassuk csak meg Paulus Alvarus keserű panaszát arról, hogy keresztény sorstársai miképpen fordítanak hátat a keresztény kultúrának és veszik át lelkesedve a virágzó andalúziai muszlim kultúrát:

„A mi keresztény ifjaink, elégáns megjelenésükkel és sima beszédükkel, hivalkodóan öltözködnek és viselkednek, és híresek a pogányok tudományában. Az arab ékeszólástól megrészegülve, mohón foglalkoznak, lelkesen falják és buzgón vitatják a khaldeusok (azaz muszlimok) könyveit és megismertetik azokat, magasztalván őket a retorika minden szóvirágával. Nem tudnak semmit az Egyház irodalmának szépségéről, s megvetéssel tekintenek az Egyház – Paradicsomból áradó – folyamáira. Ó jaj! A keresztények annyira nem ismerik a saját törvényüket, a latinok oly kevésbé törődnek a saját nyelvükkel, hogy az egész keresztény nyájban ezer közül található egyetlen ember, aki meg tudna írni egy levelet, amelyben érthetően tudna érdeklődni barátja egészsége iránt, ugyanakkor mindenféle ember akad közöttük tömegével, akik művelten görgetik a khaldeus (azaz arab) nyelv dagályos körmondait. Még verseket is faragnak, amelyek ugyanazzal a hanggal rímelnék és szépen szárnyalnak, s nagyobb ügyességet árulnak el a versmértékek alkalmazásában, mint amivel maguk a pogányok rendelkeznek.”¹¹

Egy olyan folyamat egyik pólusáról van itt szó, amelynek az ellentett pólusát a nagy 14. századi gyakorló muszlim politikus és a legnagyobb muszlim politikai gondolkodó, a hamarosan bővebben megszólaltatott „másik fél”, Ibn Haldūn (Ibn Khaldūn) jellemzett objektíven és találóan művének abban a fejezetében, amelyben arról szól, hogy „A legyőzött kész örökké utánozni a győztest (mindenben), ami megkü-

lönbölteti őt (*ʾl-šī ʿāri-hī*): a külső megjelenésében, a vallásában, s minden egyéb állapotában és szokásában.” Itt ezeket mondja: „Ez odáig terjedhet, hogy ha egy nép fölött az egyik szomszédja szerzi meg a hatalmat, akkor a hasonulás és az utánzás nagymértékben elterjed közöttük is. Így van mainapság Andalúziában a galíciaiakhoz¹² való viszonyulás terén. Az (andalúziai arabok) szemmel láthatóan hasonulni akarnak hozzájuk a ruházódásukban, megkülönböztető jegyeikben, s számos szokásukban és állapotukban. Odáig mennek ebben, hogy képeket festenek épületeik és házaik falára is. Aki a tudomány szemével szemléli ezt, az azt a következtetést vonja le, hogy mindezek az uralom jegyei.”¹³ A folyamat végpontját aztán baljós egyértelműséggel világítja meg egy 1532-ből származó anekdotikus történet. Mikor egy németalföldi tudós ez idő tájt egy jeles spanyoltól felvilágosítást kért az arab nyelvtől, az ekképpen felelt: „Mi dolgod van ezzel a barbár nyelvvvel, az arabbal? Elegendő latinul és görögül tudni. Ifjúkoromban én is olyan megszállott voltam, mint te, s a héber és az arab tanulására adtam a fejemet; már régóta feladtam azonban e két utóbbit és teljességgel a görögnek szentelem magam. Hadd tanácsoljam neked, hogy tégy te is ekképpen.”¹⁴

E két pólus közötti időben azonban más volt a helyzet, s talán némi túlzással elmondhatjuk, hogy az arab hódítás utáni néhány században muszlim, keresztény és zsidó talán sem előtte, sem utána nem élt egymás mellett olyan egyetértésben, mint a muszlim Andalúziában. E – különösképpen a 8–11. századokat jellemző – időszakban a különböző vallású elemek szabadon keveredtek egymással, eredeti és virágzó közös kultúrát hoztak létre, s tudjuk, hogy a legtöbb családban egyképpen volt keresztény is és muszlim is. A közös kultúra, noha alapvetően muszlim jellegű volt, urbánus jellege, a kifinomult életmódot szolgáló teljesen világias szépművészetek és iparművészetek túlsúlya miatt egyáltalában nem volt vallásos meghatározottságú, vagyis egy ideig a vele szemben föllépő ibér reconquista is kevésbé lehetett vallási módon ellentételezett, mint inkább politikailag meghatározott. Ebből a közösen kialakított és vállalt hispano-muszlim kultúrából fakadt az az érdekes jelenség – és ezt a nagy magyar iszlámkutató, Goldziher Ignác hangsúlyozta először –, hogy Andalúziában (szemben a keleti, *mašriqī* iszlámmal) nem volt olyan prenemzeti mozgalom az arab eredetű muszlimok és az ibér eredetű *muwallad*-ok (az ibér eredetű muszlimok) és az ibér keresztények, a „mozarabok” között, mint a *šucūbīya* mozgalom volt Irakban, vagy Szíriában.¹⁵ Ez az alapállás az előbb említett Compostellai Szent Jakab kultuszával a 10–11. század fordulóján kezdett megváltozni, s adott a reconquistának mindinkább artikulált vallási színezetet, s kapta a szaracén megjelölés a pejoratív vallási jelleget. Az andalúziai iszlám viszonya a „galíciaiakhoz” pedig csupán ez után, ennek következtében öltött vallásos jelleget, s töltődtek meg lassan konkrét tartalommal a „hitetlenek” elleni „Szent háború” (*ǧihād*) szokásos toposzai. Ez azonban soha nem öltötte azt a formát, amit a keresztény Európa iszlámellenessége.

A klasszikus iszlám sokkal nagyobb nyitottsága, magának az iszlámnak – a kereszténységgel összehasonlítva – sokkalta több toleranciája, s a muszlim civilizáció városias, pallérozott jellege ha nem is zárta ki, de nem is tette szükségessé azt, hogy a kortárs kereszténységről a muszlim közvélemény torzképet fessen. Egyrészt azért nem, mert az iszlám fennhatósága alatt a keresztény közösségek elismert és védett

státusban, mint *ahl ad-dimma* éltek, másrészt azért nem, mert a Nyugat-Európával való érintkezésük még a kereszties hadjáratok idején is periférikus és esetleges volt (maga Ibn Haldūn is teljesen mellékesen, három jelentéktelen passzusban ír erről¹⁶), továbbá, szemben Nyugat-Európával, az iszlámnak a saját identitás kialakításához nem volt szüksége – törvényszerűen torz – ellenségképre.

A nyitottságra és az objektivitásra törekvést nemigen példázhatnánk mással, mint Ibn Haldūnnal, akinek a kortárs andalúziai kereszténység iránti teljes elfogulatlan-ságát annál inkább értékelhetjük, hiszen, mint ismeretes, maga is andalúziai eredetű arab muszlim családból származott. Sőt, paradox módon éppen ez a rendkívül büszkén vállalt andalúziai eredet biztosította számára azt, hogy fölötte állt minden partikuláris hatalmi csoportnak és érdeknek, s – F. Rosenthal pontos megfogalmazásával – éppen az előbb bemutatott, etnikumok és vallások fölött álló Andalúziához és a közös ibér-muszlim kultúrához való „alapvető lojalitás” jellemezte: „It gave him a remarkable detachment with respect to the historical events that took place before his eyes. In a sense, it enabled him to view them as an impartial observer, even when he was deeply involved personally.”¹⁷ A már-már megdöbbenően személytelen és a szubjektív elemektől mentes „Önéletrajz”-ában Ibn Haldūn kivételesen hosszan és személyes hangnemben jellemzi családjá andalúziai eredetét, továbbá andalúziai eredetű mestereit.¹⁸ A család a muszlim hódítást követően, még a 8. században telepedett le Andalúziában, először Qarmūna-ban, majd onnan Sevilába költöztek. Maga a Haldūn név is andalúziai hatásra alakult ki.¹⁹ A család hamarosan Sevilla legrangosabb családjai közé tartozott, s időnkint meghatározó szerepet játszottak a város életében.²⁰ A reconquista harcaiban is tevékenyen kivették a részüket.²¹ Andalúziából akkor kényszerültek Tuniszba menni, amikor III. Ferdinánd, Léon és Castilia királya 1248 novemberében elfoglalta Sevilát. Ibn Haldūn számos jellemzése szerint az Andalúziából átment emigránsok (az északafrikai harcokban külön elitcsapatot alkottak²²) áthozták Észak-Afrikába (főleg Ifriqīya, a mai Tunisz területére) a maguk magasabbrendű kultúráját, s a főleg (beduin-típusú) berber Észak-Afrikában ők teremtettek egy ideig virágzó városi kultúrát.²³ Az andalúziai muszlim kultúra nem-palástolt dicsérete Ibn Haldūn esetében szokatlanul személyessé válik, amikor tuniszi ifjúkorának andalúziai (valenciai, guadixi, jaeni, granadai, avilai) eredetű mestereit jellemzi, akik közül rá a legnagyobb hatást az Avilából származó Abū Abd Allāh Muḥammad b. Ibrāhīm al-Ābilī tette, aki az andalúziai-magrebi averroizmus kiváló képviselője volt, s Ibn Haldūn az ő vezetésével tanulmányozta Ibn Sīnā, Fahr ad-Dīn Rāzī, Naṣīr ad-Dīn aṭ-Ṭūsī és Ibn Rušd műveit.²⁴

Ibn Haldūn számos passzusban foglalkozik a keresztényekkel együttélő muszlim Andalúzia sajátos történelmi problémáival. Szinte mindegyik megérint, hogy külön-külön elemezzük, hiszen – egyebek között – olyan fontos jelenségekről esik szó, mint a keresztény környezetben elszórt kisebbséget alkotó eredeti muszlim elem csoport-szolidaritásának (*ḥaṣabīya*) a hiányáról, ami a dinasztia-változásokkal szemben, s egyáltalában a politikai hatalomgyakorlással szemben rendkívül labilissá tette a térséget,²⁵ vagy hogy Montesquieu előtt a földrajzi tényező szerepét zseniálisan hangsúlyozza, s ennek alapján alkat, kultúra, táplálkozás stb. terén nem tesz különbséget muszlim és nem-muszlim galíciai között,²⁶ vagy ahogy a muszlimok és a nem-muszlim galíciaiak közötti szoros érintkezés során éles szemmel figyelt föl az általa

nyelvi romlásnak nevezett nyelvváltozásra, amelynek a során – mondja – a közös nyelv immár elvesztette arab jellegét,²⁷ vagy amikor A. Smith és Ricardo előtt elsőként a történelemben mélyrehatóan elemzi a maga munkaértékelmélete alapján azt a jelenséget, hogy a reconquista során a muszlimok mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas területre szorultak vissza, ahol rendkívüli módon megnőtt a termékelőállítás költsége; ezért, mondja: „Andalúzia vidéke ekképpen drága lett, amióta a keresztények elűzték a muszlimokat a tengerparti vidékre, amit ők tettek megművelt területté. Ha az emberek azt hallják, hogy az ő vidékükön drágaság van, akkor úgy vélik, hogy ez amiatt van, mert a földjükön kevés az élelmiszer és a gabonaféle. Ez azonban nem igaz. Tudomásunk szerint a civilizált népek között ők törődnek legtöbbit a földműveléssel, s nekik van a legnagyobb jártasságuk benne.”²⁸ E zseniális megfigyelések helyett ezúttal egyrészt egy-két olyan passzusra utalok nyomatékosan, amelyek azt bizonyítják, hogy egyedülálló kultúra- és civilizáció-elméletében lényeges kérdések esetében nem tesz különbséget muszlim és nem-muszlim között, másrészt – hasonló megfontolásból – életem egy fontos és paradigmátikus eseményét emelem ki.

Nézzük először a kultúrateremtés és a kulturális folytonosság vallás- és etnikumközömbös felfogását bizonyító passzusokat. Az első ilyen – Andalúzia fejlődését érintő – gondolatban azt állítja, hogy a városi kultúra és civilizáció akkor virágzó, ha az államalkotó uralkodó dinasztiák hosszú múltra tekintenek vissza és folyamatosak. Ez a feltétel, mondja, adott volt az Ibériai félszigeten: „Ekképpen vertek gyökeret a letelepedett civilizáció szokásai Andalúziában is, amelyet többezer esztendeig uralt folyamatosan a nagy gót dinasztia, majd az őket követő omajjádai uralom. Mindkét dinasztia nagy (volt). A letelepedett civilizáció szokásai ezért folyamatosak voltak és megszilárdultak.”²⁹ Egy másik passzusban ezt a gondolatot a kézművesség fejlettségére alkalmazza. Ez utóbbi akkor fejlett és virágzó, ha a városi kultúra hosszú múltra tekint vissza. A kézművesség, mondja, a Mediterráneum országai között Andalúziában a legfejlettebb: „Ez csupán azért van így, mert – mint azt korábban említettük – a letelepedett civilizáció gyökeret vert közöttük az Omajjádai dinasztia, az azt megelőző gót dinasztia és a „részfejedelmek” (*dawla at-tawā'if*) stb. szilárdsága miatt. A letelepedett civilizáció ezért (Andalúziában) olyan fokot ért el, amit nem ért el semmilyen más vidéken, kivéve – ahogy hírlik – Irakban, Szíriában és Egyiptomban.”³⁰

Végül vegyük szemügyre Ibn Haldūn életének egy fontos epizódját, amelyről ő maga számol be Őéletrajzában. Tudjuk, hogy a számára éppen elfelhősödött észak-afrikai politikai viszonyok elől 1362–5 között a grenadai udvarban húzta meg magát, aholis V. Muḥammad b. al-Aḥmar (akinek korábban annak fezi száműzetésében sokat segített) nagy megbecsüléssel látta vendégül, híres miniszterével, Ibn Haldūn jóbrátjával, Ibn al-Ḥaṭīb-bal együtt. 1364 végén az uralkodó békekötés és baráti kapcsolatok felvétele céljából őt küldte el Pedro el Cruel-hez, Castilia királyához. Ibn Haldūn így számol be kényes megbízatásáról: „És elutaztam (a királytól) a. H. 765/i. sz. 1364-ben el Cruel-hez (*at-Ṭāġīya*), Alfonso fiához, Pedro-hoz, aki akkoriban Castilia királya volt, azért, hogy ratifikáljam a békét közte és a muszlim Spanyolország uralkodói között. Fényes ajándékokat vittem magammal: selyemöltözékeket és fajlokat nehéz arany szerszámmal. Sevilában találkoztam el Cruel-lel, aholis megszemléltem őseim ott található emlékeit. A legnagyobb tisztességgel bánt velem, és

örömét fejezte ki ottlétem fölött. Orvosa, az orvostudományban és az asztronómiában egyaránt kiváló zsidó Ibrāhīm b. Zarzar-tól – aki dicsért engem nála – megtudta azt, hogy minő elsőbbséget élveztek őseim Sevillában. Az előbbi (orvos) Abū ḤInān udvarában találkozott velem, aki is hívta őt – aki akkoriban Ibn al-Aḥmar palotájában élt –, hogy gyógyítaná őt meg. (V. Muḥammad) miniszterének, Riḏwān-nak a halála után el Cruel-hez ment, s nála telepedett le. (El Cruel) az orvosai közé sorolta őt... Engem pedig, miután megérkeztem, magasztalt nála. El Cruel pedig ekkor azt kérte tőlem, hogy maradjak nála, s (fölajánlotta), hogy visszaadja nekem őseim sevillai örökségét, ami akkor birodalma nagyjainak a kezén volt. Én azonban elhárítottam ezt, úgy, hogy az elfogadható volt a számára. Ő továbbra is örömét nyilvánította irántam mindaddig, amíg eltávoztam tőle. Ő pedig ellátott úti elemőzsiával és hátsállattal...³¹

E passzus magáért beszél. Kitűnően kirajzolódik belőle a muszlimok, zsidók és keresztények szabad és elfogulatlan érintkezése még a 14. század közepe táján is, s az, hogy egyáltalában nem volt ritka az, hogy egy zsidó vagy egy muszlim a keresztény király szolgálatába álljon, s nyilván a fordítottja sem, az, hogy – mint azt egyebek között Cid példája bizonyította korábban – jeles keresztények álljanak muszlim szolgálatba. Ibn-Ḥaldūn és Pedro el Cruel még abban az időben találkoztak, amikor a muszlimok és a keresztények között nem vált visszafordíthatatlanná az el-lentét.

JEGYZETEK

1 A középkori Európa iszlám-képéhez ld. elsősorban: N. Daniel, *Islam and the West, the Making of an Image*. Edinburgh, 1960; uő., *The Arabs and Mediaeval Europe*. Longman-Librairie du Liban, Beirut, 1975; R. W. Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*. Cambridge Mass. 1962; német változata: *Das Islambild des Mittelalters*. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1981; W. Montgomery Watt, *The Influence of Islam on Medieval Europe*. Edinburgh at the Univ. Press, 1972; M. Rodinson, *Les étapes du regard occidental sur le monde musulman*. In: *La fascination de l'Islam*. PC?, Paris, 1980, 19–51. A Mohamed és az iszlám (elsősorban a Korán) elleni középkori polémia kitűnő összefoglalását ld. G. Pfanmüller, *Handbuch der Islam-Literatur*. Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig 1923, 133–156. Az ezután megjelent szakirodalomból különös figyelemre tarthat számot: M. – Th d'Alverny, *Deux traductions latines du Coran au Moyen Age*. In: *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*. XVI, 1947–8, 69–131, J. Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*. Princeton, 1964.

2 A. Abel, *La polémique damascéniennne et son influence sur les origines de la théologie musulmane*. In: *L'élaboration de l'Islam*. Colloque de Strasbourg 12–13–14 juin 1959, Paris, 1961, 65. Abel fontos munkája mellett az iszlámellenes bizánci és a muszlimokkal érintkező keresztény polémiahoz máig megőrizte fontosságát C. H. Becker tanulmánya: *Christliche Polemik und islamische Dogmenbildung*: Zeitschrift für Assyriologie 26, 1912, 175–195. Hangsúlyozni kell, hogy ez a korai (8–10. sz.) polémia sokkal több valós tényen alapult, mint a későbbi nyugat-európai polémia.

3 A „vitapontokhoz” ld. Watt, *i. m.* 73–77.

4 Tudjuk, hogy a középkori angol nyelvhasználatban Mahound jelentése: „an evil spirit; a false god; the devil” (ld. *Cassell's English Dictionary*, London, 1975, 703). Ismeretes, hogy a *Chanson de Roland* széles körben elterjedt néphagyományt foglal össze, amikor föltételezi, hogy az iszlám három istent imád, köztük Mohamedet:

Pleignent lur deus tervagan e mahum

E apollin dunt il mie n'en unt (2696–7. versek);

illette:

La lei i fut Mahum et Tervagan (611. vers).

A nevek eddigi magyarázatához ld. Fr. Viré, *A propos de Tervagan, idole des Sarrasins*: Cahiers de Tunisie 1/2, 1953, 141–152. Viré a *Mahom et Tervagan*-t egy szövegvariáns alapján *Mahomet al-Furqān*-nak értelmezi. Ennél szellemesebb – noha véglegesnek nem tekinthető – Ch. Pellat értelmezése, aki a három feltételezett istenalak nevét a *Muhammad ar-raġm ibn al-la^cin* eltorzult olvasatának tekinti, vagyis: „Mohamed, a megkövezett (Sátán), az átkozott fia”. Ld. *Mahom, Tervagan, Apollin*. In: *Actas del primer congreso de estudios árabes e islámicos*. Madrid, 1964, 165–9.

5 Pfanmüller, *i. m.* 139, 143–4.

6 Ld. hozzá: Southern, *i. m.* 25–7 (alapvető bibliográfiát a kérdéshez ld. uo. 76–7. Nn. 26–7).

7 *Gesta Dei per Francos*. I., cap. III (*Patrologia Latina*. T. 156, col. 689); ld. hozzá: Southern, *i. m.* 27, Rodinson, *i. m.* 27. Guibert de Nogent még a próféta nevét sem ismerte jól (*Mathomus*-t írt), s úgy vélte, hogy hozzá közeli korban élt.

8 Ezt a vélekedést kérdőjelezte meg első ízben a mongolok felbukkanása, s az, hogy a mongol támadás az iszlám ellen (is) irányult. Tudjuk, hogy Nyugat-Európa első ámulatában a mongolokat ázsiai keresztényeknek vélte, s birodalmukat „János pap” országának tekintette. Később pontosabb információk szerzése végett, továbbá a kapcsolatok felvétele miatt – küldte először IV. Ince pápa az olasz ferences szerzetest, Johannes de Plano Carpinit 1246-ban a terep felderítésére, majd IX. Lajos a flamand ferencset, Willelmus Rubruk-ot 1254-ben (az utazások szellemi hátteréhez ld. Southern, *i. m.* 37–40).

9 Watt, *i. m.* 82.

10 A 9. századi köztétékhez ld. C. M. Sage, *Paul Albar of Cordoba. Studies on his Life and Writings*. 1943; Southern, *i. m.* 20–24. A győztes reconquista muszlim-ellenes politikájához ld. legutóbb W. Montgomery Watt – P. Cachia, *A History of Islamic Spain*. Edinburgh at the Univ. Press, 1967, 150–4.

11 P. Alvarus, *Indiculus Luminosus* (*Patrologia Latina*. T. 121, col. 555–6).

12 A muszlim történészek *Ġillīq̄ya*-nak a szorosanvett Galicia mellett Asztúria és Léon királyságait, *ġatalīqa*-nak (galiciáinak) pedig azok lakosait nevezték; ld. hozzá: *EI²*, s. v. *Djillīkiyya* (A. Huici Miranda).

13 Az *al-Muqaddima*-t E. Quatremère kiadásából idézem: *Prolegomène d'Ebn-Khaldoun*. Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale, T. XVI–XVIII, Paris, 1858, I, 267. (Rövidítése: Q).

14 Idézi Montgomery Watt, *Influence of Islam*. 80.

15 I. Goldziher, *Die Šu‘ūbiyya unter den Muhammedanern in Spanien*: ZDMG LIII, 1899, 601–620.

16 Q II, 36–40; Q II, 91; Q II, 226–7. Az első utalás kontextusa a muszlim tengeri hatalom gyengülésére a Fátimidák idején, a második Ġabala keresztény meghódítására vonatkozik, végül a harmadik Jeruzsálem elfoglalására utal.

17 Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah. An Introduction to the History*. Translated from the Arabic by F. Rosenthal. Routledge and Kegan Paul, London, 1958, *Translator's Introduction*. I, XXXVI.

18 Ibn Haldūn, *at-Ta^crīf bi-Ibn Haldūn wa-riḥlatu-hū ġarban wa-Šarqan*. Ed. Muḥ. Tāwīt at-Taṅġī, al-Qāhira, 1951, 4–55 (Rövidítése: *Ta^crīf*).

19 Őse eredeti *Hālid* neve a spanyol *-on* augmentatívumot vette föl (ld. *hombre - hombron* = „nagy darab ember”; *perro - perron* = „nagy kutya” stb). Egyéb arab példák: *Hafṣūn*, *Zaydūn*, *Badrūn* stb.

20 Igy pl. Kurayb b. Haldūn a 7. spanyolországi omajjáda (‘Abd Allāh) idején a 9. század végén egy ideig uralta a várost (*Ta^crīf* 7).

21 Igy pl. magas rangban résztvettek Ibn ‘Abbād és Yūsuf b. Tāṣufīn oldalán a Zallāqa-i csatában (1086) VI. Alfonso ellen (*Ta^crīf* 8).

22 Ld. pl. *Ta^crīf* 34.

LIGETI LAJOS: A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI A HONFOGLALÁS ELŐTT ÉS AZ ÁRPÁD-KORBAN

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 602 oldal

1912-ben jelent meg Gombocz Zoltán nagyhatású munkája a magyar nyelv régi török jövevényszavairól (*Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. MSFOu. XXX. Helsingfors, 1912). Az azóta eltelt majdnem nyolc évtized alatt felgyülemlett ismeretek – elsősorban a turkológia terén – a korábbi megállapításoknak nemcsak részleteit érintették, hanem központi kérdéseit is.

Hosszú munkássága során Ligeti Lajos régi török jövevényszavaink számos részletkérdését és elvi jelentőségű problémáját helyezte új megvilágításba. Bizonyosság erre idetartozó magyar nyelvű cikkeinek két hatalmas kötetet kitevő gyűjteménye (*A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. I., II., Budapest, 1977, 1979 = Budapest Oriental Reprints. Series A 1. és 2.). Mindezen munkássága mellett évtizedeken át hordozta magában jövevényszavaink új feldolgozásának tervét. Élete utolsó éveit szinte teljesen ennek szentelte, s a munka egy részét el is végezte. Úgy érezte azonban, hogy nincs már elég ideje a terjedelmes monográfia megírásához. Ezért – mint a könyv bevezetőjében mondja – egy rövidebbre fogott, a legfontosabb problémák köré csoportosított „tájékoztató”-ra szorítkozott. A jelen munka tehát nem követi Gombocz módszerét, nem „szójegyzék”, hanem régi török jövevényszavaink alapvető kérdéseit érintő tanulmány.

Régi török elemeink között a főszerepet változatlanul a Budenz nyomán ócsuvas jellegűnek nevezett jövevényszavak játsszák. Ez a réteg azonban, mint ugyancsak régóta ismeretes, nem egységes. A benne lévő kettősség Ligeti szerint kronológiai okokkal magyarázható: átvételeink között vannak ócsuvas és középcsuvas átvételek. Ez utóbbiak száma nagyobb, mint ahogy azt korábban véltük. Ligeti másik lényeges megállapítása: nemcsak azok a szavak származnak csuvasos típusú török nyelvből, amelyek szemmel látható csuvasos kritériumot hordoznak magukon. Bár ezt tételesen nem mondja ki, úgy tűnik, hogy csak kivételesen tekint egy-egy szót köztörök eredetűnek, s az egész honfoglalás előtti jövevényszóréteget lényegében csuvasos jellegű nyelvekből átvettnek tartja.

Rendkívüli fontosságot tulajdonít Ligeti a magyar hangtörténeti tanulságoknak. Megállapítja, hogy az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején – ez az intenzív török érintkezés kora – néhány hangtani jelenség konvergensen alakult a magyarban és az átadó török nyelvben, hogy jövevényszavainkat a kései ősmagyar nyelvre vonatkozó ismereteink fontos forrásának kell tartanunk, hogy a jövevényszavainkban mutatózó, de a 12–13. században már lezáruló hangtani fejlődések jövevényszavaink régiség-

jegyei.

A könyv második részében a szerző bemutatja azt a török etnikumot, amellyel a magyar nép az Uráltól a Kárpátokig vezető útján, majd a letelepedés utáni évszázadokban – a 14. századig bezárólag – érintkezésbe került. A bolgárok mellett a kazárok jelentőségét hangsúlyozva jövevényszavainkat „bolgár-kazár” jövevényszavaknak nevezi. Megvizsgálja ezután ezen török népek sajnálatosan kisszámú nyelvemlékeit, melyek között változatlanul megőrződött jövevényszavaink fontos szerepe.

Régi török jövevényszavaink kutatása mindenkor központi kérdése volt a magyar turkológiának, s minden bizonnyal a jövőben is az marad. Ligeti Lajos könyve mérföldkövet jelent ebben a kutatásban. Ezért engedtessek meg nekem, hogy ezt a kiemelkedő alkotást a könyv tematikája alapján fejezetről fejezetre haladva, a szokásosnál részletesebben ismertessem.

I. A magyar nyelv török elemeinek tudományos vizsgálatát Budenz József indította el. Ő volt az, aki a magyar nyelv török eredetét hirdető Vémbéryvel szemben kimutatta, hogy a magyar nem török, hanem finnugor eredetű nyelv, s a benne található török elemek jövevényszavak. Ezek a jövevényszavak olyan török nyelvből kerültek a honfoglalás előtt a magyarba, amelynek ma csak egyetlen leszármazottja él, a csuvas. Következtetését egy fontos hangtani kritériumra, a magyar nyelv török jövevényszavaiban s a csuvasban egyaránt mutatkozó rotacizmusra alapozta.

De melyik török nép beszélte azt a nyelvet, amelyből a magyar jövevényszavak jöttek? Gombocz Zoltán adta meg rá a választ: a bolgár-törökök. Nevezetes munkája alapján mind külföldön, mind itthon gyökeret vert a bolgár-török elmélet, amit Németh Gyula munkássága is erősített. Idővel azonban új megfontolások merültek fel, mindenekelőtt egy másik, ugyanilyen típusú török nyelvet beszélő népnek, a kazárnak a szerepe. A bolgár-török elmélet fokozatosan gyöngült, a magyar nyelv új történeti etimológiai szótárában (TESz.) már nem szerepel ez az elnevezés, helyette – Ligeti Lajos javaslatára – a „csuvasos jellegű” meghatározás nyert polgárjogot.

Nevezzük jövevényszavainkat a régi terminológiával „bolgár-török”-nek, vagy az újjal „csuvasos jellegű”-nek, egy biztos, hogy jövevényszavainkat ez a köztörök nyelvekétől eltérő jelleg határozza meg, s ma is ez a kérdés áll az érdeklődés középpontjában. Annál is inkább, mert míg a régi köztörök nyelveket meglehetősen jól ismerjük, ezekről – nyelvemlékek híján – alig-alig van ismeretünk.

Ligeti Lajos munkájának legelső fejezete is ezt a témát elemzi. Sorra veszi az általa most már „csuvasos”-nak nevezett meghatározó jegyeket. Ezek a következők:

1. Rotacizmus: csuvasos *r* hang a köztörök *z* hanggal szemben. Ligeti összesen 12 szót sorol ide: *borjú*, *iker*, *ír*, *ökör*, *sár* (ezeknek *r*-es megfelelője a csuvasból is, a mongolból is kimutatható), *görény*, *tar*, *túr* 'eltúr' (megfelelői csak a mongolban), *író* (megfelelője csak a csuvasban), *karó*, *sárkány*, *tenger* (csak a magyar szó tanúskodik az *r* hangról, a csuvasban és mongolban nincs meg a szó).

2. Lambdacizmus: csuvasos *l* hang a köztörök *š*-sel szemben. Mindössze négy ilyen szavunk van: *dél*, *dől*, *kölyök*, *süllő*. Az *š* > *l* változás feltűnően sok csuvas szóban sem ment végbe. Ezért Ligeti – a korábbi felfogástól eltérően – csuvasos jövevényszavaink közé sorolja azokat is, amelyekben a csuvasos *š*-nek a magyarban *cs* vagy *lcs* felel meg. Ilyenek: *bocsát*, *bocsánik*, *búcsú* (e három magyar szó török alapszava azo-

nos), *bölcső, gyümölcs, gyümölcsény* (e két utóbbi török alapszava azonos). A lambdacizmus tehát nem egészen olyan jelenség mint a rotacizmus, Ligeti „félúton megrekedt ócsuvas lambdacizmus”-nak nevezi.

3. Szókezdő csuvasos *š* a köztörök *s*-szel szemben. Idetartozó szavaink: *sár, sárkány, sár* 'arany', *seper, serke, serte, söreg* és esetleg a *kéneső* (~ közt. *kana-sun*; a magyar szó népetimológiai alakulás).

4. A szókezdő török *y* hármas magyar megfelelőse (*gy, sz, θ*) közül a két utóbbit mindenkor csuvasos megfelelésnek tartották. Idetartozó szavaink: *szél, szőlő, szűcs* és *ír, író*. Nem volt egységes nagyszámú *gy* (< török *ŷ*)-vel kezdődő szavaink megítélése. A TESz. a szókezdő *gy*-t nem tekintette csuvasos kritériumnak, mostani munkájában Ligeti annak tartja. Idetartoznak: *gyalom, gyárt, gyékény, gyertya, gyiő (> dió), gyszno (> disznó), gyom, gyopár, gyúr, gyümölcs, gyűrű, gyűrű (fa)*. Ezeknek mai csuvasos megfeleléseiben *š* hang, mongol megfeleléseiben *ŷ* hang található. A következőknek csak köztörök megfelelőisei vannak: *gyapjú, gyarló, gyász, gyepelő, gyomor, gyöngy, gyűlik, gyűszű*. Ligeti a *gy* és *sz* korrelációt nyelvjárási különbségnek magyarázza. Két csuvasos nyelvjárással találkoztunk, közülük a *ŷ*-s nyelvjárás intenzívebben és hosszabban hatott, az *s*-es nyelvjárás gyengébben és rövidebben. Az *ír* és *író* (~ közt. *yaz-* és **yazay*) szavunk szókezdeté is az átadó nyelvből magyarázható. Valószínű, hogy nem ócsuvas, hanem középcsuvas alakokból kell kiindulnunk, ahol a szókezdő *ya*-ból *i* hang lett (ld. a következő pontot is).

5. Első szótagbeli csuvasos *i* a köztörök *a* hanggal szemben: *dió, ír, író, tiló, tinó, tyúk* (< **tiuk*). Viszont megmaradt az *a* hang ebben a két szóban: *dara, tanú*, tehát az *a > i* változás a csuvasban nem volt teljesen következetes.

6. Csuvasos *m* hang a köztörök *ŋ* hanggal és *n* hanggal szemben: *gyom, szám*.

7. Csuvasos *v* protézis a köztörök szókezdő *o* és *ö* hang előtt. *V* protézist mutató szavaink számát Palló Margit 7-re becsüli, Ligeti igazából csak a *vályú*-t fogadja el, de megemlíti még a némileg problémás *vék* szavunkat is.

8. Az eddigi szakirodalom nem emlegette csuvasos kritériumként a mássalhangzó utáni *ğ* és *g* hang kiesését. Ez a jelenség mutatkozik *ártány* és *gyapot, bér* és *egy 'szent'* szavunkban, *s* valószínűleg a *tiló*-ban is.

9. A csuvasos jegyek között tárgyalja Ligeti az ótörök *d* megfelelőit is: *d (idő, ködmön, egy < id 'szent'; érdem, ildom, kender, köldök)* és *z (búza, tűzok)*. Ez utóbbiak későbbi átvételek, bennük a *-ɣd-* kapcsolatban a *d* középcsuvas-kori spirantizálódása mutatkozik.

10. Végül a csuvasos szókészleti sajátosságokkal foglalkozik. Vannak jövevényszavak, amelyek a török nyelvek közül csak a csuvasban fordulnak elő, mint a *disznó, eke, gyertya, kicsiny, kölcsön, sarló, süllő, üröm*, *s* talán a tisztázatlan etimológiájú *gyermek* megfelelői.

Összefoglalva: Az eddig ismert kritériumokon kívül Ligeti csuvasos hangtani kritériumnak fogadja el a szókezdő török *y* ~ magyar *gy* megfelelést, a mássalhangzó utáni *ğ* és *g* eltűnését, *s* valószínűleg a török *d* magyar megfelelőit. Hangtani kritériumok mellett figyelembe veszi a szókészleti sajátosságokat is.

II. A második fejezet egy rendkívül figyelemreméltó kérdéssel foglalkozik.

Eddig is több esetben gondoltak arra, hogy némely, a török hangtörténet alapján

nem magyarázható jelenséget a magyar hangtörténetből kiindulva kell magyarázni. Zavart okozott, hogy a török és magyar hangtörténet korszakolása nem fedi egymást. Amit a turkológiában ótöröknek nevezünk, annak a magyar nyelvtörténetben nem az ómagyar, hanem a 7–10. századi kései ősmagyar felel meg. A törököktől ebben a korban már bőven vannak nyelvemlékek – igaz a keleti törököktől – a magyar nyelv viszont még évszázadokig hallgat.

Némely kései ősmagyar és ótörök hangtani jelenség konvergensen alakult. Jövevényszavaink szempontjából ez azt jelenti, hogy ezek a jelenségek magyar nyelvfejlődés eredményének is tekinthetők. Ilyenek a következők:

Az őstörök *č* hang a csuvasban *š*-zé lett, érintkezésünkkor a változás még folyamatban volt, illetőleg nyelvjárási különbségként mutatkozott. Ugyanakkor a finnugor *č* > ősm. *cs* s a finnugor *č* > ősm. *s* változás kettős magyar fejleményt hozott létre. Lehetséges tehát, hogy jövevényszavaink kettősségét (*csalán*, *csat*, *csipa*, *csepű* ~ *saru*, *sereg*, *söprő*, *sátor*; *kicsiny*, *ocsú* ~ *keselyű*, *késik*; *kölcsön* ~ *bárony*) nem az átadó nyelvben lévő kettősség okozta, hanem a kettős magyar fejlődés osztotta meg a szavakat.

A zárhangok réshangúsodása jellemző a török nyelvekre, de a magyarra is. A folyamat eredménye is ugyanaz: a réshang a mellette lévő magánhangzóval diftongussá alakul, majd hosszú magánhangzóvá monoftongizálódik. Több mint húsz szavunkban figyelhető meg ez a jelenség. Ilyenek pl. intervokális helyzetben: *bátor*, *csalán*, *gyúr*, *öröl*, *szór*; mássalhangzó előtt: *kóró*, *kőrís*, *szatócs*, *turul*; szó végén: *borjú*, *gyapjú*.

A szóvégi török *ğ*, *g*, *q*, *k* kettős fejlődését Bárczi Géza már korábban a magyarból magyarázta. Magyar nyelvtörténeti okok miatt jött létre hosszú labiális magánhangzókra végződő szavaink nagy csoportja (*borsó*, *komló*, *erő*, *gyeplő*, *kapu* (< *kapú*), *ocsú*, *betű*, *gyűrű* stb.; közel 30 szó) és *-k*-ra, *-g*-re végződő szavaink kisebb csoportja (*árok*, *köldök*, *tűzok*, *bélyeg*, *sereg* stb.; kb. 10 szó).

Jövevényszavainkban vannak olyan magyar hangtani jelenségek is, amelyek nem kapcsolhatók párhuzamos török jelenséghez, de mivel ismerjük a magyar jelenség körét, segítenek a relatív kronológia megállapításában.

III. A harmadik fejezet az eddig tárgyalt csuvasos jellegzetességekkel szemben a köztörök sajátosságokat mutatja be. Régi jövevényszavaink között lehetnek köztöröknek számító kipcak és oguz nyelvi elemek.

Köztörök eredetre mutat mindenekelőtt a csuvasos kritériumok hiánya. Ilyenek a rotacizmus és lambdacizmus hiánya. Az *r* hangot tartalmazókkal szemben feltűnően kevés a *z* hangot tartalmazó szavaink száma. Ez önmagában is jelzi, hogy jövevényszavaink zöme csuvasos típusú nyelvből származik. Idetartozó szavainkban, mint *boza*, *koboz*, *özön*, *tőzeg* rendszerint más kritérium is jelzi a kipcak eredetet: ezek a szavak nagyrészt későbbi átvételek a besenyőből és a kunból. Idetartoznak még ilyen tulajdonnevek is mint *Balmaz*, *Szatymaz* hn., *Tonuzoba* szn. Lambdacizmus hiányát mutató közszavunk nincsen, de ilyen személynevek pl. az *Ákos* és *Tas* (az *Álmos* is, ha csakugyan török eredetű). Köztörök jellegre mutat a szókezdő *sz* hang a csuvasos jellegű *s*-sel szemben: *szírt*, *szűnyog*, *szongor*. A zöngés zárhangok a kipcak nyelvekben réshangúsodás után nem tűnnek el, hanem *v*-vé változnak, s további módosulás nélkül megőrződnek. Ez mutatkozik a *teye* és *üvecs* szóban, régi személyneveink közül ilyen

a kun eredetű *Tiván* és *Ajduva*.

Más, jellegzetesen kipcsek sajátosságok a következők: Az intervokális zöngétlen zárhangok a kipcsek nyelvekben zöngésednek: $k > g$ (*nyögér* 'katonai kísérő alakulat tagja', *Tege* családnév), $p > b$ (*koboz*, *csabak*, *kobak*). A kipcsek nyelvekben az első szótagbeli magánhangzó – elsősorban \check{c} hang mellett – palatalizálódik: $a > \ddot{u}$ (*csösz*, *csödör*). A kétségtelenül besenyő eredetű *Tomuzoba* személynév alapján feltehető, hogy a köztörök η hang a besenyőben n -né változott. Ugyanilyen megfelelés mutatkozik a *szun(y)og* szóban. Szókészletükben is eltérnek bizonyos fokig a kipcsek nyelvek az oguz-török vagy más török nyelvektől. Ilyen megfontolások alapján kipcsek eredetűnek tarthatjuk pl. a *körte*, *özön*, *sajt* szavunkat.

IV. A negyedik fejezet az intenzív török érintkezés előtti iráni és török érintkezéssel foglalkozik.

Idegen nyelvi elemek a legrégebb, uráli, ill. finnugor korban is kerülhettek az uráli és finnugor nyelvbe. Ezek azonban még nem számítanak jövevénytiszavaknak, hanem ősi elemeknek. Érdeemes viszont foglalkozni az ugor kori idegen hatásokkal, mivel ezek a magyar nyelv különválása után is folytatódnak. Nyelvtudományunk ebből a korból két jelentős hatást tart számon, az iráni nyelvek és a török nyelvek hatását.

Az iráni kapcsolatoknak nagy irodalma van, amely az ősiráni-finnugor és óiráni-finnugor kapcsolatokkal is foglalkozik. Az ugor korban (i. e. III. évezred végétől i. e. I. évezred közepéig) az ugor nyelvekbe került iráni jövevénytiszavak közül Ligeti négyet fogad el biztosnak, az *arany*, *hét*, *ostor* szót s a magyar népnév *magy* elemét, kettőt pedig lehetségesnek, a *száz* és *ár* 'szűrőeszköz' szót.

Az ugor kori török nyelvi kapcsolatok megítélése annyiból nehezebb, hogy az egykorú török nyelvekről még semmit sem tudunk. Mégis meggyőződéssel mondhatjuk törökből való ugor szónak a *hód*, *hattyú*, *szó*, *ló* és *nyereg* szavunkat.

Az ugor egység felbomlása után (i. e. 500 k.) az ugarság nagyobbik része – a magyar rész – délebbre és keletebbre vonult, az uráli átjáró vidékére, s az erdőzónából kijutott a ligetes steppére. Az uráli magyar őshaza, ahol jó ezer évet töltöttünk, közel volt a kereskedelmileg fontos prém útjához. Bizonyosan érintkeztünk itt ma már nem élő népekkel, ismeretlen eredetű szavaink jó része tőlük való. Több iráni nyelvet beszélő néppel is kapcsolatba kerültünk, némelyekkel nem közvetlenül, hanem a kereskedelem révén. E korban nyelvünkbe került iráni jövevénytiszavaink sok hangtani problémát rejtenek magukban, mégis Ligeti biztosan idetartozónak mondja a *tehén*, *tej*, *tíz*, *büz*, *nemez*, *kincs*, *hús* szót, fenntartással a *nád* és *szekér* szót. Az uráli őshazában átvett török jövevénytiszavak közül itt most csak hárommal – *homok*, *nyár*, *nyak* – foglalkozik részletesen (a *harang* és *hajó* etimológiáját más helyütt problematikusnak mondja).

A keletről jövő sodró erejű néprajok az 5. század közepe táján végülis kimozdították helyükről a magyarságot. A magyar nép lóra szállt, elhagyta a ligetes steppék békés világát, a füves pusztaság földjére lépett. Szervezetében, életmódjában, műveltségében gyökeresen átalakult. A honfoglalás előtti négy évszázadot török törzsek kötelekében élte, ekkor érte nyelvünket a rendkívül nagy erejű török hatás. A számottevő más idegen nyelvi hatások közül a legjelentősebbel, az iráni hatással részletesen is foglalkozik a szerző. Behatóan tárgyalja nyelvünk következő iráni (nagyrészt alán) ele-

meit: *asszony, egész, ezer, gazdag, híd, kard, méreg, özvegy, üveg, vám, vár, vásár, verem, vért, zöld.*

V. A „Török-magyar nyelvi kölcsönhatások” címet viselő fejezet több nyelvészeti témát foglal magába. Először a török nyelveknek a magyarra tett hatását vizsgálja, majd a magyar nyelv módosító hatását s a török nyelvek tükröződését a jövevényszavakban.

A) A török nyelvek történetéből is ismerünk olyan eseteket, amikor idegen hatásra megváltozik az adott nyelv hangrendszere. A mai csuvas nyelv fonetizmusa finnugornak tűnik, a jakuté a környező – nem török – nyelvekével mutat rokonságot. Az obi-ugor nyelvek a korábbi finnugor örökség hűséges folytatói. A magyar nyelv nem! Mikor és mi változtatta meg? Erre a kérdésre nem tudunk választ adni, de érdemes megnézni, hogy a török szavak hogyan tudtak beilleszkedni a magyar nyelv rendszerébe, idéztek-e elő benne változásokat?

Az átvett török szavak megerősíthettek vagy gyöngíthettek bizonyos ősmagyar kori tendenciákat. Pl. a finnugor $p > b$ változást megerősítette a sok *b* kezdetű török szó (*barom, bator, boka, betű* stb.), ugyanakkor a denazalizációs zöngésüléssel (fgr. $nt > d$, $mp > b$, $nk > g$) szemben ható ellentendenciát támogatták a *kender, tenger, tengely, gyöngy* féle szavak. Az *í, i, u, ü* végződésű jövevényszavak részt vettek a későbbi ómagyar kori fejlődésben, azaz eltűntek (*ács, bölcs, szatócs; bér, gyöngy, szék* stb.). A török hosszú magánhangzók szépen be tudtak illeszkedni. A magánhangzó harmónia és illeszkedés a finnugor alapnyelvnek sajátja, az ősmagyarban is megvolt, a török jövevények ebből a szempontból kifogástalanul beillettek a magyarba.

Az alaktan még kétnyelvűség esetén is szilárdan tartja magát, nem is találunk semmi török hatást sem a ragozás, sem a képzés terén. A tükrőszavak és tükrökifejezések vizsgálata (pl. *m. házass ~ török evli*) nagyon szűk körre korlátozódik, a mondattani vizsgálatok pedig a török és finnugor nyelvek tipológiai rokonsága miatt csak árnyalati különbségeket mutathatnának ki.

B) A továbbiakban a magyar nyelvneka jövevényszavakra tett módosító hatásáról értekezik a szerző. Előzőleg azonban összefoglalóan megállapítja, hogy a török jövevényszavak nehézség nélkül tudtak beilleszkedni a magyar hangrendszerbe. Magánhangzó rendszerünkben ekkor még hiányzott az *ö* hang, ezt *ü*-vel helyettesítették, viszont még megvolt a veláris *í* hang, tehát érvényesülhetett a magánhangzó-harmónia. Nem hiányoztak a hosszú magánhangzók és a kétféle – nyílt és zárt – *e* hangzó. A mássalhangzók közül a török *j* hang a magyarban *gy* hangként jelenik meg.

A továbbiak során a beilleszkedett török eredetű szavak ugyanúgy részt vettek a magyar hangtani változásokban, mint a finnugor eredetű ősi szavak. A névszók beilleszkedtek a magyar főtípusok közé, az igék egy része magyar képzőkkel bővült, ill. ikes igévé lett. Jövevényszavaink különböző intenzitású életet éltek: van amelyik perifériára szorult, ki is vesztetett, a legtöbb azonban terebélyes szócsaládot alakított ki.

C) Ha jövevényszavainkról lebontjuk a magyar nyelv módosításait, megkapjuk az átadott török elemeket. Ezek a nyugati ótörök nyelvek ma ismert legrégebb emlékei! Az átadó nyelvek mind kihaltak, jövevényszavaink segítségével lehet bizonyos fokig rekonstruálni őket. Ezért (is) tarthatnak jövevényszavaink különös érdeklődésre szá-

mot a nemzetközi turkológiában.

Végső következtetésként megállapíthatjuk, hogy jövevényszavainkban két nagy csoport különböztethető meg: csuvasos típusú szavak és köztörök típusú szavak. A két csoport azonban nem válik el élesen egymástól, léteznek köztük egy „közömbös” zóna, ti. azon szavaké, amelyekben nincs megkülönböztető jegy.

A szerző ezután hangról hangra haladva megvizsgálja az átadó török nyelvek fonetikai megnyilvánulásait a jövevényszavakban, majd egyes török szócsaládok magyar tükröződését, s az átvett szavak szófajok szerinti megoszlását. Főleg főneveket vetünk át, néhány melléknevet (*kék, sárga, egy* 'szent', *kicsi, örök, gyarló*), egy számnevet (*tömény*), egy határozószót (*kölcsön*) és – Ligeti kritikáján is átszűrve – 16 igét (*bocsát, dől, gyárt, gyötör, ír, ölt, őr(öl), szán, szúr; baszik, bocsánik, gyűlik, illik, kérik, szokik, szünik*). Jövevényszavaink egy része elemezhetetlen török szó, nagy része azonban elemezhető, képzett szó. Átvételeink között vannak ősi műveltségsvavak, vándorszavak, amelyek a törökben idegen eredetűek. Ilyenek pl. a *gyöngy* kínai eredetű török előzménye, a végső soron iráni eredetű *bársony, ökör, bors* s az óind eredetű *tinó* török előzménye

VI. Ez a fejezet régi török jövevényszavaink tartalmi vallo-mása.

Jövevényszavaink nagy száma és jelentéstartalma egyértelműen igazolja, hogy a török hatás hosszantartó és mély volt. Ez megegyzik az egykorú elbeszélő források adataival, melyek szerint a magyar törökös műveltségű lovasnomád nép volt, s mikor megjelent a történelemben „nyelvén kívül szinte minden megnyilvánulásában török nép benyomását keltette” (Bárczi).

Szinte érthetetlennek tűnik ezek után, hogy a lóval kapcsolatos szókincsünk alapjában nem török, hanem ugor és finnugor eredetű. Honfoglalás előtti török eredetűnek csak két szerszámnév mondható, a *gyeplő* és *békó* (*béklyó*). (A *csődör, tőzeg* 'állati trágya', *kantár, árkaný* későbbi átvétel a kunból.) Ebből arra következtethetünk, hogy a törökség nem játszott számottevő szerepet a magyarnak lovas néppé alakításában. A történeti megfontolások is feltételezik, hogy a magyar lovas nép volt már a törökökkel való találkozás előtt, ha nem így lett volna, elpusztult volna azok sodrásában.

A rendkívüli erejű török hatás emlékét őrzi a magyarok törzsi rendszere (*Tarján, Jenő, Kürt, Keszi* törzsnevek, *gyula, kündü, karcha* méltóságnevek), településrendje (*árok, kapu, sereg, tábor, tömény*), társadalmi és szellemi élete (*bér, bélyeg, kölcsön, tanú, törvény; betű, ír, szám; ok, ész, idő, kor; gyarló, ildom(os), csököny(ös); örül*), vallási hiedelmei (*bű, báj, bölcs, ige, boszorkány, kép* 'mód, forma'; *bű, gyász, tor; bűn, érdem; bocsát, bocsánik, búcsú; örök, ün(nep), egy(ház)*), állattartása (*barom, bika, borjú, ökör, üdő, tinó; kecske, kos, olló, toklyó, ürü, gyapjú, gyapot; ártány, disznó, serte; tyúk; ól, karám, vályú; túró, író, köpű*), földművelése (*árpa, búza, ocsú, dara, borsó; eke, sarló, tarló; arat, szór, öröl; komló, csepű, kender, kölyű, tiló, orsó; alma, körte, gyümölcs, som, dió, kőkény, szőlő, bor, (bor)seprő*), halászata (*tok, süllő, sóreg; gyalom, gyertya, vejsze, vék*), madarászata (*bese, karvaly, keselyű, ölyv, sólyom, szongor, torontál, turul; tőr*), mesterségei (*ács, szücs; sátor, karó, gyűszű*), közlekedése (*tengely, szál* 'tutaj'), kereskedése (*bársony, gyöngy, bors; tár, szatócs*).

Természeti elnevezések (*tenger, sár, szél, szirt*), állatnevek (*bövény, oroszlán, sárkány; gödény, tuzok; béka, borz, görény, ürge, güzü; bögöly, serke*), növénynevek (*gyertyán, gyűrű(fa), kóris, bojtorján, csalán, gyékény, gyom, gyopár, káka, katáng, kolokány, kóró, kőkörcs, kőkörcsin, kikirics, tátorján, torma, üröm*), a családra vonatkozó elnevezések (*iker, kolyók,? gyermek*), testrészek, testi tulajdonságok nevei (*boka, gyomor, kar, köldök, szakál, szirt, térd; csipa, szeplő, tar; erő, öreg; kanyaró*), lakás, házi eszközök (*sátor, karó, szék, korom; bölcső, koporsó 'láda', teknő*), ruházat (*bársony, csat, gyöngy; gyűrű, tükör; ködmön, köpönyeg, saru; szirony, szücs, ölt*).

A következő két fejezet a magyarsággal érintkezésbe került régi törökséget mutatja be.

A VII. fejezet a török etnikai környezetet tárgyalja. Az 5–14. századig a magyarság sok török néppel került kapcsolatba. Sajnos ezeknek legtöbbszöréről nincsenek megfelelő ismereteink, maga a török etnikum is állandó változásban volt körülöttünk.

A vándorlások korában – bár nem közömbösek számunkra az Uráltól keletre élő török népek sem – elsősorban az Uráltól nyugatra élők fontosak, mint az ogurok, bolgár-törökök, szabírok, onogurok, kazárok, kabarok, berszilek, majd a besenyők és oguzok vagy úzok. A honfoglalás után, de még a tatárjárás előtt szerepet játszanak történelmünkben a kazárok, volgai bolgárok, baskírok, úzok, besenyők, böszörmények, kunok, a tatárjárás után pedig a volgai bolgárok, baskírok, kipcscakok, kunok (s velük együtt a jászok).

Mindeme török népek nyelvével, a nyelvi megismerés forrásaival foglalkozik a VIII. fejezet. Előtte azonban behatóan elemzi a török nyelvek rokonsági kapcsolatait, az urál-altaji nyelvrokonságot, a török-mongol nyelvviszonyt.

Ezután tér rá a csuvasos típusú török nyelvek emlékeinek bemutatására. Ezek: a volgai bolgár sírfeliratok és szórványemlékek, a dunai bolgároktól az ún. fejedelmi lajstrom, a görög feliratok szórványai, a bolgár-szláv nyelv bolgár-török jövevényszavai. A kazárok nyelvét csak szórványokból (helynevek, címek és személynevek) ismerjük, s ezek alapján megállapíthatjuk, hogy alapjában a kazár is csuvasos típusú nyelv lehetett. A kelet-európai rovásírásos emlékek biztos következtetésekre még alkalmatlanok, több esetben nem tudjuk megfejtetni, hogy milyen nyelvet takarnak.

A csuvasos nyelvet beszélő török népek közé köztörök nyelvet beszélő töredékek is sodródtak, sőt önállóan is találkozhattunk ilyen népekkel. Ezek oguz nyelvű és kipcscak nyelvű népek voltak. A 10. századtól kezdve vannak szórványemlékeik. A kipcscak típusú besenyő nyelvnek nem maradt fenn összefüggő emléke, bizánci, szláv és magyar forrásokban megőrzött tulajdonnevek alapján próbálták azonosítani. Kedvezőbb a helyzet a kun nyelvvel, ahol nem szorulunk kizárólag glosszák, szórványok értelmezésére. Részletesen foglalkozik a szerző az egyedülállóan értékes kun nyelvemlékkel a Codex Cumanicus-szal (de nem elemzi a magyarországi kunok emlékeit).

A zárófejezet az „Összegzés”, amely nem más, mint egy nagy történeti áttekintés.

Az ősmagyar kor középső szakaszának török elemei, azaz az uráli őshazában átvett elemek közé sorolja Bárczi a *homok, harang, ér, nyár* és *nyak* szavunkat, Ligeti csak háromnak az etimológiáját tartja biztosnak: *homok, nyár, nyak*.

A kései ősmagyar kor bolgár-kazár elemeit a hozzávetőlegesen 400 évig tartó együttélés alatt, a törökségnek egy sajátos ágából vettük át. Ezen szavak nagy része csuvasos jegyeket visel, amelyek az átadó nyelv (nyelvek) időben végbemenő változásaira és nyelvjárási különbözőségeire is utalnak.

A magyar törzsekhez nyolcadikként csatlakozó kabar törzs a kazárok törzséből vált ki, nyelve azokéval lehetett azonos. A kabarok révén is kerültek nyelvünkbe kazár jövevényszavak. A kabarok három törzse közül az egyik azonban köztörök típusú lehetett, talán ez is magyarázza, hogy a magyar fejedelmi családban s a vezető réteg soraiban félreismerhetetlenül köztörök típusú személynévek is megjelennek.

A besenyőkkel a 9. századtól kezdve lehetett kapcsolatunk, a 11–12. században települtek be az országba. A középkori, 13–14. századi oklevelekben bőséges besenyő szórványanyag található, s néhány jövevényszavunk is tőlük származhat. A besenyő eredetű szavak azonban a kun elemek közé mosódtak, s ezáltal örökre meghatározhatatlanná lettek.

Az úzok nyelve lényegesen különbözött a besenyőkétől, és a későbbi kunokétól. Csak néhány földrajzinév (pl. *Ózd*) utal rájuk. Betelepülésük nincs megfelelően felkutatva, szókészletilek elemek nem maradtak tőlük.

A 13. századi magyar történelemben fontos szerepet játszottak a betelepülő kunok. Egykori szállásterületeiknek legalább egy részét változatlanul megtartották, s elmagyarosodott leszármazottaik máig számon tartják keleti gyökereiket. A kun jövevényszavak rétege a korábbi bolgár-kazár s a későbbi oszmán-török réteg között foglal helyet (középső rétegnek is nevezik). Kritériumok alapján mindkettőtől el lehet választani, bár mindkét oldalon, a kezdetin és a végsőn, vannak átmeneti kategóriák. A kun elemek főleg a harci élettel és az állattartással vannak kapcsolatban.

A 14. századdal korántsem értek véget a magyar nép török kapcsolatai. Rövidesen megjelentek délről az oszmán-törökök, kelet felől pedig a krími tatárok.

A könyvet gazdag bibliográfia, rövidítések jegyzéke és a magyar szavak mutatója zárja.

Kakuk Zsuzsa

BETWEEN THE DANUBE AND THE CAUCASUS. ORIENTAL SOURCES ON THE HISTORY OF THE PEOPLES OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE

(A DUNA ÉS A KAUKÁZUS KÖZÖTT. KÖZÉP ÉS DÉLKELET-EURÓPA NÉPEINEK TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ KELETI FORRÁSOK). *Edited by György Kara.*

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 373 oldal

Ez a gyűjteményes kötet a budapesti Altajisztikai Kutatócsoport és a moszkvai s leningrádi Keleti Intézet közös kiadásában jelent meg. A cikkek szerzői az orientalisztika nemzetközileg elismert kutatói. A kötet tanulmányai keleti források (oszmán-török, perzsa, örmény-kipcsak, kazáni tatár, héber, ojrát stb.) alapján tárgyalják Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális életét s történe-

ti földrajzát. A legtöbb szerző a 16–17. századi Oszmán Birodalom történetével foglalkozik, egyes szerzők kora középkori, míg mások 19. századi kérdéseket vizsgálnak. A kötet értékét növeli, hogy számos forrás először került itt publikálásra.

B. A. Cvetkova a 15–18. századi hajdú mozgalom oszmán forrásainak tipológizálásával foglalkozik. Bulgária területén ez a mozgalom fegyveres harcot vívott az oszmán hatalom ellen, amelyet etnikai és vallási ellentétek is színezték.

Dávid Géza a simontornyai szandzsák pénzügyi politikájának sajátosságait tárgyalja 1552 és 1580 között négy összeírás alapján, s arra a következtetésre jut, hogy a négy különböző időpont közül csak egyszer fedezték a helyi bevételek a kiadásokat.

N. A. Dulina az 1840-es évek Oszmán Birodalmának diplomáciai tevékenységét vizsgálja, amely a független Görögország kikiáltása után sikeresen használta ki a békét garantáló nagyhatalmak (Franciaország, Anglia, Oroszország) érdekellentéteit annak érdekében, hogy újabb görögök oszmán terület ne kerüljön Görögországhoz.

B. Flemming egy eddig kevésbé kutatott témával, a világvége-várás oszmán-török irodalmával foglalkozik. Részletesen elemzi a Nagy Szülejmán korából származó világvége-jóslatokat, s arra a következtetésre jut, hogy esetenként hozzájárulnak a történeti események és az oszmán közhangulat jobb megismeréséhez. A szerző által eszkatológiai szempontból vizsgált műveknek magyar történeti vonatkozásai is vannak.

P. B. Golden egy timurida, perzsa földrajzi munka Európára vonatkozó részét adja ki, amely az oxfordi Bodleian Könyvtárban található, Tabari történetének perzsa fordításához csatlakoztatva. A datálatlan kézirat 1453 előtt íródott, s Abu-l-Fidā (1273–1331) arab nyelvű földrajzi munkája volt a fő forrása.

A. P. Grigorjev két, az Arany Hordában törökül írt kiváltságlevelet elemez. Az első Toktamis (1380–1395), a másikat pedig Timur-Kutlug (1395–1401) adományozta. A privilégiumok felsorolása közben említett adók és más jövedelmek segítségével fest képet e terület gazdasági és politikai életéről.

Halasi-Kun Tibor a Keve vármegye területén az oszmán-török hódítást követően megalakult Pancsova járás helynévi anyagát dolgozza fel a török összeírások alapján. 97 toponímiai adatot azonosított, s vetített térképre.

Horváth Anna a tizenöt éves háború (1593–1606) új török forrásáról, Tezkeredzi Dzsafer Cselebi, *A magyarországi hadjáratok története* című művéről ad hírt, amely az MTA Keleti Gyűjteményének kéziratai között található. A török szerző részt vett a hadjáratokban és szemtanúként számol be az eseményekről.

Káldy-Nagy Gyula a 16. századi oszmán hadszervezetben előforduló *edzsnebi* 'idegen, külföldi' terminus használatáról ír. *Edzsnebi*-nek nevezték azokat az alattvalókat, akik bekerültek a szultán zsoldoshadseregébe vagy a timár-birtokosok közé. Erre csupán nagyobb háborúk idején és esetleg tanulás útján nyílt lehetőség, amelyet a hatalom igyekezett mindig megakadályozni.

Sz. G. Kljastornyj és Vásáry István a kelet-európai rovásírás egy új, jelentős, mintegy 80 jelből álló emléket adják ki, amely az elisztikai bikakoponyán található. Erről a rovásfeliratról megállapították, hogy az ún. kazár rovásírásos emlékekhez áll a legközelebb, s a 8–9. századra datálható.

Sz. Muhamedjarov és Vásáry István a Kazáni Tatár Kánság (15–16. század) korából megmaradt két, kiváltságokat biztosító okirat új kritikai kiadását nyújtják, kiegészítve azokat orosz anyaggal, amely arra utal, hogy ezeket az okleveleket az orosz hódítás

után is felhasználták az adományozottak jogainak biztosítására.

I. E. Petroszjan a leningrádi Keleti Intézet kézirati anyagából egy, a janicsárság történetére vonatkozó krónika felhasználásával tanulmányozza a devsirne-rendszert (gyermekadó). Azt a feltevést támogatja, ami szerint a devsirne nemcsak a szultán katonai erejét növelte, hanem Délkelet-Európa népei asszimilálásának is fontos eszköze volt.

A. G. Szazykin egy ojrát írással készült történeti dokumentumot publikál a leningrádi Keleti Intézet gyűjteményéből. Az 1722-ből való iratban a kalmük uralkodó, Ajuki kán az Asztrahánban tartózkodó I. Péter cárt hívta látogatóba.

Scheiber Sándor a középkori magyar zsidóság történetére vonatkozó részleteket közöl az újabban feltárt héber forrásokból. Két forrás a 15. századi soproni zsidósággal, a harmadik pedig a Bazin (Pozsonytól ÉK-re) helységbeli zsidók mártírhalálával kapcsolatos.

Schütz Ödön a kötet legterjedelmesebb tanulmányában azt vizsgálja, hogy az önálló örmény egyházi szervezet és keresztény vallás milyen szerepet játszott az örmény nemzeti identitás fennmaradásában a szülőföldről kitelepített muszlim környezetben, Perzsiában, illetve a római katolikus térítés vonzáskörében a lengyelországi Lvovban élő örményeknél a 16. század végén és a 17. században. 1580 és 1630 között a Kelet-Anatóliában lakó örmények nagy vérvesztéseget szenvedtek a török-perzsa háborúk és a dzseláli felkelések pusztító hatása következtében. Talán ennél is súlyosabb volt a „nagy kitelepítés”, amidőn a perzsa uralkodó az örmény lakosság nagy részét Perzsiába kényszerítette 1604–5-ben. Itt az örmény parasztok és a sah hadseregében szolgáló örmények a muszlim környezet hatására gyorsan asszimilálódtak. Csupán az Új-Dzsulfában letelepedett örmény közösség őrizte meg kultúráját, jóllehet több hullámban igyekeztek őket iszlamizálni, s római katolikus térítők is jártak közöttük. A kereskedelem révén megszerzett gazdasági hatalmuk azonban visszatartotta a perzsa sahot az erőszakosabb iszlamizálástól. A római katolikus hitre áttért örmények pedig az Európával folytatott kereskedelemben élveztek előnyöket.

A lengyel-ukrán határterületen élő örmények már korábban, a Krímen elvesztették nyelvüket, s egy kipcak-török nyelvet használtak. A 17. század elején újonnan ide települt örmények sem tudták újra armenizálni ezt a közösséget. Így a vallási önállóság különös jelentőséggel bírt. A Lvovban élő örmény kolónia a 17. században áttért a római katolikus hitre, amely menthetetlenül elősegítette beolvadásukat a lengyel-ségbe. E mögött nemcsak a jezsuita hittérítők és az egyházegyesítést végrehajtó örmény érsek ügybuzgalma lehetett, hanem az is, hogy átrendeződtek a nemzetközi kereskedelmi útvonalak.

Végezetül egy 1640-ben írt Varsóba utazó lvovi követségnek szóló „Instrukció” örmény-kipcak szövege olvasható átirásban, fordítással és szöszedettel. A tanulmányt az irat faksimile szövege zárja.

M. Szvanidze egy délnyugat-grúziai terület, Ahalcihe pasalikra vonatkozó összeírás nyomán tanulmányozza az állattenyésztést és méhészetet a 16. század végén. Ezen a vidéken egy faluban 300–400 juhot, 100–150 disznót, családonként 8–10 marhát tartottak és egy paraszt gazdaságban 3–4 méhkaptár lehetett.

Vass Előd a mohácsi szandzsák kialakulásának bemutatása után ismerteti az erre a területre vonatkozó 1580-as és 1591-es összeírásokat. Ezek segítségével vizsgálja az

adott időszak társadalmi és gazdasági rendszerét, amely magában foglalja a helységek rendszerét, nemzeti megoszlásukat, a lakosság lélekszámát, s a kivetett adók alapján rekonstruálható termelési szerkezetet.

B. L. Zekijan a Bizánci Birodalom korában a Balkánra települő örmény közösségekkel foglalkozik. Erről az 5. századtól kezdve vannak adatok. Külön kiemeli a philippopolisi (Plovdiv) örmény kolóniát, amelynek első püspöke Atmanos volt a 12. század végén, ezért az ő életrajzi adatai különös figyelmet kaptak.

Zimonyi István

WOLGATATARISCHE DIALEKTSTUDIEN. *Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76. hrsg. von Á. Berta* [Volgai tatár nyelvjárási tanulmányok. Bálint G. 1875–76-os eredeti gyűjteménye Berta Árpád szövegkritikai új kiadásában]. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988, 412 oldal (Keleti Tanulmányok – Oriental Studies, 7; Ed. Éva Apor)

Szentkatolnai Bálint Gábor műve eredetileg magyar nyelven, három részben jelent meg: a szövegek és fordítások 1875-ben, a szótári rész 1876-ban, a nyelvtan 1877-ben. Bálint Gábor tervei között szerepelt a mű német nyelven való kiadása is, de mivel ez elmaradt, műve nemcsak hogy könyvritkasággá vált azóta, hanem igazából sohasem jutott el a külföldi kutatóknak olyan széles köréhez, mint amilyenre érdemei és erényei alapján joggal számíthatott volna. Bálint munkája már megírásakor egyedülállónak számított, jelentős tudományos értéket képviselt. Berta Árpád most egy kötetben összefogva, hasonmás kiadásban újra hozzáférhetővé teszi a mű máig is pótolhatatlan részeit: a szövegeket és a szótárt, valamint német nyelven a fordítást. A szótár egyébként már Bálint kiadásában is háromnyelvű volt, vagyis eredetileg is tartalmazta a tatár szavak magyar jelentése mellett a német megfelelőket is. Bálint nyelvtanának újra kiadását viszont az azóta megjelent, több tatár leíró nyelvtan tette fölöslegessé.

Bertától származó új: az Előszó (5–13), a szövegkritikai és etimológiai megjegyzések (83–139), a szövegek német fordítása (az egykori magyar fordítás helyett, 141–221) és az irodalomjegyzék (223–232). A Berta által írott fejezetek az új kiadás egyharmadát teszik ki, de ezek jelentőségét arányánál nagyobbra növeli a réginek és az újnak egy helyen való megjelentetése.

Egy, Kara György tollából származó rövid életrajzon kívül Bálintnak még részletesebb életrajza sem jelent meg eddig. Bár ezt Berta sem pótolja – hiszen e helyütt nem is lett volna helyénvaló – de részletezi azokat a kéziratot forrásokat, amelyekből később pótolható lesz ez a hiány (9–10). Itt az életrajzi adatokból csak a mű megírása szempontjából fontos adatokat emeli ki, nevezetesen: az 1844-ben született székely tudósnak a bécsi és budapesti egyetemen végzett jogi és nyelvészeti tanulmányait, Fogarasi János akadémikusnak Bálint további tanulmányaira gyakorolt hatását, Oroszországba vezető hároméves tanulmányútját, amelyből három hónapot töltött

Kazányban (Ilminszkij tanácsára) a keresztény tatár szeminaristák nyelvének tanulmányozásával, illetve tőlük való anyaggyűjtéssel.

N. I. Ilminszkij nem ok nélkül fordította Bálint figyelmét a keresztény tatárok nyelvére. Ez a pravoszláv hitre térített, de csak felületesen kereszténnyé lett, mégis keresztény tatárnak nevezett csoport elszigetelődve a tatárok többi részétől, nyelvében és szokásaiban sok archaikus elemet őrzött meg mélyebb, muzulmán, és egészen mély gyökerű, pogány múltjából. (Joggal jellemezte nemrég A. H. Halikov, tatár régész úgy a keresztény tatárok hitét, hogy reggel az ikon előtt hajlonganak, délből Allahhoz fohászknak, este pedig pogány áldozatot mutatnak be – talán mind a mai napig.) Bálint szövegeinek egyik érdekes – és értékes – része babonás történeteket, hiedelmeket tartalmaz (195–200). Ezek olyan egyedülálló szövegek, amelyekhez hasonlók azóta sem jelentek meg.

A Berta-féle kiadás nagy értéke az anyagnak nagyfokú szakértelemmel és magabiztossággal való kezelése, amit a keresztény tatárok nyelve tízéves tanulmányozásának és a témához tartozó irodalom alapos ismeretének köszönhet. Így egészen eredetiek etimológiai megjegyzései, amelyeknek címe (kissé meglepő módon) egyszerűen: „Megjegyzések Bálint szövegeihez” (107–139). Igen alapos filológiai pontosságra vallanak Bertának a Bálint szövegeihez fűzött helyesbítései (99–102), illetve a saját fordításaihoz fűzött, Bálint magyar fordításaival párhuzamot vonó megjegyzései (219–221), valamint a szövegváltozatok összegyűjtése (103–106).

A Kakuk Zsuzsa gondozásában megjelent, Kúnos-féle kazáni tatár népdalgyűjtemény után a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára „Keleti Tanulmányok” c. sorozatában ez a második olyan kötet, amely kazáni tatár nyelvemlékeket tesz igényes kritikai kiadásban hozzáférhetővé.

Torma József

Konferenciák

VI. NEMZETKÖZI TURKOLÓGIAI KONFERENCIA ALTINCI MİLLETLERARASI TÜRKOLUJİ KONGRESİ V. INTERNATIONAL CONGRESS OF TURKOLOGY 1988., İstanbul

Az Isztambuli Egyetem Irodalmi Fakultásán a Törökség Kutató Központ szervezésében 1988. szeptember 19-e és 25-e között rendezték meg a VI. nemzetközi turkológiai konferenciát. A három évente megrendezésre kerülő konferencia-sorozat legutóbbi rendezvényéről, az V. konferenciáról folyóiratunk 1986. tavaszi számában számoltunk be.

Törökországgal együtt 33 ország képviselői gyűltek össze tanácskozásra. A különböző szakterületek tudományos képviselői, kutatói a konferencián 204 beszámolót olvastak fel, mondtak el. A tudományos összefoglaló hivatalos nyelve a török volt, de elfogadtak más nyelvű beszámolót is. A nemzetközi turkológia jeles képviselői a török nyelv, a török irodalom, a török történelem, a török művészet jellegzetességeiről, az orvoslás, a gyógyítás történetéről, és a turkológia különféle ágaiban elért kutatási eredményeikről számoltak be.

1988 a Török Köztársaság alapítója, *Mustafa Kemal Atatürk* (1881–1938) halálának ötvenedik, *Namık Kemal* (1840–1988), a török hazafias líra megteremtője születésének századik, a huszadik századi török költészet kiválósága, *Yahya Kemal* halálának harmincadik évfordulója. Ez alkalomból a konferencián tiszteletükre speciális üléseket is rendeztek.

A konferencián kaptuk a hírt, hogy elhunyt a kiváló azerbajdzsán költő, *Muhammed Hüsseyin Şehriyar*. Tiszteletére ugyancsak megemlékező összefoglalót tartottak a konferencián. Dr. Cevat Heyet iráni azerbajdzsán orvosprofesszor felelevenítette az elhunyt költő életpályáját, értékelté költészetét, méltatta munkásságát.

A konferencia megnyitását követően kiosztották a „Kiváló Szolgálat a Turkológiáért Emlékérem” (*Türkolojiye Üstün Hizmet Armağani*) kitüntetést, amelyben a turkológiai kutatások terén elért tudományos munkásságukért *Şükri Elçin*, *Muharrem Ergin*, *Oktay Aslanapa* török professzorok, valamint *D. D. Vasziljev* szovjet turkológus és *James Hamilton* amerikai turkológus részesültek.

Magyarország a konferencián 8 fővel vett részt.

A továbbiakban bemutatjuk az egyes szekciók nagyobb érdeklődést kiváltó előadásait, közöttük a magyar előadók tanulmányait részletesebben is kiemelve.

I. A nyelvészeti szekcióban *E. R. Tyenyisev* szovjet turkológus a török nyelvekben a köszöntésre használt formulákról szólott érdekes, megragadó előadásában.

D. D. Vasziljev szovjet turkológus a dél-szibériai török sírfeliratok legújabb lelőhelyeit mutatta be. *Osman Sertkaya*, a konferencia főtitkára az Oguz Kagán legendában található néhány új olvasati és magyarázati lehetőségről számolt be. *P. Zieme* NDK-beli kutató a születést elősegítő szűtrákat mutatta be, amelyeket az ótörök buddhisták mormoltak rituáléikon. *M. Guboğlu* román turkológus a második világháború utáni romániai turkológiai kutatásokról számolt be. *A. Krasznics* pristinai turkológus a Bosznia-Hercegovinai török ételneveket mutatta be „ízesen”.

A turkológiai tanulmányait Budapesten végzett *Henryk Jankowski*, a poznani egyetem oktatója a krími tatár nyelvbéli udvariassági kategóriákat vizsgálta. Az udvariasság, lexikális eszközökkel történő kifejezése mellett, bizonyos nyelvtani képzőkkel is kifejeződik. Mint más török nyelvekben, a krími tatárban is ezt a szerepet elsősorban a többszámú alakok töltik be, pl. *sen, siz „te, ön”; ajtasung, ajtasiz, ajtasungiz „te mondod, ön mondja, önök mondják/ti mondjátok”*. A krími tatárban a vizsgált képzők, a megfelelő ujur és a kirgiz képzőkkel ellentétben nem grammatizálódtak teljesen, használatuk a nyelvi kommunikációs helyzettől függően vaglyagos. A tanulmány mai krími tatár nyelvi anyag alapján kíván eligazítást adni e kérdésben.

Csató-Johanson Éva, az oslói egyetem kutatója a török „*pro-formák*”, azaz a különböző szófajokat, szintaktikai és szemantikai kategóriákat helyettesítő formák (legismertebb fajtájuk a névmás), osztályozásának és definíciójának különböző szempontjait tárgyalta. Bloomfield (1933) leírásából kiindulva az előadó egy új, a török nyelvre alkalmazható rendszer kidolgozását kísérelte meg, és tárta a konferencia tudományos hallgatósága elé. *Tatár Magdolna*, oslói kutató 1976-ban gyűjtött tuvai dalainak egy részét elemezte. Az adatközlők köznapi emberek voltak, akik nem tagjai hivatásos népi együtteseknek, így a gyűjtés erénye, hogy a népi kultúra jelenlegi tartalmáról valós képet ad. A dalokat központi és nyugati nyelvjárásban adták elő: volt közöttük népdal és műdal is, valamint a *höömej*-nek nevezett különleges éneklési móddal előadott népdal, és szövegtelen népi melódia.

A magyar résztvevők közül *Apor Éva* a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményének török kézírataival foglalkozott. Az MTA Keleti Gyűjteménye a magyarországi orientalisztika alapkönyvtára. Törzssanyagát a turkológiai anyag alkotja, lévén a turkológia a magyar orientalisztika legrégebbi és legkiterjedtebb ága. Az előadás röviden ismertette a Keleti Gyűjtemény anyagát. Betekintést adott a török kéziratokba. Horváth Anna leírása alapján azok száma 600 körüli. Ezt még kiegészítik a különböző nyelvjárási anyagok, így például Kúnos Ignác, Szentkatolnai Bálint Gábor különféle tatár gyűjtései és más idevágó anyagok.

Torma József a keleti baskírok között 1978-ban és 1984-ben tett utazása alkalmából több, különböző nyelvjárási területen gyűjtött anyagát mutatta be. A szerző kérdőívei alapján egyik baskír munkatársa *O. O. Hiszomatdinov* által kiegészített, magnetofonon is rögzített néprajzi vonatkozású anyagot gyűjtött. Ezekből mutatott be néhány tematikailag összefüggő hiedelmet, legendát és szokást. Az ismertetett anyag még töredék, egy készülő nagyobb méretű baskír hiedelem-szótár része.

II. Az irodalmi szekcióban *Danuta Chmielowska* varsói turkológus az Atatürk vezette új török állam első napjairól számolt be, azon hírek alapján, melyek a korabeli lengyel sajtóban jelentek meg. *T. Melikov* moszkvai irodalmár és fordító a szabadversről és a régi török irodalmi hagyományokról beszélt. *Xenia Chelnarova* pozsonyi

kutató a török reformkor egyik kiemelkedő írójának, Namik Kemalnak „Egy impresszió, avagy Ali bey kalandja” (İntibah yahut Sergüzeşt-i Ali bey) című regényéről beszélt, és összevettette azt Şamipaşazade Sezai (1860–1936) „Kaland” (Sergüzeşt) című regényével. *Abdullatif Heridi* kairói turkológus Namik Kemal hatását elemezte a nyugati mintára a múlt században létrejövő arab irodalomban, színműirodalomban, különös tekintettel „A haza avagy Szilisztra” (Vatan yahut Silistre) című híres darabjára. *A. Dubiński* lengyel turkológus a lengyelországi tatárok népi hiedelméről számolt be érdeklődést keltően.

Nyiri Mária a budapesti nagy könyvtárakban található katalógusok, régebbi bibliográfiák alapján összeállított munkájában azt ismertette, hogy a múlt századtól napjainkig a turkológusok, orientalisták és a török nyelvet tudó más foglalkozásúak – utazók, kereskedők, küldöttségek tagjai stb. – hogyan számoltak be az Oszmán Birodalomban látott színházi élményeikről, a korabeli török színházi állapotokról, milyenek látták a színlelőadásokat. Elmondotta továbbá, hogy mit adtak elő Magyarországon török szerzőktől, mi jelent meg nyomtatásban-fordításban és mi hangzott el a rádióban és másutt az elmúlt években, évtizedekben.

III. A történelmi szekcióban *Sz. G. Klastornyij* szovjet turkológus tartotta talán a legnagyobb tetszést keltő előadást. Diavetítéssel egybekötött előadáson számolt be legújabb mongóliai kutatóútjának eredményeiről. *Yulay Şamiloğlu* tatár származású amerikai turkológus (aki egyébként kitűnően beszéli nyelvünket), az Arany Horda kánságának és utódállamainak török törzsi szervezeteiről tartott előadást. *Cevat İzgi* török kutató a tudománytörténetből vette témáját. Az Isztambuli Csillagvizsgáló Intézetben található török, arab és perzsa nyelvű kéziratokat tanulmányozva keltette fel érdeklődését Taşkentli Tevekkül Babür, akinek nevét gyakran emlegették különféle munkákban, de eddig nem tudták pontosan, hogy ki is volt ez az ember? A csillagvizsgáló félszemű, nyomorék takarítója olyan tudós lett, aki számos szakkönyvet tanulmányozott, azokról fénymásolatot készítette folytatva nem mindennapi tudományos munkáját – hozzátehetjük, hogy nem mindennapi körülmények között és kitűnő tudományos érzékkel. A tudománytörténetben ezen a konferencián ismertették először Taşkentli Tevekkül Babür munkásságát.

Hicran Akin, az ankarai Hungarológiai Tanszék kutatója a hosszú hadjáratról és a várnai csatáról beszélt. A legfontosabb kérdésnek napjainkig azt tartották, hogy mikor is kötötték meg Magyarországon a békét, melyet Törökországban és Nyugaton is szegedi békeként tartanak nyilván. Legtöbben eddig azt az álláspontot képviselték, hogy a békét július vége felé, Szegeden kötötték meg. Ám Engel Pál utóbbi években folytatott kutatásai alapján az látszik bizonyítottnak, hogy az esküt Szegeden tették le, de a békét augusztus 15-én Váradon kötötték meg. A béke helyével és dátumával foglalkozó kutató egy szeptember 9-én, Velencében kelt forrásra és a szerb évkönyvekben talált adatokra alapozza véleményét. Így e nézet közvetve is támogatni látszik Halil Inalcik véleményét, aki már évekkel korábban hangoztatta azt a nézetét, miszerint a szerb évkönyvekben találtak alapján az esküt augusztus 15-re datálták.

Matuz József, a freiburgi egyetem tanára az utolsó budai pasa származásával kapcsolatos kutatásait ismertette. Némelyek szerint Abdi pasa francia-svájci származású volt. Ez a nézet azon alapul, hogy a 18. században a svájci előkelőségek arról beszéltek, hogy egyszer kellene írni egy olyan regényt, amely nemcsak a szerelemről szól.

Ekkor egy helyi előkelőség azt írta: Abdi pasa egy helyi pásztor fia volt, akinek az állatait elhajtották, s ez a fogságba esett fiú emelkedett később tehetsége révén magasra a ranglétrán. Ezt a „regény”-t azután mások is átvették. A történet azonban így nem igaz. Abdurrahmán pasa származásáról valójában semmi biztosat nem lehet tudni. Valószínűleg albán származású volt.

A magyar résztvevők közül *Dávid Géza* azt mutatta be, hogy a hódoltság területén élő népesség száma az eddigi módszerektől eltérően miként állapítható meg pontosabban. Ehhez a 16. századi, illetve a 17. század végén készült török tahrir és dzsizje deftereket használta fel. A magyar anyag alapja az 1598-ban, a királyi Magyarországon készült házösszeírás. Erdélyre vonatkozóan azonban továbbra is becslésekre támaszkodott.

Ágoston Gábor „Oszmán medreszék és muszlim kultúra Budán a 16–17. században” címmel tartott előadást. Miután bevezetőjében röviden áttekintette a hódoltság alatt Budán működött muszlim elemi iskolákat (mekteb) és középfokú oktatási intézményeket (medresze) részletesen szőtt a hódoltság legjelentősebb medreszejéről, amelyet Szokollu Musztafa pasa (1566–1578) építtetett 1575-ben. Levéltári források alapján beszélt az egy lecketeremből és 12 hálókamrából álló hajdani várbeli iskola fenntartási költségeiről és a költségeket fedezni hivatott jövedelmekről. Megemlékezett a medresze néhány ismert tanáráról. Részletesen is ismertette Iszá efendi életútját, aki Budáról elkerülvén utóbb isztanbuli kádi majd anatóliai, ill. ruméliai kádiaszker lett, s aki így módon a korabeli muszlim hiavatalnok-kulturális elit legmagasabb köreibbe emelkedett. Előadásának végén elhelyezte a budai muszlim kultúrát a kortárs oszmán művelődésben, s felhívta a figyelmet erre az eddig elhanyagolt témára.

IV. A művészettörténeti szekció magyar előadói közül *Pálóczy Horváth András* régész a kunok Magyarországra hozott hagyományos steppei kultúrájának eredetét, összetételét és továbbélését elemezte. A lovasnomád kunok anyagi műveltségében kimutathatóak bizonyos ősi, belső-ázsiai elemek, továbbá egy olyan steppei kulturális réteg, amely a 12–13. században általános volt a kelet-európai füves pusztaságon. Ez utóbbihoz szorosan kapcsolódik a bizánci kultúrkör hatása, amely főként az ötvösség egyes emlékeiben jelentkezik. Végül a 13. század közepétől Magyarországon egyre több nyugati kulturális elemmel gazdagodott a kun viselet és fegyverzet, amely e változások ellenére hagyományos keretek között élt tovább a 15. századig.

Tordai Zádor esztéta a klasszikus török építőművészet és Európa viszonyát vizsgálta előadásában. Európát nem helyes mint ideológiai valóságot meghatározni, hanem csak mint kulturális egységet szabad körülhatárolni. Ennek kritériuma lehet a rituális és vallási cselekvésekre használt zárt terű épületek elterjedése. A Hagia Sophia egységes tere egyszerű megoldás volt, és így erre nem vezethető vissza a bizánci építészet formavilága. A modell az Apostolok temploma volt. A korai időkben használt és a Hagia Sophia által tovább fejlesztett egységes központos világú terek használatát a török építészet bontakoztatta ki, és tökéletesítette a klasszikus korban Szinán által. Ezzel követendő európai alapformát teremtett.

Gerő Győző művészettörténész Szinán ibn Abdülmennan, az oszmán-török építészet legnagyobb mestere halálának négyszáz éves évfordulója kapcsán méltatta munkásságát. Ő volt az, aki fél évszázadon keresztül tervezte és irányította Isztambul építkezéseit, és mint főépítész volt felelős a birodalom nagyobb városaiban és külön-

böző területein folyó építkezésekért. Nevéhez több mint négyszáz épület és építmény létrehozása fűződik, amelyeket nemcsak Isztambulban, hanem a birodalom európai és kisázsiai városaiban épített. Jelentősége azonban nem alkotásainak nagy számában rejlik, hanem elsősorban abban, hogy az oszmán építészet korábbi hagyományait figyelembe véve megalkotta a klasszikus oszmán építészetet, és ezzel egy olyan építészeti iskolát teremtett, amely a halálát követő századokban is birodalomszerte éreztette hatását. Ez a hatás a magyarországi oszmán-török építészetben is nyomon követhető.

A VI. nemzetközi turkológiai konferencia témáinak sokféleségével fontos állomása volt a turkológiai kutatások számbavételének. Az előadások egyúttal azt is bizonyították, hogy a törökség nyelvi, életmódbeli világa, a legendák az egyetemes emberi kultúrának is részei. A magyar kutatók eredményeiről szóló beszámolók méltó módon járultak hozzá e gazdag ismeretanyaghoz.

Nyíri Mária

A TÖRÖK NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NEMZETKÖZI TÖRÖK NYELVÉSZETI KONFERENCIÁJA TÜRK DİL KURUMU ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KONGRESİ 1988., Ankara

Az „Atatürk Kulturális, Nyelvi és Történelmi Társaság” (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yükek Kurumu) tagtársaságai közé tartozó Török Nyelvtudományi Társaság (Türk Dil Kurumu) 1988. szeptember 26-a és október 3-a között Ankarában rendezte meg az első nemzetközi török nyelvészeti konferenciát. A konferencia négy évenként kerül majd megrendezésre. Míg az előbb ismertetett Nemzetközi Turkológiai Konferencia négy szekcióban a turkológia legkülönbözőbb kutatási területeit ölelte fel, ez a konferencia kizárólag a török nyelvi problémákkal foglalkozott.

A konferencia megnyitása Atatürk Mauzóleumának megkoszorúzásával kezdődött. Az 1932-ben, Atatürk kezdeményezésére és anyagi támogatásával szervezett társaság céljául határozta meg a török nyelv más nyelvekkel történő összehasonlítását, valamint összehasonlító nyelvtanok megírását; az anatóliai és ruméliai nyelvjárások összegyűjtését, ezek eredetének felkutatását, török szótárak készítését és a társaság folyóiratának (Türk Dili = Török Nyelv) szerkesztését, folyamatos megjelenését; a török nyelvről írott hazai és külföldi művek összegyűjtését, továbbá a szükséges művek fordítását és végül a nyelvújítási mozgalom kibővítését, továbbfejlesztését és a török nyelv idegen elemektől való megtisztítását.

A konferencián 65 előadás hangzott el. A 14 országból érkező turkológusokkal együtt számos török kutató adta elő szakterületén elért kutatási eredményeit, illetve több, a nyelvészettel kapcsolatos társtudomány szakembere számolt be kutatásairól.

A konferencia megnyitó előadását *Hasan Eren* professzor, a Türk Dil Kurumu elnöke tartotta. Előadásában bemutatta és értékelt a nemzetközi és a török turkológia munkájának történetét napjainkig. Beszédében nagy részt kapott a magyar turkológusok szerteágazó munkásságának bemutatása; méltatta, értékelt Vámbéry Ármint, Kúnos Ignác korszakalkotó munkásságát, majd hangoztatta, miként folytatta

azt Németh Gyula, Eckmann János, Ligeti Lajos, akik iskolát teremtettek tevékenységükkel. Hasan Eren megemlékezett még Rásonyi László kutatásairól és nagyra értékelte a mai magyar turkológusoknak (Kakuk Zsuzsa, Hazai György és mások) munkásságát, eredményeit is.

A megnyitó ülésen az oktatási miniszter *Celâl Güzel* is felszólalt. Üdvözölte a résztvevőket, és sok sikert kívánt szép, ám nem könnyű munkájukhoz. A konferencia megnyitó ünnepségén megjelent *Kenan Evren*, a Török Köztársaság elnöke is. A konferencia megnyitó ceremóniája az ő beszédével zárult.

Az első nap záró előadását *Zeynep Korkmaz*, a Szervező Bizottság tagja tartotta. „A török nyelv helye Atatürk gondolatiságában” című hatásos előadásában kifejtette Atatürk szerepét a nyelvújító mozgalom elindításában, vázolta továbbfejlesztésére vonatkozó elveit, méltatta felülmúlhatatlan érdemeit.

A továbbiakban a jelentősebb, érdeklődést kiváltó török és más nemzetiségű és a magyar szakemberek előadásairól számolunk be részletesebben.

Az első előadás *Hasan Eren*-nek a magyar nyelvészet számára mindenképpen érdekes „Rotacizmus és lamdacizmus, vagy zetacizmus és szigmatizmus?” című előadása volt. A magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavaiban mutatkozó *r* hang a köztörök *z* hanggal szemben (pl. *ökör* ~ köztörök *öküz*) illetve *l* hang a köztörök *š* hanggal szemben (pl. *dél* ~ köztörök *tüš*) problémáján keresztül ezen hangok egymáshoz való időbeli viszonyulását elemezte. – A konferencia ideje alatt adta át az ankarai magyar nagykövet Hasan Erennek a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává történt megválasztásáról szóló diplomát. A bensőséges ünnepségre a magyar nagykövetségen került sor.

A. Ercilâsun ankarai nyelvész a nyugati török nyelv kialakulásáról tartott színes előadást. *Osman Sertkaya*, a konferencia Végrehajtó Bizottságának tagja, egy régi felszólítómód használatát magyarázta részletesen, számos példával illusztrált, lendületes előadásában. *Orhan Şaik Gökyay*, a népszerű költő, a török nyelv kitűnő ismerője, a török nyelvnek eddig egy kevésbé kutatott ragjával, a *-diç* raggal foglalkozott. *Mehmet Önder*, aki jó egy évtizede, kulturális miniszterhelyettesége idején személyesen hozta Magyarországra török építészeti emlékművek „bebútorozására” szolgáló, a török kormánytól kapott ajándékokat, szőnyeget, berendezési tárgyakat, most a karamánok nyelvén írt fermánok szerepét elemezte. *Fikret Türkmén* izmiri professzor szellemes előadásában a szó és a hangjáték szerepét vizsgálta a török népi tréfákban. *Saim Sakaoğlu* konyai professzor a Konya megye központjában használt néhány szóról és kifejezésről tartott előadást. *İskender Pala* az isztambuli tengerészeti múzeum parancsnokságának kutatásai alapján beszámolt a török irodalomban megjelenő, olykor vaskosabb tréfákról, valamint az argó kifejezések irodalmiasodásának folyamatáról, azok meghonosulásának feltartóztathatatlanságáról, ami világhírességnek tekinthető.

Csató-Johanson Éva (Norvégia-NSZK) az Észak-Nyugat Európában beszélt török nyelvre vonatkozó nemzetközi kutatási tervéről számolt be. A tervezett kutatási együttműködés célja az egyes germán nyelvű országokban beszélt török nyelvben történő változások tanulmányozása és általában annak a vizsgálata, hogy a nyelvi módosulásokat milyen egyéb tényezők határozzák meg. A kutatási terv másik célja a török nyelv tipológiai sajátosságainak feltérképezése és annak elemzése, hogy a konvergen-

cia jelenségeket miként lehet a török és a germán nyelvek közötti tipológiai különbségek alapján magyarázni. *Bodrogligeti András* (USA) a törökség kulturális örökségének mai jelentőségéről tartott új szempontokkal teli előadást.

Lars Johanson, a mainzi egyetem professzora a gerundium török nyelvek-beli szerepéről szólott. *Gerhard Doerfer* göttingiai professzor az ótörök nyelv többesszámairól tartott előadást. *Robert Dankoff* chicagói professzor Evliya Çelebi útirajzaiban található nyelvtani és stílusbeli sajátosságokra hívta fel a figyelmet. *Bernt Brendemoen* oszlói turkológus, a trabzoni nyelvjárás kitűnő ismerője beszámolt ottani tanulmányútja eredményeiről. *Y. Şamiloğlu* (USA) a török nyelvjárások segédigéinek problémáiról beszélt. *Barbara Flemming* leideni professzornő a 16. századi oszmán-török nyelvről tartott nagyszerű előadást.

D. D. Vasziljev az Altajban talált, idáig ismeretlen két régi türk feliratról számolt be. *E. Tryjarski* (Varsó) a Lengyelországban talált feltételezett rovásírásos emlékeket mutatta be. *A. Dubiński* (Varsó) a lengyelországi és litvániai tatárok írott szövegeinek nyelvéről, *K. Muszajev* (SZU) pedig a kazak folklór szövegek nyelvéről beszélt. *Nimetullah Hafiz* koszovói professzor szülőföldje nyelvjárásainak ragozási sajátosságait jellemezte, számos példával illusztrálva mondanivalóját. *Olivera-Yaşar-Nasteva* (Skopje) egy 1826-ban Boszniában keletkezett latin-török szótárt ismertetett.

Magyarországot három előadás képviselte.

Hazai György a török nyelv történeti nyelvtanának elkészítésében alkalmazott új módszerekről számolt be. Az előadás visszapillantott az 1957-ben Ankarában, a Türk Dil Kurumu által a *VIII. Türk Dil Kurultayı* címen rendezett nemzetközi turkológus találkozóra, különös tekintettel Németh Gyula *Osmanlı Türk dili tarihi araştırmalarında yeni yolları* (Az oszmán török nyelv történetére vonatkozó kutatásoknak új útjai) című előadására. Megállapította: bár a török nyelvtudomány az elmúlt évtizedekben nagy előrehaladást tett, az előadásban foglalt célok ma is érvényesek. Különös figyelemmel elemezte két terület, a nyelvjáráskutatás és a nyelvtörténeti munkák mai problémáit. Az előző témával kapcsolatban javasolta, hogy Ankara székhellyel alapítsanak egy nemzetközi jellegű nyelvjárási archívumot, illetve dokumentációs központot, amely megkezdheti az összegyűjtött, és mindenki számára hozzáférhető anyag számítógépes feldolgozását. A nyelvtörténeti munkálatokkal kapcsolatban hangsúlyozta a török nyelv történeti nyelvtana megírásának fontosságát. Javasolta, hogy a meglévő forrásanyag felmérésére, a számítógépes feldolgozás előkészítése, valamint a módszeres egyeztetésére – lehetőleg a Türk Dil Kurumu égisze alatt – az ügyben érdekeltek szakemberek mielőbb üljenek össze érdemi megbeszélésre.

Csáki Éva a volgai kipccsakok nyelvjárásaiban fellelhető közép-mongol nyelvű kölcsönszokról tartott előadást.

Torma József a keleti baskírok betegségekhez fűződő hiedelmeiről tartott nagyszerű, vidám hangulatú előadást. Az előadó 1979-ben és 1984-ben tanulmányúton járt Baskíriában, és az itt gyűjtött néprajzi anyag eredményeit mutatta be előadásában. Arról szólt, hogy mit tartottak, illetve tartanak Baskíriában a betegség okozóinak külső hatásokra (pl. naplemente, forró szél, eső hatására) hogyan keletkezhetnek betegségek, mik e betegség okai (dzsinnek, koboldok, démonok, sátánok, vámpírok stb.); a szemmelverés hogyan teheti beteggá a gyerekeket és a felnőtteket? Ezeket a „kérdéseket”, hiedelmeket és babonákat mutatta be részletesen.

A záró előadást *Şerif Baştav*, az ankarai hungarológiai tanszék nyugalmazott professzora tartotta. A Vatikán Barbarina Könyvtárában található görög nyelvű oszmán történelmet 1973-ban fordította le Baştav törökre, és ennek egy részét forrásként megjelentette. A valószínűleg a 16. század végén íródott történeti mű az 1373–1512-es évek oszmán-török történelmét meséli el. Számos török személy- és helynevet is megemlít. Az előadás tárgya e munkán belül a török nevek és szavak jelentésének vizsgálata volt.

E sokoldalú és soknemzetiségű konferencia is bizonyította, hogy a törökség, a turkológia története és mai eredményei mennyire részét alkotják a ma kultúrájának. A turkológia perspektíváját jelzi, hogy tudományos kutatói szinte minden földrészen megtalálhatók. Ez egyben a turkológia fontosságát is mutatja. Ám nincs értelme elhallgatni, hogy némely turkológus előadását nehezen lehetett követni, mert bizony nem jól beszél, olvas fel törökül.

A konferenciát igen jól rendezték meg. Fogadások, kulturális programok követték egymást a megnyitástól a záró ünnepségig. Az oszmán török kultúra jobb, alaposabb megismertetéséért színházi előadásokat, városnézést, koncerteket rendeztek, s végül Konyába, az ősi szeldszuk fővárosba kirándulásra vitték a résztvevőket. Az „idegenvezetésre” nem kisebb tudású szakembert kértek fel, mint Ahmet Öndert, aki évekig volt szervezője a város múzeumainak, a gyűjtött anyagok feldolgozásának, illetve igazgatta a városi múzeumok gyűjteményét.

Említést érdemel, hogy igen nagy számban jelentek meg szovjet tudósok a konferencián. Feltehetően viszonzásul azért, mert Taskentben és Bakuban a közelmúltban ugyancsak nagyszámú törökországi turkológust láttak vendégül szovjet kollégáik, azok legnagyobb meglepedésére.

A következő török nyelvészeti konferenciát 1992-ben Ankarában fogják megrendezni.

Nyíri Mária

VI. EPOSZ SZIMPOZION

SYMPOSION ÜBER FRAGEN DER MONGOLISCHEN HELDEN-DICHTUNG UND IHRE ZUSAMMENHÄNGE MIT DEN HELDENEPEN ANDERER VÖLKER

1988., Walberberg (NSzK)

Az V. eposz szimpozionról e folyóirat 1986. tavaszi számában (102–104. oldal) adtam hírt. A VI., szakasz lezáró ülészagnak újra a Bonn és Köln között fekvő walberbergi dominikánus kolostor adott helyet. Ugyan e falak között folyt le a két megelőző napon a Bonni Egyetem „Seminar für die Sprach- und Kulturwissenschaften Zentralasiens” tanszéke mellett, W. Heissig professzor vezetésével működött Sonderforschungsbereich 12., „Zentralasien” elnevezésű kutatóprogram záró ülése. Az eposzkutatások sok mással együtt ennek a programnak a keretében és anyagi eszközeinek a felhasználásával folytak eddig, s így nemcsak véletlen egybeesés vagy gazdaságossági szempontok okozták, hogy a két ülést ugyanott, egymást közvetlenül követően és sok azonos résztvevővel rendezték meg. Az összefüggést a legvilágosabban

az szemléltette, hogy a „Sonderforschungsbereich 12” zárófogadása október 4-én este egyben az eposz szimpozion nyitófogadása volt.

Október 5-én reggel aztán kezdetüket vették az eposzkutatók megbeszélései. A régi törzstagok közül ott voltak Pentti Aalto Helsinkiből, Arthur Hatto Londonból, S. Luvsanvandan Ulanbátorból, S. Ju. Nekljudov Moszkvából, Karl Reichl, Klaus Sagaster Bonnból, Satō Michio Moriokából, Giovanni Stary Velencéből, Pema Tsering Bonnból, Hans-Jörg Uther Göttingából, Veronika Veit és Jörg Bäcker Bonnból, Hans-Peter Vietze Kelet-Berlinből, s természetesen a program atyja, Walther Heissig professzor. Sajnos nélkülöztük az alapítótag Nikolaus Poppét, akit magas kora akadályozott az utazásban, valamint a régiek közül még Ilse Laude-Cirtautast, R. Hamayont és P. Horloot.

A résztvevők nagy száma és az idő korlátozott volta miatt ezúttal csak 20 perc jutott egy-egy előadásra, s a hozzászólásokat is összevonták, ami ugyan időtakarékos megoldás, de a viták spontaneitása és intenzitása sokat veszít általa. Ezért a második napon ezen enyhítettek is kissé. A véleménycserére természetesen ezúttal is jutott alkalom a közös étkezések és esti klubösszejövetelek alkalmával.

Az elhangzott 25 előadást megkísérlem valamennyire tematikus rendbe szedve bemutatni. A legtöbb előadás a mongol, török vagy mandzsú-tunguz eposzok és epikus történetek egyes tartalmi elemeit vette vizsgálat alá. Rinčimdorji (*Mangus und Held in den altaisprachigen Heldenepen und Üliger*) szembeállította a hős és az ellenséget megtestesítő mangusz vonásait. Buyankesig (*Über die Motive der Feindestötung...*) a mangusz elpusztításának módjait, formáit elemezte. B. Riftin (*Opisanie poedinka bogatyrej...*) a keletmongol eposzok párharcainak rituáléját vizsgálta, párhuzamba állítva őket a T'ang-kori kínai elbeszélések párharcaival. A. Hatto (*Itineraries in Kirghiz and other epic traditions*) az eposzok, főként a Manasz útleírásainak realitástartalmát kutatta. G. Stary (*Geister, Götter und Dämonen in clanbezogenen mandjurischen Sagen*) a Kínában újabban kiadott mandzsú mondák szám- és állatszimbólikáját mutatta be. Magam (*Die Herren der Erde*) a nemzetségeknek saját területükhöz és idegen földekhez numinális lények képében tükröződő viszonyát mutattam be. A keletmongol eposzok hagyományozódásának és rituális előadásának módjaival foglalkozott mind Nima (*Über das ostmongolische Mangus-Epos*), mind W. Heissig (*Zur Frage der Remythisierung des Epos*), utóbbi az eposz beágyazódását is megfigyelte a lamaista szellemű rítusokba. P. Aalto (*Form und Inhalt*) a mongol eposzok stilisztikai eszköztárából az alliterációt mutatta be. A mongol eposzok megformálását a mongol hallgatóság esztétikai igénye szempontjából Luvsanvandan elemezte az eleven Geser-hagyomány példáján. A Geser elődjéből a tibeti Ge-sar eposzból merítette tárgyát további négy előadás: Silke Hermann helyszíni gyűjteményei alapján a ladaki Ge-sar eposz felépítését elemezte, Žanglian Gyatso a Kínában folyó Ge-sar-kutatásokról számolt be, Róna-Tas András a kaisar > Ge-sar hagyományozódás történeti útját követte Gandharától Khotanon át Gliñ-ig. Pema Tsering és R. Kaschewsky a Gliñ-i néphagyománytól Ge-sar-hoz kapcsolt helyek képeit vetítette le, ugyanezt tette K. Sagaster a baltistáni hagyomány alapján.

Veronika Veit (*Epische Elemente in der traditionellen mongolischen Historiographie*) a mongol szóbeli epikus hagyománynak a történetírásra való hatását mutatta be a 17. századig. G. Doerfer (*Burjatmongolisches bei den Brüdern Grimm*) egy burját mese hagyományozódását követte európai szerzőknél Gmelintől a Grimm test-

vérekig. A mesénél maradványok J. Uther (*Der Fuchs als Tierhelfer im mongolischen Epos*) ennek a világszerte ismert meselaknak mongol megjelenési formáit vizsgálta. Világirodalmi háttérű volt K. Reichl előadása, aki egy bizonyos motívum megjelenését mutatta be a középkori európai udvari költészetben és a középzásiai törökben, kitérve ezek hagyományos előadásmódjára is. A mongol és török eposzok távolabbi kapcsolatait, nevezetesen az orosz bylinákkal, képezték Nekljudov előadásának (*Die russische Byline und das mongolische Epos*) a tárgyát. Klaus Koppe egy uriankai Jangar-eposz variánst taglalt (*Jula aldar qayan*). Jörg Bäcker a dagurok epikájának bizonyos elemeiben lát bizonyosságot arra, hogy a kitaj nép leszármazottai (*Ethnographische Komponenten der dagurischen Volksliteratur*). H. – P. Vietze (*Die Geheime Geschichte der Mongolen als Datenbank*) e fontos mongol forrás számítógépes feldolgozásának a problémáit és lehetőségeit tárta fel. Két fiatal kutató, Carole Pegg és Krystyne Chabros mongol folklorisztikai terepmunkáikról számoltak be.

A szimpozion résztvevői a korábbi üléseknél szorítottabb körülmények között is becsületes, hasznos munkát végeztek, erősítették az egymás közti munkakapcsolatot, és abban bízva vettek búcsút egymástól 7-én, hogy az eddigi rendezők, Klaus Sagaster professzor és emeritált elődje, Walther Heissig ígéretükhöz híven szerét fogják lenni annak, hogy ha nagyobb időközökben is, de ez a jól együttműködő társaság a jövőben is találkozhatson. Reméljük, akkor visszatérhetünk a hosszabb és alaposan megvitattott előadások bevált hagyományához. A szimpozion anyaga az előzőekhez hasonlóan a „Fragen der mongolischen Heldendichtung” sorozatban fog megjelenni.

U. Kőhalmi Katalin

Kiállítások

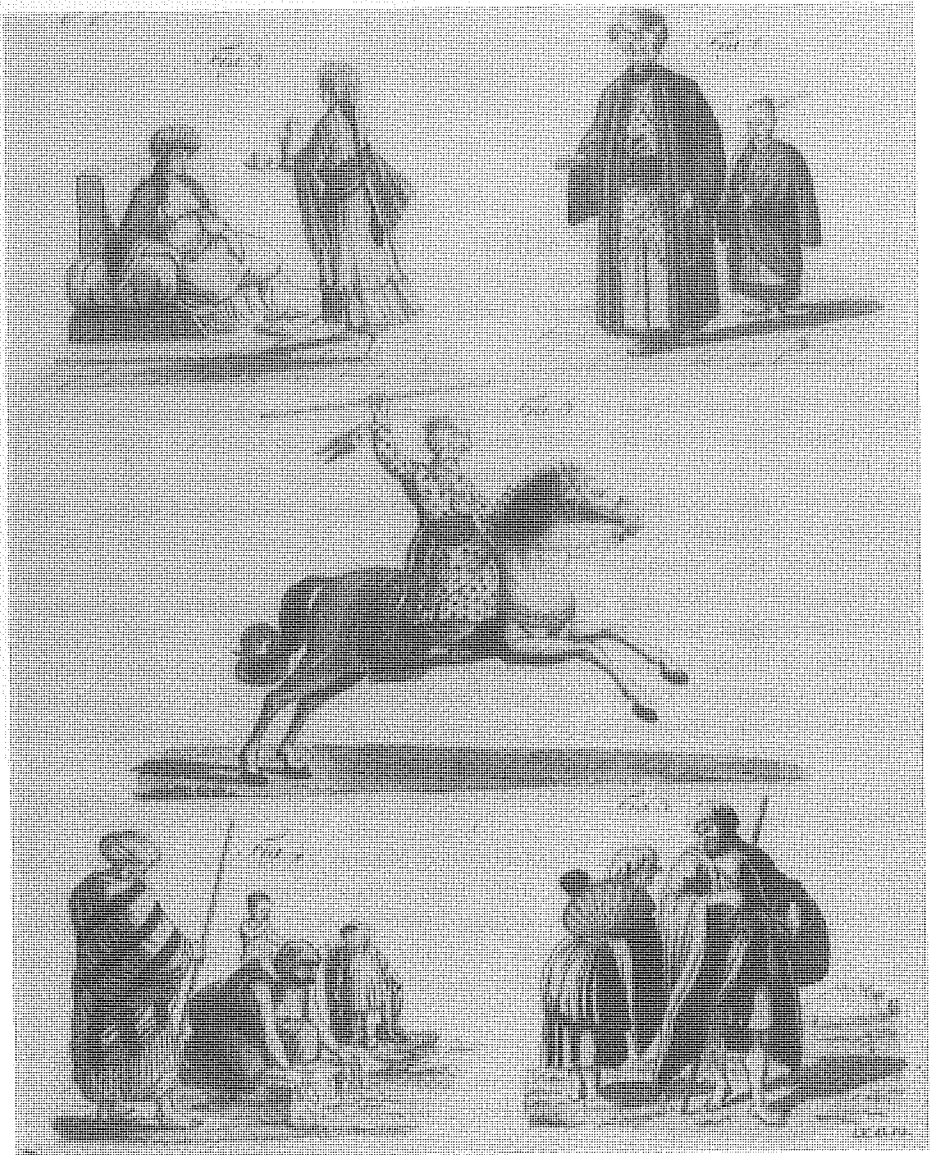
MAGYAR-TÖRÖK KÖZÖS MÚLT KIÁLLÍTÁS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN (Budapest, 1988. november 29 – 1989. január 28.)

A törökök iránti szimpátia igen fontos eleme a magyar történeti gondolkodásnak annak ellenére, hogy mindannyian a „török gyermek megvágta, magyar gyermek gyógyítja” című mondókán nőttünk fel. Sokan nem értik a magyarság török képének kettősségét. Különösen azt nem, miként változhatott át az egykori félelmetes ellenség barátá. Kevesen tudják azt, hogy a 18–19. század fordulója vízválasztó a magyar–török (oszmán) kapcsolatok történetében. A törökök a 16–17. századi háborúk időszakában amellet, hogy ellenségek – időnként egyes magyar politikai körök szövetségesei, támogatói – voltak, egy sajátos kelet-mediterráneumi civilizációt is megismertettek a magyarsággal. Szinte történelmi paradoxon, hogy ezzel igen markáns szerepük lett a magyar anyagi kultúra és civilizáció alakításában. A 19. század második felében pedig épp a magyarok voltak azok, akik fontos szerepet tölthettek be az oszmán birodalom modernizációjában. Amikor a „*Magyar-Török Közös Múlt*” című kiállítás terve a Magyar-Török Történész Vegyesbizottság ankarai ülésén (1987. szeptember 19-24.) felmerült, a két bizottság pontosan ezek feltárását, a nagyközönséggel való megismertetését tűzte maga elé.

A Magyar-Török Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozatának kérésére az Országos Széchényi Könyvtár vállalta, hogy magyar részről megrendezi a kapcsolatainkat bemutató kiállítást. Az OSzK anyaga olyan gazdag turcica vonatkozásokban, hogy keresztmetszetet tud adni a két nép közös történelméről. Sőt azt is meg kell említenünk, hogy az igen bőséges gyűjteménynek csak töredéke került a kiállítás tárlóiba.

Az anyag válogatását az Országos Széchényi Könyvtár részéről Wix Györgyné végezte, akinek igen hálás lehet a magyar oszmanisztika, mivel számos olyan kéziratra és forrásmunkára hívta fel a figyelmünket, amelyről eddig megfeledkezett a kutatás. Ahol lehetséges volt, ott a kéziratanyaghoz rendelte hozzá a könyveket. Ez főként a történeti síkot követő nagy, ill. középső teremben volt megvalósítható. Itt volt látható a kiállítás ékessége is, a zenggi születésű Felix Petantius 1502–1512 között készült pergamentekercse, amely az Oszmán-ház uralkodóit és nagyvezírjeit sorolja fel a kezdetektől II. Bajezidig (1481–1512). A tekercs különleges érdekessége az, hogy az említettekről képet is közöl, s így az oszmán előkelők ikonográfiájának igen becses forrása.

Az Országos Széchényi Könyvtár a Mohácsot követő időszakról igen gazdag gyűjteménnyel rendelkezik. A korabeli rölapok jórésze éppenúgy megtalálható gazdag

1. Bertuch, F. J.: *Novis orbis pictus ... Természethistoriai képeskönyv ... Új kiad. Bétsben 1806.*
9. darab. XIX. tábla: 1. Bej a szolgájával. 2. Hölgy a szolgájával. 3. Mamelukok. 4. Egyiptomi fellah. 5. Beduin család

anyagokban, mint a 16–17. századi török vonatkozású nyomtatványok. De a kézirat gyűjteményekkel sem kell szerénykedniük. Itt őrzik Illésházy István török szöveget jegyzékét, Thököly Imre naplóját s Zrínyi Szigeti veszedelmének kéziratát is, hogy csak a legértékesebbeket említsük. Török kézirat kevés van, ezek gyűjtése sohasem tartozott a könyvtár fő feladatai közé. A legértékesebb közöttük az a 18. század közepén íródott török-német kézirat nyelvkönyv, amely gyakorlati céllal készült a törökországi konzulok és kereskedők számára. A nyelvtani ismereteken, levél és okirat formulákon kívül számos korabeli vidini oklevél másolatát is őrzi.

Az Országos Széchényi Könyvtár igen sok dokumentumot őriz a Kossuth emigráció törökországi ténykedésére vonatkozóan. Mint ismeretes, 1849 őszén Kossuth Lajossal megközelítőleg négyezren hagyták el Magyarországot. A magyar emigránsok közül sokan török szolgálatba álltak. Kossuth Törökországból való elutazása után több százan maradtak szultáni szolgálatban. Jól ismertek közülük azok, akik a török hadseregben szolgálva a krími háború hősei lettek. Sokan végleges, új hazára leltek Törökországban. Közéjük tartozott Farkas Adolf is, aki áttért az iszlámra – új neve Oszmán pasa lett – s családot alapított. Leánya, *Nigjâr Hanım* volt az első török költőnő, akinek versein kívül naplója is fennmaradt.

A krími háborút követő években már nemcsak a 48-asok álltak jó kapcsolatban az oszmán birodalommal, hanem a Habsburg Monarchia is. Az új viszony talpköve a cári Oroszország, ill. a pánszlávizmus elleni közös küzdelem volt. Ennek gyökerei a két országban külön-külön alakultak ki. Az oszmán birodalomban a krími kánság elfoglalása majd az oroszok balkáni, kaukázusi és közép-ázsiai terjeszkedése váltott ki jogos félelmet. A Habsburg Monarchiában pedig az 1830/31. évi lengyel felkelés leverése váltotta ki a Monarchia – s ezen belül különösen a magyar királyság – szláv népeit is befolyásolni tudó cári Oroszországtól való rettegés érzetét. A magyar közvéleményt a két nép közös érdekeire talán leghatározottabban az 1849. évi orosz intervenció alatti török magatartás döbentette rá. Az oszmánok az oroszok tiltakozása ellenére is befogadták a magyar menekülteket. Amikor a krími háború (1853–56) után Bécs is szembefordult a korábbi szövetséges cárral, a Hofburg diplomatái világosan látták, hogy az oroszok ellen a törökök a legmegbízhatóbb szövetségesek. A Monarchia sajgója sokat tett az új szövetségesek megismertetése és megszerettetése érdekében. Ez nagyon könnyen ment, mivel az Osztrák-Magyar Monarchiában különösen erős volt az egzotikum iránti rajongás. Isztambul – Kelet kapuját, a törökök pedig a mesés legendák szereplőit jelentették Monarchia-szerte. Az előbbieket Magyarországon még egy másik igen fontos elem is áthatotta: a magyarok török eredetének tudata. A Monarchia véleményformáló magyar értelmisége különös nosztalgiával tekintett *Kelet*-re. A tudomány igényein túl is keresték a kapcsolatokat szálaít az *Oriens* népeivel, különösen a törökséggel, mint nyelv- és fajrokonokkal. Ez átsugárzódott a politikailag is szövetséges, a pánszlávizmus elleni küzdelemben segítséget adó oszmánokra is. A valamikori ellenségek közül így lettek barátok, testvérek.

Ezek után nem lehet senki előtt sem meglepő, hogy az 1877/78. évi orosz-török háború idején Budapesten a török sebesülteknek gyűjtöttek, s a korban igen népszerű *Vasárnapi Ujság* inkább a Plevnánál veszedelmet szenvedett Oszmán pasáról írt – akiről egyébként Arany János is megemlékezett *Plevna* című versében – mint a győztesekről.

A századközép idején kialakult politikai-kulturális kapcsolatok, a századforduló idejére a gazdasági kapcsolatokra is kisugárzódtak. Ebben annak is nagy szerepe volt, hogy számos magyar állt török szolgálatban. Mindannyiuk közül kiemelkedik Széchenyi Ödön, Széchenyi István fia, aki 1874-től haláláig, 1922-ig Isztambulban élt. II. Abdulhamit szultánnak volt a szárnysegédje, a katonai akadémián pedig tűzoltástant tanított, s az isztambuli tűzoltóság megszervezése is az ő nevéhez fűződik.

A Musztafa Kemál Atatürk életével foglalkozó kiállított kötetek is méltón reprezentálják azt a tiszteletet, amely a Török Köztársaság megerősítését Magyarországon övezte. A harmincas évek közepén neki köszönhetően tértek vissza régi kerékvágásukba – igaz új tartalommal – a magyar-török kapcsolatok, amelyek a második világháborút követő időkip minden zavartól mentesek voltak.

Külön tárlókon állítottuk ki az egykori magyar turkológusok fontosabb munkáit. Nehéz eldönteni, hogy kivel is kellene kezdeni a sort: Magyarországi György baráttal vagy Házi Jánossal. Itt Házi Jánost, Bethlen Gábor egykori tolmácsát illetve az első hely. Jól tudjuk, neki, Harsányi Nagy Jakabnak és Rozsnyay Dávidnak gyakorlati kérdés volt a török nyelv ismerete, mivel diplomaták is voltak. Mégis ők kezdték azt a munkát, amely már a századfordulón nemzetközi megbecsülést hozott a magyar turkológiának. Thury József és Karácson Imre török történeti kresztomátiáikkal máig ható művet alkottak. Németh Gyulát pedig az egész turkológus világ a szakma legnagyobb alakjának tartja. Megható látni fényképe, nagyhatású munkái mellett török barátaitól kapott tintatartóját és tollait. Fekete Lajostól, az oszmán paleográfia nemzetközileg igen megbecsült mesterétől többek közt az 1955-ben megjelent vaskos *Siyāqat-Schrift* kötetét tekinthették meg a látogatók, amely munka a magyar oszmánisztika méltán világhírű remeke.

A kiállításához a fővárosi múzeumoktól több tárgyat is kölcsönkértünk. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani a Magyar Nemzeti Múzeumnak, a Hadtörténeti Múzeumnak, az Iparművészeti Múzeumnak, a Néprajzi Múzeumnak és a szolnoki Damjanich János Múzeumnak, hogy tárgyaikkal lehetővé tették a kiállítás anyagának gazdagítását. Külön köszönet illeti szíves tanácsadásukért Gerelyes Ibolyát, Temesváry Ferencet, Pásztor Emesét, Langmár Andrást és Kovács Gyöngyit.

A „*Magyar-Török Közös Múlt*” című kiállítás megrendezéséért ezúton szeretném tolmácsolni a magyar turkológusok köszönetét Wix Györgynének, aki a kiállítás anyagát válogatta, s a munka oroszlanrészét végezte; Szilvássy Zoltánnának, aki a szervezési gondokat vállalta magára, valamint Illy Lászlónénak, Förster Miklósnak, Bajor Ildikónak és Lencső Pálnak a technikai problémák megoldásáért.

A kiállítás alkalmából egy mappa is megjelent, amelynek tipográfiai munkájáért s képeinek kiváló minőségéért Csákvári Andrást illeti dicséret.

Hóvári János

Krónika

KARÁCSON IMRE (születésének 125. évfordulóján)

Karácson Imre, a magyar turkológia jeles alakja, 1863. február 19-én született a veszprém megyei Torna községben. Kisbirtokos szülei öt gyermeket neveltek, mégis tanították tehetségesnek mutakozó Imre fiukat. Középiskoláit Veszprémben, Sopronban és Győrben végzi, utóbbi helyen a kisebb papnevelő intézet növendéke lesz. A középiskola elvégzése után a budapesti központi papnevelő intézetbe küldik, s miután itt befejezi tanulmányait, 1885. júliusában Győrött pappá szentelik. Másfél évnyi lelkészi szolgálat után, 1887 derekán a győri püspöki udvarba kerül. 1888-ban teológiai doktorátust szerez, s ez is közrejátsszik abban, hogy egy év múltán kinevezik a győri királyi katolikus tanítóképző tanárává (1889), majd 1891-ben, 28 évesen, ugyanezen intézmény igazgatójává. Noha tanári képzettsége nincs, mégis nagy hozzáértéssel és lelkesedéssel végzi munkáját, sokat tesz a katolikus tanügy fejlesztéséért. Egyik beszédében így foglalja össze az oktatásról vallott elveit, melyek mára sem vesztek el érvényükből: „Nem lehet és nem szabad közömbösnek lenni előttünk a nevelés és tanítás terén semminek, mert amilyen a nevelés, olyan az ország. S jaj annak a nemzetnek, mely nem tudja nevelni gyermekeit, mert a ferde nevelés tönkre tehet egy népet, az egészséges és igazi nevelés pedig újjáteremtheti”. A neveléssel akkor sem szakad meg a kapcsolata, amikor 1900 elején saját kérésére megkapja a péri plébániát, hiszen egyúttal a kerületi tanfelügyelő tisztét is ellátja. A nevelésügyben végzett munkáját ismerik el akkor, amikor 1906-ban kinevezik a győri kisebb papnevelő intézet rektorává.

Karácson a fiatalság nevelését és a papi munkát annyira komolyan vette, hogy közírói és tudományos munkásságának egy részét is ezek szolgálatába állította. Ilyen irányú érdeklődése egyébként már növendék korában megnyilatkozott; a kispapok Egyházirodalmi Iskolájában versekkel és történettudományi kérdésekkel foglalkozó előadásokkal jelentkezett. Már gyakorló papként is folytatta vallástudományi kutatásait; teológiai doktorátusát is a 11–12. századi magyarországi zsinatok összehasonlító történetéről írott dolgozatával nyerte el (1888-ban). A fiatalság oktatásához szánta segédeszköznek a Szent László és Imre herceg életéről szóló könyveit, s több cikket jelentetett meg a lelkészi munkáról is. A világi tudományokhoz, jelesül a turkológiához a kedvet – mint oly sokakban – az 1877–78-ban hazánkon végigsöprő turkofóbia keltette fel benne. Ekkor kezd foglalkozni a török nyelvel, illetve általában a Kelet

A Kőrösi Csoma Társaság 1988. november 22-i felolvasó ülésén elhangzott előadás rövidített változata.

történetével. Már budapesti papnövendék korában előadást tart a finnugor nyelvrokonság ellen. Kapcsolatba lép Vámbéry Árminnal, tőle kapja meg Sakir és Szubhi török történetírók műveit, melyeknek III. Károly török háborúira vonatkozó fejezeteit fordításban közzéteszi (1892). Ugyanebben az évben adja ki „A mohamedanizmus és a kereszténység” c. kisebb írását, majd 1894-ben két 18. századi török diplomata Magyarországról szóló feljegyzéseit. 1899-ben „Keletről” címmel válogatást ad közre újabb kori török költők műveiből. 1900-ban pedig olyan közleményt jelentet meg a Századokban, amely Evlia Cselebi kevéssel ezelőtt Törökországban kiadott útleírásain alapul (ezt 1902-ig még három hasonló követi). Ez a publikáció is belejátszott abba, hogy létrejött élete első külföldi tudományos együttműködése. Vámbéry Ármint javaslatára ugyanis az Evlia Cselebi művének további köteteit sajtó alá rendező isztambuli kiadók Karácsont is közreműködésre kérték fel, s így történt, hogy a híres török utazó leírásainak 6., java részt Magyarországgal foglalkozó kötetét félig-meddig magyar kiadásként látott napvilágot; a magyar Akadémia pénzbeli támogatást adott hozzá, az előszót Vámbéry írta, a szöveg ellenőrzését és korrigálását pedig „doktor monseigneur Karácson” végezte. Az Evliával kapcsolatos munkálkodás aztán hamarosan idehaza is megtisztelő feladatot hoz számára: 1902-ben az Akadémia megbizta e nevezetes hatodik kötet magyar fordításával, ami gyorsan elkészül, és 1904-ben meg is jelenik. Abban az évben, melynek egyéb eseményei is alaposan beleszólnak majd Karácson életének további alakulásába. A magyar kormány előterjesztésére ez év tavaszán határoz arról Ferenc József, hogy kezdjenek tárgyalásokat a török kormánnyal Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozataláról. A megbeszéléseken, illetve a dolog lebonyolítása során kialakult baráti légkörben aztán Abdulhamid szultán magyar kérésre hozzájárult ahhoz, hogy egy magyar küldöttség levéltári kutatásokat folytasson Isztambulban a török-magyar viszonyra, különösen pedig a Rákóczi- és Thököli-emigrációra vonatkozóan. Első lépésként Thallóczy Lajos, a neves történész-politikus utazott el a török fővárosba, s miután a lehetőségekhez képest tájékozódott a levéltárak állapotáról, a várható anyagról, úgy ítélte meg, hogy „egy török nyelvben járatos és a Konstantinápolyban való kutatást életcéljának” tekintő kutató kiküldésével „nagy eredmény volna elérhető”. Eddigi fordítói munkássága alapján Karácson Imre megbízását hozta javaslatba, amit a miniszterelnökség 1907. február 11-én elfogadott, s havi 500 korona tiszteletdíj megállapításával megbizta Karácsont, hogy isztambuli levéltárakban és mecsetkönyvtárakban magyar vonatkozású okmányokat kutasson fel, azokról másolatokat és fordításokat készítsen, s munkájáról időnként jelentésben számoljon be.

Karácson 1907. április 6-án érkezett meg a török fővárosba, s ezzel kezdetét vette rövid életének az az időszaka, amely tudományos szempontból a leggyümölcsözőbbnek bizonyult. Kevésbé ismert, hogy Karácson már ezt megelőzően is többször járt Törökországban, hogy történeti források után kutasson, de kétségtelen, hogy az 1904-es Evlia-fordítást leszámítva legjelentősebb tudományos teljesítményei ehhez az az utolsó, négy esztendeig tartó isztambuli tartózkodáshoz kapcsolódnak.

Amikor Karácson ezen éveiről mérleget akarunk készíteni, első és elemi kötelességünk szólni azokról az időnként elképesztő körülményekről, melyek között munkáját végezte. A sokszor legyőzhetetlennek tűnő nehézségek több forrásból táplálkoztak. Elsősorban is a bizalmatlanságból, amivel a túl kíváncsi „idegent” az elnehezült

oszmán bürokrácia fogadta, másodszor a török levéltárak akkori kaotikus állapotából, végül pedig a történeti kutatáshoz nem éppen kedvező, mert folyton változó politikai helyzetből. Karácson, bár a szultán hivatalos engedélye alapján érkezett, sokan a magyar kormány ügynökének tartották, s rengeteg fáradozásába került, míg e gyanút úgy-ahogy eloszlatta. De mindez azzal is járt, hogy iszonyú lassúsággal jutott hozzá a kutatási engedélyekhez, amit minden egyes levéltárra külön meg kellett kérnie. Azt se feledjük, hogy magukat a levéltárakat is úgyszólván fel kellett fedeznie, részben mert rendezetlenek voltak, részben mert egynémelyiknek még a létezéséről sem volt fogalma a török hatóságoknak. Így történt, hogy a Topkapi Szeráj levéltárába, ahol pedig – okkal – a legfontosabb iratokat gyanította, csak 1908 őszén kapta meg az engedélyt, de a munkát jobbra csak a következő év elején kezdhette el itt. De az is többször előfordult, hogy később nem engedték be oda, ahol korábban már kutathatott, s kezdhette előlről az engedélyezési hercehurcát. Ám akkor sem jutott feltétlenül révbé, ha az engedély birtokában már kapun belül volt, mert a tisztviselők leleménye kifogyhatatlannak bizonyult a munka hátráltatásában. A defterháne irattárában pl. mindaddig hagyták egy sarokban kuporogva írni, míg magától rájött, hogy asztalhoz és székhöz csakis bahsis révén juthat hozzá. Elvárták tőle a bahsist a mellé rendelt kísérők is, akiknek feladata volt szemmel tartani a magyar tudós munkálkodását (a csúcspontot minden bizonnyal az jelentette, amikor egyik „őre” egy fejőstehenet próbált kicsikarni tőle). Vagy említhetem azt az esetet, ami a már Isztambul-szerte ismert Karácsonnal 1911 májusában esett meg, néhány nappal azután, hogy újra kézhez vehette a diván-i hümájun levéltárába szóló engedélyt. Adil bej államtitkár az engedélyt érvényben hagyva elrendelte, hogy Karácson deftereket kézbe nem vehet, azokról másolatokat nem készíthet, s az előző nap még használhatta iratokat Karácson jelenlétében visszavitette a raktárba. S ha már itt tartunk, nem hagyhatom el a következő történetet, amely nemcsak azzal ismert meg bennünket, hogy miképpen készült el Evlia Cselebi útleírásai 7. kötetének magyar fordítása, hanem egy újabb Karácson útjában tornyosuló akadály, a török cenzúra természetére is kitűnően rávilágít.

Karácsonnak, amennyire nehezen boldogult a levéltárakkal, olyan gyorsan sikerült elintéznie, hogy a mecsetkönyvtárakban kutathasson. Már megérkezésének hávában rákad Evlia művének eddig kiadatlan köteteire, s azon mód hozzálát a 7. kötet magyar vonatkozású részeinek fordításához. Közel áll a munka befejezéséhez, amikor váratlan nehézsége támad. Az addig jóindulatú könyvörök egy napon megtadják a kézirat kiadását, hivatkozva arra, hogy a cenzúra tiltó hatálya alá esik. Karácson ezért egyelőre nem törődve a hiányzó lapokkal, felajánlja fordítását a Magyar Tudományos Akadémia-nak. A kedvező válasz nyomán 1908 elején elkezdődik a mű nyomtatása, s hamarosan oda jut, hogy szükségessé válik a kimaradt lapok pótlása. A kézírathoz azonban továbbra sem bír hozzájutni, ezért kétségbeesett lépésre szánja el magát. Elmegy a közoktatási miniszterhez, s meggyőzi, hogy a „veszedelmes” mű magyar nyelvű kiadása nem sérti a török érdekeket, s írásbeli engedélyt szerez a kézirat használatához. Így tudja befejezni a fordítást, s így jelenhet meg nálunk elsőként ez a becses munka. Ezt az eredményt azért is nagyra kell tartanunk, mert olyan időszakban született meg, amikor az örvényező cenzúra még a Korán-magyarázatok is tilalmi listára tette, s az indexre került könyveket a szultáni palotába hordat-

ta össze.

Ugyanígy Karácson mellé szegődött a szerencse egy másik esetben is; 1908 májusában Ali Emiri efendi (Abdulhamid szultán udvari költője és egyéb hangzatos címek birtokosa) tudomást szerezvén arról, hogy a magyar kutató erősen érdeklődik a magyar menekültekre vonatkozó iratok iránt, borsos áron megvételre ajánlott fel Karácsonnak Rákócziékkal kapcsolatos okmányokat, s kilátásba helyezte, hogy ha a kért összeget nem kapja meg, megsemmisíti őket. Karácsonnak azonban a követelt pénz töredéke sem állott rendelkezésére, így aztán bárhogy kísérletezett, nem tudta megszerezni a hön áhított iratokat. Végül a dolog úgy oldódott meg, hogy 1910 májusában a szeráj levéltárában egy ládából szerencsés kézzel kihúzta a Rákóczi-emigráció legjelentősebb dokumentumait, s júniusban az Ali Emiri-féle okmányok eredetijei is előkerültek. Az akkori török viszonyok furcsaságai közé tartozik, s az igazság kedvéért ezt is el kell mondani, hogy a hivatalnokok olykor a saját embereiket sem kímélték. Így eshetett meg, hogy 1910 őszén az Oszmán Történelmi Bizottság összes tagját, kiknek feladata volt a szultán védnöksége alatt Törökország történetét megírni, belügyi rendelettel eltiltották a portai levéltár látogatásától. Bár a hivatalos indoklás a rendezés késlekedésével magyarázta a lépést, Karácson szerint az egész Ahmet Refik főlevéltáros bosszúja volt azért, mert előtte kizárták a Bizottságból.

A levéltárügy jellemzése után említsük meg röviden, hogy a politikai helyzet sem volt kevésbé kedvezőtlen egy ilyen tudományos vállalkozáshoz. Törökország ezekben az években történelmi jelentőségű változások sorát élte meg, gondoljunk csak az 1908 nyári ifjútörök forradalomra, az alkotmányos rend bevezetésére, a Bosznia miatti külpolitikai bonyodalmakra, Abdulhamid detronizálására stb. Karácson féltucatnál több nagyvezír-váltás tanúja lett Isztambulban, aminek fő jelentősége számára abban rejlett, hogy minden kutatási engedélyért a nagyvezírhez kellett folyamodni.

Rátérve Karácson isztambuli tevékenységének értékelésére, nyilvánvaló, hogy az jóval több volt egyszerű tudományos kutatóútnál. Először is, noha épp az ellenkezőjéről győzködte a törököket, Karácson óhatatlanul belekeveredett a politikába (ha nem is túl mélyen). Ez részben abból állt, hogy a magyar kormány utasítására közreműködött néhány diszkrétciót igénylő ügy lebonyolításában. Másrészt jó kapcsolatokat ápolt befolyásos török politikusokkal és újságírókkal (például Ahmet Dzsevdettel, a kor vezető török lapjának, az Ikdám-nak a tulajdonosával), s mint jó magyar, a Bosznia kapcsán támadt feszültség idején igyekezett a magyar álláspont támogatására rávenni őket. Több újságcikket tett közzé a két ország viszonyáról és a török belpolitika egyes kérdéseiről. A török nyelvreform ügyében megjelentetett írása különösen nagy visszhangot váltott ki. Politikai szerepléséről egészében véve elismeréssel szólhatunk.

Másodszor, nemcsak szemtanúja, hanem tevékeny résztvevője lett a török történettudomány és levéltárügy újjászervezésének, modern alapokra helyezésének. A legújabbkori török tudományosság pusztán Karácson jelenlétének rengeteget köszönhet, hiszen az ő működése irányította rá az illetékesek figyelmét a török levéltárak tarthatatlan helyzetére. Az ennek nyomán meginduló rendezéshez formálisan is kérték a segítségét, amit ő egy Thallóczy Lajos instrukciói szerint készített rendezési tervvel meg is adott. Karácson azzal is elévülhetetlen érdemeket szerzett a két ország tudományos

kapcsolatainak építésében, hogy részt vett a Türk Derneği, majd utóbb a Tarih-i Osmani Endzsümeni (Oszmán Történeti Bizottság) munkájában (az utóbbiban mint levelező tag), ahol előadásokkal és tanácsokkal, továbbá a Bizottság még ma is nagy becsben álló új folyóiratába írt cikkel járult hozzá a török történetírás megújításához. Úgy tűnik azonban, hogy isztambuli tartózkodásának vége felé – talán a személyes sérelmek és a sokszor nehezen viselt kezdetlegesség hatására – egyre inkább fél szívvel járt el a tudományos testület üléseire.

Ami mármost Karácson szorosan vett tudományos munkásságát illeti, azt az említett körülmények ismeretében nyugodtan nevezhetjük imponálónak. Még akkor is, ha célirányos munkáról szó sem lehetett, hiszen a találmra felbontott ládák, zsákok tartalmáról mit sem sejtethett előre, s így jórészt a vakszerencsére kellett bíznia magát. De úgy hiszem, végsősoron a jószerecsse vezette kezét. Legfőbb feladatának a Rákóczi-emigrációra vonatkozó okmányok felkutatását kapta és tartotta, s ha sokára is, de megtalálta őket. Ha csak ezt végezte volna, küldetése már akkor is teljesül. Karácson lankadatlan szorgalma és kitartása azonban ennél sokkal gazdagabb anyaghoz juttatott bennünket. Ahogy már említettem, 1907-ben lefordította Evlia 7. kötetének Magyarországról szóló részét, 1908-ban pedig egy általa felfedezett állambölcseleti munkát, amit ma is haszonnal forgatunk. 1910 őszén, amikor a Rákóczi-okmányokat rendezte sajtó alá, postára adta a 17. századi török történetírók műveiből készített kötetnyi terjedelmű fordítását. Ugyanakkor egész idő alatt szorgosan másolta és fordította a kezébe kerülő magyar vonatkozású okmányokat, amiket évről-évre elküldött Budapestre, s amelyekből egy önálló kötet összeállítását tervezte. Ezek a levéltári és mecsetkönyvtári „leletek” szolgáltatták a nyersanyagot számos kisebb publikációjához, amiket a Századokban, a Katholikus Szemlében, a Hadtörténelmi Közleményekben stb. tett közzé. Kutatásairól és isztambuli tapasztalatairól az újságok hasábjain is rendszeresen beszámolt. El kell ismerni, hogy ilyen mennyiségű munkát a mai rendezettebb viszonyok között is nehéz volna végezni. Szerénységére jellemző, hogy ő maga mégis elégedetlen volt teljesítményével: „igazán érdemes, nagy munkát eddigelé nem végeztem”, jegyzi fel több ízben naplójában. Személyes tragédiája és a tudomány nagy kára, hogy a már kibányászott anyag módszeres feldolgozására sem maradt ideje. Evlia-fordítását és az állambölcseleti munkát leszámítva legjelentősebb alkotásai mind halála után jelentek meg: a Rákóczi-emigráció okmányai, melyeknek levonatait oly lelkesen javította, 1911-ben, a Török-magyar oklevéltár 1914-ben, a török történetírók pedig 1916-ban.

Tartozunk az igazságnak annak kimondásával, hogy ez a tragikus körülmény, továbbá az isztambuli kutatási feltételek (segédletek, térképek, szakirodalom és a tudományos közélet kontrolljának hiánya) bizonyos fokig rajta hagyták a nyomukat ezeken a kiadványokon. Ezt annál inkább sajnálhatjuk, mivel Karácson tudományának erőssége éppen az aprómunkában, az irigylésre méltó nyelvismeretben, a források hű tolmácsolására képes fölényes szakmai hozzáértésben rejlett. Hátrahagyott feljegyzései arról tanúskodnak, hogy sokat küszködött a készülő művek apparátusainak elkészítésével. Hogy bizonyos problémákat minden igyekezete ellenére sem tudott megoldani, azt teljes méltánytalanság volna szóvá tenni. Van azonban egy kivétel, s ez Evlia Cselebi 7. kötetének fordítása, amikor az ő munkamódszerétől idegen dolgot tett: a fordítást eléggé elnagyolta, számos részletet kihagyott, vagy szinte csak kivo-

natokban adott vissza. De tulajdonképpen még erre is találhatunk mentséget. Részben az első isztambuli hónapok beilleszkedési keserveit, másrészt pedig Karácson szemléleti korlátait. Ő is beleesett abba a hibába, amibe előtte és utána oly sokan, hogy mindenáron a történetíró Evliát akarta felmutatni, s ami ezzel nem tűnt összeegyeztethetőnek, azt lehetőleg elhagyta. Karácson Imre különben – s a kegyelet ezt sem hallgattathatja el velünk – nem volt igazán nagy formátumú történész; számára a tények feltárásánál és közlésénél nagyjából véget is ért a történetírás tudománya. Ezt a hozzáállását őszintén meg is vallja egyik feljegyzésében, amit a Rákóczi-okmánytár készítése közben vetett papírra: „Úgy vélem, hasznavehető és érdekes könyv lesz belőle. ... Ennél érdekesebb munkát úgysem fogok életemben írni, mert ez forrásmunka lesz”. Karácson egyébként itt megint igazságtalan volt önmagához, mert ha torzóban maradt életművén végigtekintünk, azt látjuk, hogy valójában csakis forrásmunkákat tett le az asztalra. Munkásságának értékét is ez határozza meg számunkra. Karácson azok közül a történészek közül való, akik nemigen szokták megváltani a világot, de akiknek forrásmunkái nélkül a tudomány egy pillanatig sem tudhat létezni. S az is biztos: ha a végzet nem szólítja el időnek előtte, jóval több műve sorakozik nélkülözhetetlen kézikönyveink között, mint amennyi jelenleg, és még hosszú ideig helyet foglal ott.

És ezzel megemlékezésünk végére értünk. Befejezésül legyen szabad röviden beszámolnom Karácson Imre haláláról és megtéréséről a hazai földre. Végzetét egy máig nem teljesen tisztázott körülmények között szerzett vérmérgezés okozta. Már 1910 őszén komolyan betegeskedett, s bár operációt is végeztek rajta, 1911 első hónapjaiban egyre romlott állapota. 1911. április 18-án hullott ki kezéből a toll, s Széchényi Ödön már hiába vitette kórházba – május 2-án eltávozott az élők sorából. A magyar kormány azonnal intézkedett hazahozataláról, Győr városa pedig saját halottjának nyilvánította és május 14-én káprázatos temetést rendezett neki. Óriási tömeg gyűlt össze, szülőfaluján kívül képviseltette magát a magyar kormány, az itt élő törökség, az Akadémia, a Történelmi Társulat, a sztambuli magyar és osztrák követség, a Szent István Társulat és Győr város legkülönfélébb intézményei. Sírjánál Thallóczy Lajos mondott beszédet, amelyben barátját mint a magyar tudomány hőst, vértanúját és a bűjosók történetíróját búcsúztatta. Május 15-i közgyűlésén Győr vármegye is búcsút vett tőle. 1915-ben Győr városa emlékművet emeltetett tudós halottjának, aminek felavatásán Khun-Héderváry Károly, a Karácson tetemét hazahozató egykori miniszterelnök beszélt, azt a gondolatot fejtegetve, hogy Karácson legyen a példa arra, hogyan arassunk több diadalt nem a fegyverekkel, hanem a tudás fegyverével.

S hogy miért tartottam szükségesnek mindezt felidézni? Nemcsak azért, mert mélységesen egyetérték az utóbbi gondolattal, hanem azért, mert Karácson „utóéletén” keresztül is szeretném érzékeltetni, hogy volt ebben az országban olyan kor is, amikor a tudomány és a haza javára általa végzett munka nem elszigetelten dolgozó megszállottak belügye volt csupán, hanem a legszélesebb társadalmi – és horribile dictu: politikai – elismerés vette körül.

Fodor Pál

KRÓNIKA, 1988

1988. évi felolvasó üléseinket nem mindig kísérte szerencse. Kétszer az utolsó pillanatban mondták le a termet, egyszer előadónk betegedett meg váratlanul. Ennek dacára sikerült a folyamatosságot biztosítani, s több alkalommal is 100 főnél nagyobb volt a hallgatóság, ami sikernek számít. Az év kiemelkedő eseményét a tisztújító közgyűlés, illetve a Társaság újjáalakulásának 20. évfordulója napján tartott ülés jelentette.

Január 12-én Csongor Barnabás a Vízparti történet című kínai kulcsregény sorsáról értekezett a Kínai Népköztársaság kikiáltása óta eltelt időben. A kulturális forradalom során e mű sem kerülhette el a napi politikai célokra történő felhasználást — az utóbbi években viszont komoly erőfeszítéseket tesznek eszmei háttérének kutatására, illetve a vele kapcsolatos népi hagyományok feltérképezésére.

Február 9-én Somlai György számolt be vizsgálódásairól „Karizmák a tibeti misztikus irodalomban” címmel, majd március 8-án Róna-Tas András mentette meg a helyzetet beugrásával Vikár László helyett. Fejtegetései a magyarság török elnevezése, ennek nyelvi és etnikai összefüggései köré csoportosultak.

Tisztújításunk alkalmával Komoróczy Géza adott elő meglehetősen eretnek vagy annak tűnő gondolatokat az őstörténetkutatás korlátairól és szerinte téves megközelítési módjairól, melyeknek nemegyszer aktuálpolitikai összefüggései is lehetnek, „Nemzeti identitás vitáinkhoz: egy másként gondolkodó nézeti az ókori keletről” címen. A leköszönő elnökség nevében Bethlenfalvy Géza főtítkár foglalta össze nemcsak az elmúlt év, de az egész ciklus főbb jellemzőit is. Az új vezetőség megválasztása során — a korábban megszokottól eltérően — a jelenlévők a választmány által előterjesztettek mellett további egy-egy főt jelöltek mind az elnök, mind az alelnök személyére. Így az elnöki tiszt Hazai György és Róna-Tas András, a két alelnöki poszt Fodor Sándor, Komoróczy Géza és Vásáry István közt dőlt el. A titkos szavazás a következő eredményt hozta: Hazai György 58, Róna-Tas András 24, Vásáry István 73, Fodor Sándor 59 és Komoróczy Géza 34 voksot kapott. Társaságunk új tiszteleti elnöke közmegegyezéssel Czeglédy Károly lett, a választmány pedig 3 fővel gyarapodott, miközben egy régi tag kimaradt. (A vezetőség és a választmány névsorát előző számunkban már közreadtuk.)

Június 7-i programunkon Ferenczy Máriát hallottuk, aki újabb tanulmányútjának izgalmas felfedezéseiről szólt „Tangutok Tunhuangban. Északnyugat Kína, 11–13. század” címmel, s egy alig ismert nép emlékeiről mutatott be sok szép felvételt.

Október 18-án Maróth Miklós igen elmélyült gondolatsorát kísérelhettük figyelemmel, aki „Ibn Khaldún történelemfilozófiájának elemei”-t ötvözte szintézissé. Reméljük, hogy nyomtatva is mihamarabb olvashatjuk e tanulmányt, melynek teljes megértése csak ebben a formában elképzelhető — a téma összetettsége miatt.

November 22-én Fodor Pál emlékezett meg Karácson Imréről, születésének 125. évfordulóján („Evljia Cselebi és magyar fordítója”). A kiváló pap-tudósnak a Széchényi

nyi Könyvtárban őrzött naplója és levelei életközelpbe hozzák a korabeli, korántsem rózsás kutatási viszonyokat, s segítenek az Evlja átültetés körülményeinek jobb megértéséhez. E színes egyéniségű utazó munkájából a magyar vonatkozású részek másodikk felét a legjobb kézirat alapján adta közre Karácson, azonban korántsem a teljes szöveget. Mindez szükségessé tenné – a világszerte megjelenő számos tanulmány révén egyre inkább ismert – Evlja Cselebi korszerű magyar nyelvű kiadását.

A fentebb már említett évforduló december 13-ára esett. Ezen a hosszúra nyúló, de igen nagy érdeklődéssel kísért délutánon három kutató vizsgálta más és más szempontból az ujjurok napjainkban igencsak sokat vitatott múltját és jelenét, a magyarsággal való esetleges ősi kapcsolatait. Róna-Tas András „Az ujjurok története” című összefoglalásából az derült ki világosan, hogy nem állíthatók közvetlen párhuzamba a régi és a mai ujjurok, sem nyelvi, sem vallási tekintetben, ugyanakkor az is, hogy a magyar-ujgur rokonítás a 15. századig megy vissza, de eredetileg csak földrajzi névazonosítás forgott szóban! Tauszik Tamást arra kértük föl, hogy ismertessen meg azokkal a problémákkal, amelyek a vércsoportok és etnikumok közötti esetleges kapcsolatok feltárása során a kutatók előtt állnak. A figyelmes hallgató rádöbbsent arra, hogy milyen változatos a mai Magyarország vércsoport szerinti megoszlása, s hogy egyelőre semmi komoly alap nincs a két nép vércsoport szerint történő összekapcsolására. Végül Birtalan Ágnes vetített diákat ujjurföld népeiről, s ezek jól példázták a lakosság sokarcú etnikai képét.

Az elmúlt évben örvendetesen gyarapodtak kapcsolataink Japánnal, amiben Jamadzi Maszanorinak is nagy szerepe van. Így két zártkörű tudományos előadásunkra japán professzorok közreműködésével került sor. Május 31-én Bitó Masaide, a Tokiói Egyetem professzora „Midzsi restauráció – a samurájok forradalma” címen vizsgálta a japán történelem egyik fontos korszakát, míg Tokunaga Yasumoto professzor magyar nyelven mondta el kutatási eredményeit a Magyarország és Japán közötti kulturális kapcsolatok történetéről (ez az ülés a Japán Nagykövetség és a Művelődési Minisztérium közös szervezésében jött létre).

Tavaly októberben bocsátotta útjára Dévényi Kinga a keleti vallásokat bemutató ismeretterjesztő sorozatot, melynek első hat előadása a samanizmus (Hoppál Mihály), az egyiptomi vallás (Gaál Ernő), a mezopotámiai vallás (Komoróczy Géza), a zsidó vallás (Raj Tamás), a keleti kereszténység (Fodor György) és az iszlám (Fodor Sándor) alapkérdéseivel foglalkozott. Minden témáról megjelentetünk egy füzetet is, amely részben a tanok rövid összefoglalását nyújtja, részben az illető vallás szakrális szövegeiből ad ízelítőt.

Továbbra is aktív Soproni Baráti Körünk: tavaly 7 előadást szerveztek – a helyi Liszt Ferenc Művelődési Központtal közösen. Szegedi Tagozatunk új elnökének beszámolóját pedig szintén e számunkban közöljük.

Végül utalnunk kell arra, hogy Társaságunk sem mentes az anyagi gondoktól. Mindent megteszünk annak érdekében, hogy ne kelljen visszafeljesztenünk eddigi tevékenységünket, de a romló feltételek miatt egyelőre szüneteltetnünk kell a Keleti Értekezéseket. A Keletkutatás megjelentetése is egyre nagyobb terheket ró ránk – ezen átmenetileg segít ugyan a Soros Alapítvány támogatása, de hosszú távon csak tagságunk fokozódó érdeklődése és segítsége tarthatja életben lapunkat.

Dávid Géza

A Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozata

A Kőrösi Csoma Társaság 1981. tavaszi közgyűlése fogadott el határozatot a szegedi tagozat létrehozásáról. Ezt követően 1981. május 7-én a József Attila Tudományegyetem Altajisztikai Tanszéke megállapodott a TIT Csongrád megyei szervezetével egyidejűleg egy kelettudományi munkaközösség létrehozásáról, valamint a költségek és feladatok megosztásáról is. A tagozat elnöke Róna-Tas András, a tudományos titkár Torma József lett. A társaság 1988. április 26-i közgyűlése után az elnökséget Torma József a tudományos titkári feladatot Márton Alfréd vette át.

Az alakuló ülésre 1981. november 19-én került sor, ahol a megnyitó beszédet Szabó G. László, a Csongrád megyei Tanács elnökhelyettese, a tudományos előadást pedig Czeglédy Károly, a társaság elnöke tartotta.

A Szegedi Tagozat fizető tagjainak száma 60 fő körül van (ami az országos tagság körülbelül tíz százaléka), az előadások hallgatósága is ilyen létszámú szokott lenni, de kivételes esetekben ennél jóval többen is eljönnek.

A Szegedi Tagozat előadásai tematikailag nem különböznek a társaságétól (régii Kelet, mai Kelet, magyar őstörténet), de mivel a hallgatóság nem a szakemberek szűk köréből áll, az előadók új tudományos eredmények bemutatásakor is közérthetőségre törekednek. A tagozat négy kollektív tagja közül a Vedres István Építőipari Szakközépiskola Boróczy Béla vezette történelmi szakköre a tagozat eddigi, valamennyi előadásán résztvett. (Sajnálatos, hogy a Keletkutatás 1988. tavaszi számának 108. oldalán ez a szakkör kimaradt a kollektív tagok névsorából.)

A Szegedi Tagozat működéséről, éves programjáról – és rövid hírben valamennyi előadásáról – hírt adnak a helyi sajtószervek, a Csongrád megyei Hírlap és a Délmagyarország. A Kelettudományi Munkaközösség működését pedig 1988. május 10-én külön közgyűlésen értékelte a TIT Csongrád megyei szervezete.

A Szegedi Tagozat 50. előadása alkalmából időszerűnek tartjuk az eddigi előadások sorrendjének a közreadását.

1. Czeglédy Károly: IX. századi magyar őstörténeti kérdések.
(Alakuló ülés. 1981. nov. 19.)
2. Molnár Ádám: Kemal Atatürk Törökországa tegnap és ma.
(Ünnepi ülés Kemal Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából. 1981. dec. 17.)
3. Róna-Tas András: A magyar őstörténet vitás kérdései.
(1982. febr. 18.)
4. Bethlenfalvy Géza: Hinduizmus: vallás és társadalmi erő.
(1982. ápr. 15.)
5. Kristó Gyula: A magyarok X. századi nomadizmusához.
(1982. jún. 17.)
6. Fodor István: Őstörténeti tévhitek és történeti tudatunk torzulásai.
(1982. okt. 21.)
7. Zimonyi István: Ősi iszlám kultúrák a Szovjetunió területén: Üzbegisztán.
(1982. dec. 9.)

„A magyar őstörténet keleti szálai” c. sorozat előadásai (8–17. előadás):

8. Róna-Tas András: A magyar őstörténet és Eurázsia. (1983. febr. 3.)
9. Berta Árpád: A magyarság török szomszédai az 5–10. században. (1983. febr. 17.)
10. Fodor István: A magyarság Dél-Oroszországban. (1983. márc. 3.)
11. Apor Éva: Alán-magyar kapcsolatok. (1983. márc. 17.)
12. Róna-Tas András: A magyarság elnevezései a honfoglalás előtt. (1983. márc. 31.)
13. Vékony Gábor: A Kárpát-medence a honfoglalás előtt. (1983. ápr. 14.)
14. Bálint Csanád: A honfoglalás és a kalandozások. (1983. ápr. 28.)
15. Vásáry István: Keleten maradt töredékek. (1983. máj. 12.)
16. Mándoky István: Besenyők, úzok, kunok. (1983. máj. 26.)
17. Vásáry István: A magyarság keleti származástudatának alakulása. (1983. jún. 9.)

Hozzászólások „A magyar őstörténet keleti szálai” c. sorozathoz (18–19. előadás):

18. Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar föld óbolgár kapcsolatai. (1983. okt. 27.)
19. H. Tóth Imre: Szláv-magyar kapcsolatok. (1983. nov. 17.)
20. Polonyi Péter: A nemzetiségek a Kínai Népköztársaságban. (1983. dec. 8.)
21. Kárpáti János: A japán udvari zene. (1984. febr. 9.)
22. Tardy Lajos: Tatár földi magyarok, madzsarok. (Ünnepi ülés Kőrösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulója alkalmából.) (1984. márc. 22.)
23. Róna-Tas András: Kőrösi Csoma Sándor és Tibet. (1984. okt. 25.)
24. Kalmár Éva: Kínai színház a mongol uralom idején. (1984. dec. 20.)

A következő (25–45.) előadásokról részletes ismertetés jelent meg a Keletkutatás következő számaiban: 25–30. előadás: Keletkutatás 1986. tavasz, 125. oldal; 31–33. és 35–37. előadás: Keletkutatás 1987. tavasz, 158–169. oldal; 38–45. előadás: Keletkutatás 1988. ősz, 98–99. oldal.

25. Kakuk Zsuzsa: Török hódoltság – török műveltség. (1985. febr. 28.)
26. Kara György: A köztes lét könyvei. Tibeti tanácsok halandóknak és születendőknek. (1985. márc. 28.)
27. Gáthy Vera: Az indiai kasztok múltja és jövője. (1985. máj. 9.)
28. U. Kóhalmi Katalin: Mítosz és valóság Dzsingisz családfájában. (1985. nov. 28.)
29. Sz. G. Kljastornij: A kipcakok régi nevéhez. (1985. nov. 28.)
30. Puskás Ildikó: Az indiai kultúra kezdetei. (1985. dec. 19.)
31. Komoróczy Géza: Babilóni csillagtudomány. (1986. jan. 12.)
32. Miklós Pál: Sinológia művelődéstörténet nélkül? (1986. febr. 27.)
33. Hegyi Klára: Hatalmasságok az Oszmán Birodalomban (Emlékkülés Budavár visszafoglalásának 300. éves évfordulója alkalmából.) (1986. márc. 20.)
34. Juhász Irén – Róna-Tas András: A szarvasi rovásírásos tütartóról. (1986. ápr.)
35. Kákósy László: Magyar ásatások Egyiptomban. (1986. máj. 8.)

36. Vekerdy József: Buddha prédikációi. (1986. szept. 25.)
37. Szalmási Pál: Romantikus örmény-magyar rokonságkeresés a múlt században. (1986. okt. 16.)
38. Bethlenfalvy Géza: Tibeti kolostorok ma. (1987. jan. 29.)
39. Mándoky-Kongur István: A kun székek története. (1987. febr. 19.)
40. Yamaji Masanori: Séta Japán történetében. (1987. márc. 27.)
41. Galla Endre: A kínai *modernizálás* történelmi előzményei. (1987. ápr. 23.)
42. Vass Előd: A szegedi táj és népe a török világban, 1526–1686. (1987. máj. 21.)
43. Iványi Tamás: Irnokok, kalligráfusok, misztikusok (Pillanatképek az arab írás történetéből), (1987. okt. 29.)
44. Gerő Győző: A török építészet Magyarországon. (1987. nov. 19.)
45. Vikár László: A magyar népzene török kapcsolatai. (1987. dec. 17.)

A következő (46–50.) előadásokat alább részletesen ismertetjük.

46. előadás, 1988. március 17. Sárközi Alice: „Apokaliptikus jóslások a XVII–XX. századi Mongóliában.” Az előadó kandidátusi disszertációjának anyagából elemzett néhány részletet. Föltárta az apokaliptikus politikai jóslások irodalmi forrásait, néhány jól választott példával bizonyította e hagyományok mindmáig élését. Nemcsak fényképeket, hanem néhány eredeti, ujjur írásos mongol kéziratot is közreadott.

47. előadás, 1988. április 21. Róna-Tas András: „Ujjur-magyar rokonság?” Azonos címen, azonos helyen, a JATE Bölcsészettudományi Karán hangzott el Kiszely István előadása tavaly. Az országos lapokhoz hasonlóan Szegeden a Délmagyarország című napilapban is jelentek meg hírek e kérdésről. Kiszely István előadására és ezekre az újsághírekre a Délmagyarországban Farkas Gyula az antropológus szemzőgéből válaszolt, Róna-Tas András pedig a Szegedi Tagozat előadásában az altajista nyelvész érveivel reagált.

48. előadás, 1988. április 28. Hóvári János: „A Levante-kereskedelem és az oszmánok a 15–16. században.” Hóvári János előadásában az oszmán hódításnak a fölfedezésekre gyakorolt hatásával kapcsolatban megrögzött téveszméket cáfolt. Főleg az oszmánkori vámjegyzékek elemzéseivel foglalkozó, saját levéltári kutatásaira támaszkodva adott szemléletes képet a levantei kereskedelemről.

49. előadás, 1988. október 20. Ivanics Mária: „Tatárok a magyarországi török háborúban” című előadásának főrészében a kánság és a Porta 16. századi kapcsolatával foglalkozott, figyelmét azonban a legjelentősebb krími tatár kán, Gázi Girej uralkodásának korára összpontosította, akinek uralkodása időben csaknem pontosan egybeesik a 15 éves háború korával, így a magyarországi katonai eseményekben való részvétele is jelentős. Az előadó saját – részben hazai, részben bécsi – levéltári bűvárkodásainak alapján tárta föl a tatár lovas csapatoknak a magyarországi háborúban játszott szerepét, a szultán hadseregéhez való viszonyát, kontingensét, betörésük útvonalát és alkalmait.

50. előadás, 1988. november 24. Berta Árpád: „Új vélemény török eredetű törzseveinkről.” (Kuun Géza előadás.) A nagyszebeni születésű és a házsongárdi temetőben nyugvó, méltatlanul elfelejtett gróf Kuun Géza akadémikust Ligeti Lajos fedezte föl újra, adta ki ismét Codex Cumanicusát, és alapított emlékére, a keletkutatásban kiemelkedő eredményt elérő szegedi orientalisták javára emlékdíjat. Születésének

(1838. december 29.) 150. éves évfordulóján a Szegedi Tagozat nemzetközi emlékülést tartott, amelyen a Szegedi Tagozat tagságán és a magyar meghívottakon kívül résztvett az NSzK-ban dolgozó, de norvégiai illetőségű Csathó Éva turkológus, a Mainzi Egyetem svéd nemzetiségű professzora Lars Johanson, Diljusz Rahmankulov az ufai egyetem rektorhelyettese, Robert Baimov az ufai egyetem Baskír Irodalmi Tanszékének professzora és Jorma Atila a turkui egyetem turkológus tanára is. A tagozat meghívásának egészségi okokra való hivatkozással nem tudott eleget tenni Vladimir Drimba, a bukaresti egyetem professzora.

Kuun Géza munkásságát Róna-Tas András az Altajisztikai Tanszék professzora méltatta, első Kuun Géza-előadást pedig az első Kuun Géza-díjas, Berta Árpád tartotta. Berta előadásában fölülvizsgálta a török eredetű törzsneveinkkel kapcsolatos eddigi nézeteket és rendkívül bőséges bizonyító anyaggal alátámasztva, a magyar törzsneveket a hadrend terminusaiból magyarázva új és meggyőző etimológiát adott – a Kürt és Gyarmat törzset külön véve – nyolc honfoglaló törzsünk közül a hat török eredetű törzsnévre.

Torma József

ARPÁD BERTA, A NEW APPROACH TO HUNGARIAN TRIBAL NAMES OF TURKIC ORIGIN

The paper seeks to offer new interpretations to the Hungarian tribal names (*Nyék*, *Megyer*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér* and *Keszi*).

Surveying the explanations so far given for the etymology of the names of the conquering Hungarian tribes, first of all those proposed by Gyula Németh, the author comes to the conclusion that the former attempts at the etymology of most of the tribal names are defective.

He concludes that in the present stage of research the tribal names *Nyék* and *Megyer* should be discussed in a separate category, both being extremely ancient. *Megyer* is probably of Finno-Ugric origin but its etymology needs further investigation. The tribal name *Nyék* must have originally meant 'hedge', but contrary to earlier ideas it is not of Ugrian origin but appears to be an extremely old Turkic loanword.

As for the rest of the tribal names, the author puts forth new etymologies for *Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő* and *Kér*. In his view they all belong to the same semantic category, originally denoting their respective places within the tribal confederation.

Kürt < old Hung. **Kürtü* ← Bolgar-Turkic **kögür* 'breast' + **-tü* old Hung. diminutive suffix. The meaning of the tribal name is 'little breast', denoting the function of advance guard.

Gyarmat < old Hung. **Džsarimati* ← < Bolgar-Turkic **jarim* 'back' + **arti* 'behind, being behind' (< **art* + **-i* Px. 3. Sg.). The name means 'behind the back', and the function of the tribe was: rear guard.

Jenő < old Hung. **Jeney* ← Middle Turkic **Yenek* < **Yanaq* 'little side' (< **yan* 'side' + **-aq* diminutive suffix) or **Yanaq* 'face' (< **yan* 'side' + **-gaq* denominal noun-forming suffix). The meaning of the name is 'little side' or 'face' and the function is flank or advance guard.

Kér < old Hung. **Keri* ← Turkic **Keri*/**Kerü* 'posterior, behind'. The tribal name means 'posterior, final' and the function it denotes is rear guard.

Within the tribal confederation reconstructed on the basis of tribal names, *Tarján* [the tribe of] Taxan' was only a leading tribe in a later phase. At first the confederation must have been headed by the *Megyer* tribe, to which *Kürt* and *Gyarmat* were subordinated directly. These two defensive tribes could not have been placed side by side before the emergence of *Tarján* as a new Leading tribe.

The tribe *Keszi* 'fragment', whose name was adopted in two forms (cf. old Hung. **Keszi* ← Turk. *Kes* and contemp. *Keszi*, *Keszó*, *Keszü* ← Turk. *Kesek*) probably

joined, or was incorporated, late.

The author of the paper finds that the tribal names of Turkic origin provide sufficient criteria for the periodization of the emergence of the Hungarian tribal confederation. The tribal confederation was the outcome of a process lasting several centuries and having various stages of transformation. At first Bolgar-Turkic and later Middle Turkic influences can be assumed to have affected this process.

Originally, the names of Hungarian tribes denoted strategic organization.

The paper describes the main types of known Turkic war organizations and adduces analogies showing that the Mongolian and Turkic ethnic and tribal names include some that were originally military terms.

ANDRÁS PÁLÓCZI HORVÁTH, CUMAN GRAVE FINDS – RELICS OF CLOTHING, WEAPONRY AND HORSE HARNESS

At the end of the last century Hungarian archeological research already tried to differentiate the legacy of the Cumans and Pechenegs, the nomadic equestrian peoples moving to Hungary from the eastern steppe, among the medieval remains. The main criterion for differentiation was the burial custom with horse, horse gear and arms distinctly different from Christian sepulchral traditions, as well as the recovery of object types among the secondary finds common in the that-time East-European steppe. The archeological material of the Cumans can be well distinguished now. The most important group of finds come from the graves of the aristocracy of the tribe or clan, who were buried solitarily according to pagan rites. The finds can be dated to the second half of the 13th and the early 14th century. The objects reveal several components of the Cuman material culture. The ancient elements originated in Central Asia can be demonstrated in the weaponry and clothing (bow, bow-holder, arrows, quiver; caftan, boots, etc.). The Cumans introduced to Hungary the up-to-date weaponry of the steppe in the Kitay and Mongolian ages. The Cuman finds also include pieces of clothing, jewellery, arms (e. g. sabre) and horse harness (e. g. curb-bit, stirrup) in common use in the East-European steppe in the 12th–13th centuries. The latter cultural stratum displays strong Byzantine influence, best exemplified by the surviving goldsmith's works. From the mid-13th century, the attire and armament of the Cumans kept incorporating more and more Western cultural elements, yet despite the changes they adhered to the traditions until the 15th century.

KEMAL H. KARPAT, KOSSUTH IN TURKEY: THE IMPACT OF THE HUNGARIAN REFUGEES ON THE MODERNIZATION OF THE OTTOMAN EMPIRE

After the fall of the 1848/49 revolution, its leader Lajos Kossuth and several thousand highly trained Hungarian specialists found refuge in the Ottoman Empire. Under an Austrian-Russian-Turkish agreement, the designated places of residence for the

refugees were Kütahya and Aleppo, with a numerous group remaining in Shumnu. Kossuth and his compatriots who had stayed in Kütahya left the country in 1851, but the Hungarians staying on in Shumnu and Aleppo (and converting to Islam in a considerable number) gradually fitted themselves into the Ottoman society. On the basis of archival sources, the author examines what role these refugees of European culture assumed in the spreading modernization of the country. The fastest to strike root were the soldiers, lending their expertise to the organizers of the Ottoman army and administration. The artisans and farmers disseminated the European commercial and agricultural techniques in the empire. As the most important consequence, the Hungarian immigrants passed on the mentality and way of living typical of the European middle-classes to the rising Turkish middle strata, who were looking at European models in search of an identity. That is how they became imbued with the commitment to the idea of the national state, and as a result, the revival of the national Turkish language could start in the second half of the 19th century.

GYÖRGY SZÉKELY: SOME GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL QUESTIONS OF OTTOMAN WAR TARGETS IN MOLDAVIA

Chilia, a major town of the Priciplaity of Moldavia in the mouth of the Danube, was an important and accessible station for Hungarian endeavours towards the Orient for a long time. To identify it with a later settlement is a hard task for historical research. Interpretations differ based on the 13th–17th century data. Some researchers identify Chilia with Licostom, others don't. One thing is certain that a castle built on an island and a settlement can be assumed with certainty on the basis of 14th century Genoese public notary documents. They were almost like colonies under Genoese administration. In the 1370/80s Prince Dobrotica and the Venetians attacked the Genoese settlements in the region. The inhabitants of Chilia were Genoese, Byzantians and Romanians. Trade was carried on between Chilia and Pera. After 1396 King Sigismund of Hungary realized its significance in short- and long-distance relations. Thus Chilia played a role in the Hungarian and German king's trade war against Venice (1412, 1417). He wanted to eschew the Venetians along the trade route leading through Chilia. Three decades later Chilia's importance was enhanced by military reasons. Petru, Prince of Moldavia backed by the Hungarian governor János Hunyadi submitted the important port in the Danube delta to the commander-in-chief for the organization of anti-Turkish defence. Hungarian guards were stationed there for one and a half decades. Chilia was the destination of Hungarian arms transports through the principality of Muntenia and János Hunyadi wanted to use it as a link for manoeuvres towards Mesembria of Byzantium (1453). Besides Chilia, Cetatea Alba (Maurocastro, Akkerman) was the most important centre of Genoese, Hungarian and Polish transit trade towards the Orient. The Prince of Moldavia Stephan the Great took back Chilia but remained on friendly terms with the Hungarians and Poles, though earlier Petru Aron, Prince of Moldavia, concluded peace with the Ottoman Empire in the interest of the tradesmen of Cetatea Alba. The fall of Constantinople did not immediately result in the collapse

of the Genoese economic horizon (economic and private contacts with Cetatea Alba in 1453–54, with Chilia in 1461). In 1474 Sultan Mohamed II laid claim to the fortresses but he failed to take them in a campaign he led himself in 1476. Only Sultan Bayezid II, who declared a jihād, managed to capture the fortresses and ports in 1484 when Licostom and Chilia were still registered separately. It was a grave military shift to the detriment of Hungary and Poland and a blow to the Polish trading towns. Not even with the renewed Polish alliance could Stephan the Great recapture Chilia and Cetatea Alba.

GYÖRGY LEDERER, SOURCES OF THE MORE RECENT HISTORY OF ISLAM IN HUNGARY

In the previous number of *Keletkutatás* the main sources of the history of Islam in Hungary were surveyed from the occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878 to the end of World War I. Following the Great War and the weakening and laicization of the one-time ally Turkey, the "Islamophily" of the Hungarians suffering from the dismemberment of their country plagued by crises lost much of its former heat. Yet there were still some Christians including influential people in Budapest who were ready to support the initiatives of the few hundred Muslims chiefly of Bosnian and Turkish origin and partly naturalized who settled in Hungary. Their central goal was to erect a mosque at Gül Baba's tomb on Rózsadomb, but eventually the plan failed. The "Christian and national" authorities did not take the two local warring Muslim congregations seriously who did not get financial support from their affluent co-religionists abroad, either, although the "Grand Mufti" of Buda, Durich Husein Hilmi sought them out from Egypt to the Palestine, from Baghdad to Haiderabad to this end. The dream of the few enthusiastic Hungarians hoping for a boom in Oriental luxury tourism and trade with the Islamic world did not come true.

Neither the peculiar missionary efforts of the Ahmadiya sect nor the proselytism of the Baha followers left a lasting impression on Budapest apart from the numerous articles listed in the *Notes*. This applies to Abdul-Baha Abbas Effendi, too, whose visit to the Hungarian capital in April 1913 was a great event.

ROBERT SIMON, MUSLIMS AND CHRISTIANS IN SPAIN AS SEEN BY IBN KHALDOUN

The main enemy for the Mediaeval Christian Europe was Islam, especially after the occupation of Sicily and Visigothic Spain, and after the raids upon Southern France. The *topos* of the image of the new enemy was soon to take shape. As a peculiar paradox of history, these *clichés* not mirroring the historical reality were not modified even by the seven Crusades lasting about two centuries. Through the Middle Ages there was a great difference between the Muslim countries and Western Europe concerning the social structure, the lawfulness of power, the hegemony regulating the social practice and mentality and so on. The Mediaeval West was a strict agrarian

society based on birth. Its mentality and value-system was marked by hierarchic stratification. The Muslim East, in the same time, was characterized by a highly developed urbanism and a flourishing internal and external trade. The difference between the two developments have necessarily arose on the European side jealousy mixed with hate, and on the Muslim side benevolent indifference towards the Christians. This status of being underprivileged together with the value-system of the Christianity gave birth to the *Ecclesia militans* in the times of the Crusades and Andalusian *reconquista*. The Islam-interpretation of this *Ecclesia militans* permeated with envy and hate was obviously little influenced by facts. These facts are, of course, much better mirrored by the Muslim sources. The Muslim side is exemplified by the greatest Muslim political thinker. It is well known, that he was a descendent of a family living for centuries in Andalusia. Ibn Khaldoun in several passages of his *al-Muqaddima* and his *Autobiography* is dealing with particular historical problems of Andalusia inhabited by both Muslims and Christians. These passages prove that Ibn Khaldoun in his ingenious theory of civilization does not differentiate between Muslim and non-Muslim. His openmindedness and impartiality towards Christians and Jews clearly shows that around the middle of 14th century the intercourse between Jews and Muslims and Christian was common and natural, and a hostility was not an irreversible thing.

ISSN 0133–4778
Engedélyszám: 18 530

A kiadásért felel: Bethlenfalvy Géza

Készült az Ipari Informatikai Központ nyomda főosztályán (Bp. IV., Berda József u. 12.) 89.180

Felelős vezető: Harasztli Győző

A Keletkutatás megrendelhető és előfizethető a Kőrösi Csoma Társaság titkárságán
1064 Budapest, Izabella u. 46. III. em. 304.